

valóság

A TARTALOMBÓL

Mihály Barbara: A modern telekommunikációs eszközök viselkedésünkre vetített hatása

Kapronczay Károly: A trianoni békeszerződés egyik aláírója: Benárd Ágoston

Mihályi Dorottya: Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban

Tamáská Máté: A magyar reformáció településképi öröksége

Udvarölgyi Zsolt: Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről

Ménes András: Száz éve született Veres Pál

Andó István: Kvantumfizika és önazonosság-tudat

Bartók László: A konzervatív szocio-gaullista közgazdasági irányzat nyomában

Koudela Pál: Délkelet-Ázsia két legnagyobb elvándorlóországa: a Fülöp-szigetek és Indonézia

Kun Tibor: Terrorizmusról, terroristákról

Kranzieritz Károly: Huszár őbesterek, viceőbesterek és főstrázsamesterek nyomában

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
8

6

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2018. június LXI. évfolyam 6. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Tókéczki László

Főszerkesztő-helyettes

Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Lívía

A modern telekommunikációs eszközök viselkedésünkre vetített hatása

---

A technológiai fejlődés óriási hatást gyakorol a társadalmunkra. A változásoknak köszönhetően az erkölcsi gondolkodásmód is rendkívül átformálódott. Az internet megjelenésével az emberek szabadidős tevékenységei jelentősen megváltoztak. Az egyre népszerűbb okostelefonok és alkalmazások a felhasználók életét bizonyos szempontokból megkönnyítették, másrésztől viszont változtattak a felhasználói szokásokon.

Cikkem rávilágít azokra az alapvető jellegzetességekre, amelyek napjainkban érvényesülnek. Rámutat mindazokra a folyamatokra, amelyek együttesen a digitalizációt jelentik, továbbá az előnyök mellett bemutatja annak veszélyeit is.

Az elemzésre alapozva célszerűnek tűnik egyes trendeket újraértelmezni, a társadalomra vetített hatásokat mélyebb szinten is megvizsgálni, valamint választ adni arra a kérdésre, hogy a lakosság valóban felkészült-e arra, hogy az ilyen mértékű digitalizációt megfelelően kezelje.

(Bevezetés) A 21. század a globalizáció és az abból következő nehézségek leküzdésének évszázadának tekinthető. A nehézségek nem kifejezetten gazdaságiak, vagy politikailag. Habár vannak ilyen vonatkozású kérdések is, amelyekre az emberiség választ keres, az emberiségre leselkedő veszélyek legtöbbször sokkal inkább kulturális és társadalmi alapokon nyugszik.

Éppen erre alapozva az előttünk álló évtizedekben jellemzően társadalmi és ökológiai problémák tekinthetők a legfontosabbnak. A változó klimatikus hatások, a Föld kimerülő szénkészletei, az oktatási rendszer átalakítása, az egyenlőtlenség elleni harc csak néhány olyan probléma, amelyek mielőbbi kezelése szükségszerűnek látszik. Társadalmilag nagyon fontos arra is figyelmet fordítani, hogy a jólét mellett a jóllétet is biztosítsuk az ország lakosai számára.

Mindezek mellett a globalizáció magával vonta a kommunikációs eszközök technológiájának ugrásszerű fejlődését is. A 90-es évek folyamán még kuriózumnak számított Magyarországon a mobiltelefon, azonban ma már sokadgenerációs készülékekről beszélünk, amelyek kapacitása sokszorosa az első mobilokhoz képest.

A technológiai fejlődés csak abban az esetben lehet valódi eredményt hozó, ha a lakosság áll készen arra, hogy a forradalmi vívmányokat optimálisan használja. Éppen ezért fontosnak tartom, hogy megtanítsuk az embereknek, miképpen kell az okostelefont, a közösségi oldalakat stb. használni, mikor illő ezek segítségével kommunikálni és mikor nem.

Írásom során ehhez ismertetem a legjelentősebb kommunikációs eszközöket, valamint azok alapvető jellemzőit. Alapvető célom, hogy rámutassak arra, miképpen használja jelenleg a lakosság ezeket a hardvereket, szoftvereket. Munkám során egy kérdőíves felmérés eredményeit is bemutatom, amelyben utalok a napjainkban is érvényesülő problémákra.

(A legelterjedtebb technológiai vívmányok) Napjainkban a hálózatok korát éljük. A hálózat szóról ma már elsősorban az internet jut eszünkbe, de már évszázadokkal ezelőtt is léteztek kezdetleges távközlési hálózatok.

Kép forrása: <http://k8cix.tripod.com/crystalradio.html>

kristálydetektoros rádiót. Nagy előnye volt, hogy használatához nem volt szükség elektromos áramra vagy telepre, viszont hátránya volt, hogy ezt egyszerre csak egy ember hallgathatta fejhallgató segítségével. Egy régi reklám humorosan közelíti meg ezt a hátrányt: „Gyere el a partira, de hozd el a saját fejhallgatódat!” Az első rádióadást 1914-ben valósították Berlinben, majd az 1920-as években hódító útjára indul a rádió, hiszen már rendszeresen voltak adások és egyre népszerűbbé váltak a készülékek. (Kollár, 2009)

A televíziózás történetének kezdete magyar tudósokhoz köthető. Tihanyi Kálmán és Mihály Dénes kezdetleges készülékei az 1920-as évek második felében kezdtek el terjedni.

Magyarországon a televízió a század közepén kezdett el tért hódítani. 1960-ban 53,1 ezer televíziókészülék eladását és 104 ezer előfizetést regisztráltak. Ez utóbbi adat 10 év alatt több mint 16-szorosára növekedett. 1975-ben jelent meg hazánkban a színes tévé, de ekkor még csak 3 ezer darabot adtak el belőle. A rendszerváltásra már az eladott készülékek közel fele színes volt, míg az előfizetők száma megközelítette a 3 milliót. (MEK, s. a.)

A 20. század végére a televízió vált a legnagyobb tömegkommunikációs médiummá, ám az internet elterjedésével a népszerűsége visszaesett. Napjainkban már olyan televíziókészülékek is léteznek, amelyek háromdimenziós képet alkotnak és képesek internetes tartalmakat is megjeleníteni. (Televízió, 2017)

A számítógép történetében szintén egy magyar tudósnak köszönhető az áttörés. Neumann János EDVAC elve sikert aratott. A számítógépekkel szemben támasztott követelmények a következők voltak:

- elektronikus elven működjenek,
- használjanak kettes számrendszert,
- külön vezérlő és végrehajtó egységeket használjanak,
- univerzálisak legyenek.

A fejlődés több generáció alatt ment végbe, míg eljutottunk a mai modern számítógépekig. Az asztali számítógépek egyidőben csak egy felhasználó kiszolgálására alkalmasak. Elterjedtségét az elfogadható árkategóriának köszönheti. A hagyományos

elveken működő asztali számítógépek legnagyobb gyártói a Compaq, Apple, IBM és a Dell, amely vállalatok napjainkban is versenyképes eszközöket „dobnak a piacra”. A számítástechnikai eszközök piacán egyre élesedik a verseny, tekintettel arra, hogy gépek hatékonysága egyre inkább növekszik, ezért az emberiség számára már-már nélkülözhetetlen eszközzé vált. (Sulinet, s. a.)

Az MP3-lejátszók az 1990-es évek végén kerültek piacra. Ezen készülékek elsődleges célja a zenefájlok tárolása és lejátszása volt. Az MP3-lejátszó iránti kereslet növekedése fellendítette az érdeklődést a digitális zene iránt. Nem sokkal később, 2001-ben az Apple bemutatta az első generációs iPod-ot, ami már kijelzővel is rendelkezett. Az MP4-lejátszók már képi elemeket is képesek voltak megjeleníteni, így ezek szintén népszerűségnek örvendtek. (Yoshida, 2000)

Az első számítógépek megalkotásakor a minél nagyobb, annál jobb elv érvényesült. Ahogy nőtt a számítógépek teljesítménye, megjelent az igény a gépek méretének csökkentésére, hogy a hétköznapokban is kényelmesen használható eszközt kapjunk. Az első használható laptop az Osborne 1 volt, ám ez még nagyon távol állt a mai laptopoktól, hiszen súlya 11 kg körül mozgott, míg képernyője mindössze 5 hüvelykes volt és floppy meghajtóval rendelkezett. A laptopok fejlődésében a Microsoft által kifejlesztett Windows operációsrendszer és az Intel processzorok megjelenése jelentette a fordulópontot. (Laptop Weblap, 2017)

Az első mobiltelefonokat beszélgetése alkalmazták, majd a funkciók listája egyre inkább bővült, többek közt SMS (Short Message Service) küldéssel és fogadással, játékokkal, hangpostával és fényképezővel. Az első okostelefonon már volt címjegyzék és e-mail-fiókhasználati lehetőség. Az évek során a mobiltelefonok multimédiás eszközökké váltak. A felhasználók szokásai is megváltoztak, hiszen már

Kép forrása: <https://tomeges-sms-kuldes.hu/mobiltelefonok-tortenete-fejlodesel/>

nem a telefonálás az elsődleges használati mód, hanem az internetes böngészés és a közösségi oldalak használata. Ezen modern eszközök használata egyre egyszerűbbé vált, hála az újabb és újabb szoftvereknek. Nem meglepő, hogy az okostelefonok nagy népszerűségnek örvendenek, hiszen az egyre növekvő tárolókapacitásnak köszönhetően már nem tűzák mini-számítógépnek nevezni őket. Népszerűségük titka ezenfelül, hogy egyéb kütyüket is képesek helyettesíteni, mint például MP3-lejátszó és kamerát. Az újabb okostelefonok már felülírják azokat az igényeket, amire egy átlag felhasználó igényt tart.

Az újítások nemcsak a belsőre vonatkoztak, hanem a külsőre is. Egyre letisztultabb formát öltenek, eltűnt a hagyományos billentyűzet is, helyette megjelent az

érintőképernyős, ami csak akkor bukkan fel, ha valóban szükség van rá. Az utóbbi évtizedben a változás oly mértékű volt, hogy jóformán már semmi sem tűnik elképzelhetetlennek.

Várhatóan néhány év múlva már szinte eltűnnek a hagyományos készülékek is. Szakértők úgy vélik, hogy a jövő telefonjai már egyre inkább alkalmazkodni fognak érzékszerveinkhez, természetes összhangot létrehozva biológiai folyamatainkkal, mint például a szemmozgatás. Már nemcsak az a kérdés merül fel, hogy merre változnak elektronikai eszközeink, hanem hogyan változnak a folyamat közben a felhasználók. Mára már eljutottunk arra a szintre, hogy az elektronikai eszközökhöz alkalmazkodik az ember. (World Press, s. a.)

A táblagépek csaknem egy számítógép adottságaival rendelkeznek. Több részükben hasonló felépítésűek, azonban alapvető különbség a mérete és a súlya. Legjellegzetesebb vonása, hogy a számítógépeket könnyen hordozhatóvá teszi. A felhasználók ezen eszközöket elsősorban leginkább internetezésre és multimédiás tartalmak megjelenítésére alkalmazzák, azonban dolgozni is lehet rajta, illetve könyveket, egyéb írásokat olvasni. A táblagépekhez már nem szükséges külön kiegészítőket vásárolni, hiszen rendelkezik beépített mikrofonnal, GPS-el, kamerával és virtuális billentyűzettel is. Széleskörűen alkalmazható, így például fejlett oktatási rendszerekben előszeretettel használnak tableteket oktatási célokra. (ebookz.hu, 2014)

Az operációsrendszerek és a számítógépek megjelenése nagyságrendileg ugyanarra az időszakra datálható. Az operációsrendszer egy alpprogram, ami az eszköz hardverjeit, az alkalmazásokat kezeli és programok végrehajtását végzi.

Az első jelentősebb rendszer a DOS volt, amelynek még nem volt grafikus felülete. Előnyei közül kiemelkedik a minimális hardware-igénye, ugyanakkor a mai rutínokhoz képest egyes dolgokban a DOS nem tudta kielégíteni a kívánalmakat. A multiuser funkció nem volt megoldható. A 80-as évek végén, egészen 1995-ig a DOS volt az elsődleges operációs rendszer, azonban a 90-es évek közepére a Windows átvette a piacvezető szerepet.

A Windows a mai napig a legelterjedtebb rendszer, ami az 1980-as években jelent meg. Ekkor még újdonságnak számított az, hogy az ablakok képesek elfedni egymást, egyszerre több program is futtatható egy időben és a grafikák szövegbe ágyazása. Megjelenik az első alkalmazás is, a Microsoft Excel. A fejlődő rendszer óriási sikert aratott és ez a siker a mai napig töretlen. (Tóth, 2015, Olajos, s. a.)

Az internet napjainkban már szinte az egész világot behálózza. Kifejlesztése az 1960-as években kezdődött az Amerikai Egyesült Államokban, felhasználásukat tekintve ezek a hálózatok katonai célokot szolgáltak. Legnagyobb előnye, hogy a számítógépeknek nem kell fizikai kapcsolatban lenniük ahhoz, hogy kommunikálni tudjanak egymással. A 80-as években már hivatalok és egyetemek is használni kezdték az internetet. A világháló napjainkban már szinte globális méretű, egyre inkább növekszik, egyre általánosabbá válik. (Balashazy, s. a.)

A közösségi oldalak története nagyjából az 1990-es évek közepén kezdődött. Közösségi oldalnak nevezzük az olyan internetes portálokat, ahol a fent levők kapcsolatba léphetek egymással. Ezen oldalak általában a már meglévő ismeretségre és/vagy a közös érdeklődési körre alapoznak. A klasszikusan közösségi oldalaknak vett honlapokon kívül ebbe a kategóriába tartoznak a videómegosztó portálok, a blogok és a fórumok is.

Az 1995-ben megjelenő classmates.com volt az első közösségi oldal. A nevéből adódóan ez az oldal az osztálytársak és a kollégák közti kapcsolattartásra szolgált, ám ezen az oldalon a felhasználó még nem tudott saját profilt létrehozni. Az oldal még mindig működik és az Egyesült Államokban még mindig számon tartják.

A következő mérföldkő a SixDegrees nevű portál volt, ami a „barátom barátja lehet, hogy a barátom” elv szerint működött. A portál négyévnyi működés után megszűnt, valószínűleg azért, mert az oldal nem nyújtott széleskörű szolgáltatást a regisztráció után.

Az elkövetkezendő években egyre több közösségi oldal jött létre, amelyek több-kevesebb sikernek örvendtek. Létrejttek olyan weboldalak is, melyek az üzleti kapcsolatokat hivatottak erősíteni és támogatni. A legnagyobb sikernek örvendő, üzleti kapcsolatokkal foglalkozó portál a 2003-ban alapított LinkedIn, amelynek felhasználószáma egyre csak növekszik.

Szintén 2003-ban robbant be az köztudatba a MySpace. Több mint 200 millió taggal rendelkezik. Az alapító, Tom Anderson minden felhasználónak ismerőse, így ez mondható a világ egyik legnagyobb baráti körének. Népszerűségét a zenekarok és a rajongók regisztrációinak köszönheti. A tizenéves felhasználók saját profillal rendelkezhetnek, amelyet egyénileg személyre szabhatnak. Az oldalon blog-, kép- videómegosztás működik és chat szolgáltatással is rendelkezik.

A 2004-ben elinduló Facebooknak még ennél is nagyobb sikere lett. A Mark Zuckerberg által létrehozott közösségi oldal először csak az egyetemi tanulók számára volt elérhető, de 2006-tól bárki csatlakozhatott. A Facebook számos szolgáltatást kínál:

- a News Feed funkciónak köszönhetően követni tudjuk, hogy mik történnek a barátainkkal,
- a minialkalmazások is népszerűségnek örvendenek,
- a fotómegosztás is közkedvelt funkció.

Minél több és jobb szolgáltatást kínál egy közösségi oldal, annál valószínűbb a siker és a népszerűség.

A videómegosztó portálok is közösségi oldalak, hiszen a felhasználók között kapcsolatok alakulhatnak ki. Ezen oldalak népszerűsége a szórakoztatásnak, az informálásnak, a könnyed elérésnek és terjesztésnek köszönhető. Az egyik legnépszerűbb videómegosztó a 2005 óta működő YouTube.

2002-ben egy magyar oldal is megkezdte működését. Ez volt a wiw, amely belső átalakulások következtében iwiwként működött tovább. A szolgáltatások sokszínűsége miatt hirtelen megugrott a felhasználók száma, amelyet a webhely szerverei nehezen tudtak kezelni. A probléma megoldása érdekében bevezették, hogy az oldalra meghívóval lehessen csak regisztrálni. Később a lassú fejlesztés és a megbízhatatlan szolgáltatások miatt egyre inkább elpártoltak az emberek a növekvő népszerűségű Facebookhoz.

Az innováció, a folyamatos alkalmazkodás és a fejlesztés révén tartható fenn egy közösségi oldal népszerűsége és sikeressége. (ANONYMUS, 2011; Karex, 2008)

Különböző generációk együttélésének köszönhetően a modern technológiai eszközök széleskörben elterjedtek, minden korosztály használja őket, mégis nagy eltérések vannak a felhasználók életkorai közt.

Generációnak nevezzük azoknak a személyeknek a csoportját, akik ugyanabban a korszakban születtek és ugyanazon társadalmi hatások által formálódtak.

Generációk:

- Építők: 1946 előtt
- Baby-boomerek: 1946–1964
- X generáció: 1965–1979
- Y generáció: 1980–1994
- Z generáció: 1995–2009
- alfa generáció: 2010–

A generációk között sok hasonlóság van, azonban fontos megemlíteni néhány tipikus jellemzőt az adott nemzedékekről.

A baby-boomer korszakban született emberekről elmondható, hogy lojálisak, kitarók, tiszteletudók és alázatosak.

Az X generáció számára már fontos a felsőfokú végzettség megléte, ennek köszönhetően többen vezető pozíciót is betöltenek. Kamaszként megismerkedtek már a számítógéppel is. Tagjai már kétjévedelmű családokba tartoztak. Találékony és önellátó nemzedék.

Az Y generációba tartozók már beleszülettek az információs társadalomba. Nyitottak az újdonságokra, a digitális tanulásra. Gyorsan elsajátítják az új ismereteket. Korlátlan munkakedvvel rendelkeznek, ennek köszönhetően fizetési elvárásaik is horribilisek. Újfajta kommunikációs stílust használnak, netes személyiséggel rendelkeznek, virtuális közösségekhez tartoznak. Jellemző rájuk a magas önbizalom és önértzet, a gyakorlatias és megoldásorientált gondolkodásmód.

A Z generáció szülöttjei már digitálisan műveltek, azonnal kapcsolatba kerültek a technológia vívmányaival, így azoknak a használatát már fiatal korban elsajátították. Hozzászórtak, hogy állandó kapcsolatban vannak egymással, hogy állandó és korlátlan hozzáférésük van a világhálóhoz. Folyamatos impulzust igényelnek, kísérletező jellemük a kényelem tovább fokozására irányul. Virtuálisan akár több száz emberrel is érintkezhetnek, de a való életben zajló kommunikációt stresszhelyzetként élik meg.

Az alfa generáció tagjai kezelik a legügyesebben a modern eszközöket, ők már a világháló részei egészen fiatal kortól kezdve. A magányosság érzése is gyakran alakul ki bennük, hiszen már az emberek nem egymással, hanem jellemzően az okostelefonjaikkal vannak elfoglalva.

A megállíthatatlan technológiai fejlődés drasztikusan átalakítja a munkaerőpiacot is, ennek köszönhetően globális munkahelyek szülehetnek meg.

1. táblázat: Generációk jellemzőinek összefoglalása

Jellemzők	Építők	Baby-boom	X generáció	Y generáció	Z generáció
Törekvés	Lakás	Biztos munkahely	Munka és magánélet egyensúlya	Szabadság és rugalmasság	Biztonság és stabilitás
Technológiához való hozzáállás	Hatalmas felszabadítás	Korai IT alkalmazkodók	Digitális bevándorlók	Digitális bennszülöttek	Technológiafüggők
Karrierbeli szemléletmód	A munka az élet	Munkavállaló által meghatározott pályafutás	Korai karrier, hűség a szakmához	Digitális vállalkozók	Zökkenőmentes mozgás a szervezetek között
Elismert termékek	Autó	Televízió	Személyi számítógép	Tablet és okostelefon	3D nyomtatás, nano-számítógépek
Kommunikáció	Szemtől szemben / Hivatalos levél	Szemtől szemben vagy telefonon	E-mail vagy SMS, ha idő engedi személyesen	Mobil, online, közösségi média	FaceTime

Forrás: Bor (2014) alapján saját szerkesztés

Fontos kérdés, hogy milyen lesz a jövő generációja. Bár egyelőre csak találgathatunk, de már vannak elképzelések. A munkahelyek a jövőben egyre kényelmesebbé válnak, törekednek a minél hatékonyabb és gyorsabb információáramlásra. A közösségépítés és a nyitottabb életszemlélet kialakítása is a jövő nemzedékének feladata lesz. Mindez tehát globális változásokat eredményez, amely nemcsak a mindennapi életben, hanem a munkaerőpiacon is érezteti hatását. A változásokat a Z, még inkább az alfa generáció generálja. (Bor, 2014; Ódor, 2014).

A digitális szakadék fogalmát azokra az emberekre használjuk, akik nehezen kezelik a modern kommunikációs eszközöket, nem is mutatnak rájuk igényt, következésképpen nem férnek hozzá a digitális tartalmakhoz. A szakadék kialakulásának leginkább generációs okai vannak. Habár egyes emberek korábban, mások a későbbi életszakaszukban ismerkednek meg ezekkel a vívmányokkal, általánosságban elmondható, hogy az idősebb generációk egyáltalán nem, vagy alig használják ki ezeket az eszközöket. Az életkorbeli különbségeken kívül ok lehet még az eltérő anyagi helyzet és műveltségbeli differencia. Fontos szempont még ezeken felül, hogy az illető milyen gyakran fér hozzá a digitális eszközökhöz és hogy milyen gyorsan tud járatosságot szerezni a használatukban. (SULINET, s. a.)

Vannak társadalmi csoportok, amelyek tagjai úgy vélik, hogy számukra nem szükséges az internetkapcsolat és a modern eszközök. Számos tényező befolyásolja, hogy egy család tagjai nyitottak-e ezekre az újdonságokra. Fontos a háztartás mérete és a benne élők kora, a gazdaságilag aktívak száma, a jövedelmi pozíció, az iskolai végzettség és a földrajzi elhelyezkedés.

Tapasztalati úton meghatározható, hogy mely rétegek tartják magukat távol a modern eszközöktől. A technológiai vívmányokat ritkán használók jellemzően hasonló demográfiai jellemzőkkel rendelkeznek. Megfigyelések szerint, az idősek, a kvalifikálatlanok, az idegen nyelveket nem beszélők és a kisebb településeken élők továbbra is a hagyományos kommunikációs formákat alkalmazzák.

Az internetről való távolmaradás oka nagy százalékban az eszköz, a számítógép hiánya és az ezzel járó költségek, de jelentős azok száma is, akik szándékosan akarnak kimaradni a virtuális világból, illetve annak egy meghatározott területétől.

Ellentétben velük, a fiatalok és a szellemi munkákat végzők a legtöbb esetben igényt tartanak mindennapjaik során az internetre. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők és az idegennyelveket beszélők szintén napi szinten használják a modern technológiát. (Podoski, 2007)

Az internetes környezetben erős a kor, a nem és a nemzetiség felfedésére irányuló nyomás, ezért a „hová valósi vagy?” kérdés gyakran elhangzik. Az internet globális elterjedésének köszönhetően erre a kérdésre meglepő válaszokat is kaphatunk. Ennek ellenére mégsem gyakran firtatják a nemre és a rasszra vonatkozó kérdéseket, mert a felhasználók nem akarnak rasszista benyomást kelteni a másokban. Ezekben az alap tulajdonságokon kívül még számos kategóriát alkottunk meg az emberek csoportosításához, mint például stréber, természetbarát, család. Ahhoz, hogy bárkit ezekbe a kategóriákba sorolhassunk, már több információra van szükség. Ebben az esetben nem elegendő annyit, hogy mi a neme és a nemzetisége az illetőnek. (Wallace, 2006)

A közvetlen személyes találkozások révén könnyű gyors benyomást kialakítani a másik félben. A világhálón azonban ennek üteme igencsak hullámzó, lassabb és bizonytalanabb. Szemléltetésképp a chatet érdemes megemlíteni. Amikor egy idegen kapcsolatba lép velünk, ha azonnal, 1-2 másodpercen belül küldjük is a választ, az pozitív

visszajelzés. Ellenben, ha az átviteli idő hosszú, 1-2 perc telik el az üzenetek küldése között, az érdektelenséget vagy habozást sugallhat. Ha nagyságrendileg 4-5 percen belül nem érkezik válasz, akkor a kommunikáció megsemmisült. (Wallace, 2006)

A szöveg alapú környezetben hiányoznak az olyan benyomáskeltő eszközök, amelyekkel pozitív arculatot tudunk kialakítani; olyan képet alakíthatunk ki magunkról, amelyet csak szeretnénk. Ilyen például az, amikor a felhasználó az interneten szeretné megmutatni magas státuszát. Ez a való életben könnyen megy, egy aranyórával vagy kifogástalan külső megjelenéssel, azonban egyesek esetekben ezeket a jellemvonásokat online eszközökkel nehézkes kifejezni. (Wallace, 2006)

A világháló adta lehetőségek arra ösztönzik az embereket, hogy minél több időt és energiát fektessenek internetes honlapjaik, profiljaik és online személyiségeik kialakításába. A közönség pedig lehet a nullához közelítő, de akár milliós nagyságrendű is. A profil létrehozása rengeteg időt igénylő feladat, ami elősegíti azt, hogy az ember önmagára összpontosítson, amivel akár a felhasználó túlzásba is eshet. Ez fokozza a létrehozó érzékenységét, hogy vajon mit gondolnak róla más felhasználók, hogyan látják őt.

A serdülőkorúakra gyakran jellemző az egocentrizmus. Ebben az életszakaszban képesek túlbecsülni, mennyien figyelik őket. Túlzott jelentőséget tulajdonítanak annak, milyen benyomást keltenek más felhasználókban.

Alapvető emberi jellemző, hogy másokról benyomást alkossunk és hogy kézből tartjuk a rólunk kialakuló benyomást. A való életben és az interneten az a különbség e tekintetben, hogy a világhálón a felhasználható eszközöknek nem vagyunk szakértői és nem tudjuk pontosan, hogyan is kell jó benyomást kelteni. A billentyűzet alkalmatlan arra, hogy az emberi kommunikáció finomabb árnyalatait kifejezze, de mégis próbáljuk kihasználni annyira, amennyire csak lehetőségünk van. A Caps Lock billentyű indokolatlan használatakor a befogadó felek azt hihetik, hogy kiabálva, hangosan beszél az ember. A különböző hangulatjelek még azon eszközök közé tartoznak, amelyek színezetet adhatnak a beszélgetés hangnemének.

Kérdéses, hogy a benyomáskeltés szabályai vajon mikor szilárdulnak meg és megbízhatóbbak lesznek-e. Ha ez bekövetkezik, könnyebben tudunk levonni pontosabb következtetést a másik jelleméről és kisebb lesz az esélye, hogy félreismerünk valakit. Megnyugtatóbb, ha valakire ránézünk és meg tudjuk állapítani, milyen szociokulturális jellemzőkkel rendelkezik (például az öltözködéséből, a testtartásából). Ugyanakkor nagyon izgalmas és vonzó lehet az, ha az ismeretlen felé megy a felhasználó, ismeretlen utat jár és a bizonytalanságot keresi, ahol a régi szabályok már nem érvényesek. (Wallace, 2006)

A vállalatok és a munkahelyek egyre intenzívebben törekednek arra, hogy az elektronikus média előnyeit érvényesítsék a csoportmunka területén. Ezek támogatására szolgálnak a vitafórumok és azok a szoftverek, amelyek biztosítják a csoporttagoknak az állandó kommunikációt, a szavazást, az online ötletbörzét, a közös dokumentumszerkesztést és a döntéshozatalt.

A vezetők alig várják, hogy kihasználhassák az információs technológia előnyeit, és elvárják, hogy a befektetések megtérüljenek. Lelkesen támogatják az új eszközök használatát, hiszen emiatt versenyelőnyre tehetnek szert. A virtuális térben működő munkacsoportok hatékonysága nehezen állapítható meg, hiszen a technológia állandó változásban van. (Wallace, 2006)

A való életben az agressziót rendkívül sok módon kifejezhetjük. Sértéseket vághatunk áldozatunkhoz, de a fizikai erőszak végtelen formáival is élhetünk, kezdve a lökdöséstől egészen az olyan formákig, amelyek már törvénybe ütköznek. Az agresszió egy olyan

viselkedésforma, aminek célja a másinak kárt vagy sérülést okozni, amelyre színes eszközök tárházából válogathatunk. A meghatározás az internetre is megfelel, bár a lehetőségek köre nagyban különbözik. A világhálón a legjellemzőbb formája az agresszió, a jellegzetes írásmód. Mindenki számára ismerős lehet, hogy gyakran előfordulnak az interneten személyeskedő viták, de akár gyűlölködő webhelyek is működnek. Ezen honlapok a szólásszabadság és a rágalom határán egyensúlyoznak.

A 21. században elterjedőben vannak azok a kezdeményezések, amelynek köszönhetően hangot tudunk adni sérelmeinknek. Az ezredforduló környékén a „The dick list” olyan emberek jelentkezését várta, akik a bennük felgyülemlett dühöt fel szeretnék volna oldani. A honlap fejlesztőjének alapvető célja az volt, hogy létrehozson egy nők számára elérhető online panaszkönyvet. A weboldal lehetőséget biztosított arra, hogy az „áldozat” megoszthassa sérelmét az olvasókkal, illetve akár az őket feldühítő férfiak alapadatait is megoszthatták. A látogatók név vagy terület szerint tudtak majd keresni a felkerült személyek között.

Az internet különböző terei olyan vonzóak lehetnek, hogy ez intenzív, de akár túlzott használatra is késztetheti a felhasználókat. Ellenállhatatlanná válik, mint egy kényszeres vásárlónak a kiírás. Az 1990-es évek során még lehetetlennek tűnt az az elképzelés, hogy egy bő 20 év múlva az emberiség egy jelentős része egy világméretű hálózattól fog függeni. Elgondolkodtató azonban, hogy napjainkban egyre több ilyen történet kerül napvilágra és egyre többen keresnek fel szakembereket, hogy függőségüket kezeljék. (Wallace, 2006)

Robert Kraut és kutatócsapata végzett egy kutatást azzal kapcsolatban, ki mennyi időt tölt a világhálón és hogy milyen alkalmazásokat használnak. A tesztet kétszer töltötték ki a résztvevők: az internethasználat kezdete előtt majd két év eltelte után. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy az online eltöltött idő növekedésével egyenes arányban csökkent a családdal történő kommunikáció. A megnövekedett internethasználat összekapcsolódott a magány és a depresszió érzésével. Egyes elképzelések szerint, az intenzív internethasználatból egyenesen következik az individuum kapcsolatainak minőségi romlása. Ennek az eredményeképpen az addig szoros kapcsolatok fokozatosan fellazulnak, amely magányhoz és azon keresztül depressziós hangulathoz vezet. Némely felhasználó feneketlen időpazarlása a világhálón már függőség, ami egy kóros viselkedésforma. Ezen digitális polgárok képtelenek otthagyni a számítógépet és kilépni a virtuális világból, amiből egyenesen következik a fent említett negatív folyamat; nevezetesen a társadalmi kapcsolathálóból való kiszakadás, illetve a depressziós hangulat kialakulása.

A világhálót teljesen átszövi a névtelenség és a felelősségre vonatkozás hiánya, ennek köszönhetően az emberek rendkívül gátlástalanul tudnak viselkedni ebben a környezetben, hiszen anonimitásuk szinte garantált. Azokban a környezetekben, ahol ez biztosított, ott elengedjük magunkat, akár pozitív, akár negatív értelemben. Előnyös oldalról közelítve, a névtelenség azért könnyíti meg az őszinte véleményformálását, mert a fel-tárlkozás sokkal könnyebbé válik. További előnye, hogy nyugodtan hangot lehet adni a panaszoknak, különös ötleket valósítsanak meg és szokatlan kérdéseket tegyenek fel, anélkül, hogy valaki megbélyegeznék őket. (Wallace, 2006)

Az internethasználat a társadalmi létezés szinte minden színterére jelentős hatással van, különböző módon és mértékben. Lehetővé tette a kapcsolatok kialakításának és fenntartásának modernizálását. Az internetezés nagyban befolyásolja az egyéb médiumok felhasználását is. A közösségi oldalak alapvető funkciójuk szerint a korábban kötött kapcsolatok fenntartását segítik elő, ezáltal az oldalra látogatók ritkán szereznek új barátokat.

Régóta firtatott téma az internet és a gyermeknevelés összeegyeztetése. A világháló előtt a televízió volt a középpontban, azonban a technológia fejlődésének köszönhetően már nem ez áll a fókuszban. Sokat hallott aggodalom, hogy az internetezés egy magányos tevékenység és elszigeteli a családtagokat egymástól, de ez egyáltalán nincs így, sőt épp ellenkezőleg. A számítógéphasználat a közös időtöltés egyik formája is lehet. (Tari, 2015)

A közösségi időtöltés ellenére, a net elsősorban a fiatalok birodalma. A világháló használata hordoz magában egy örvény jelleget, aminek köszönhetően az ember könnyen belesodródik az új és új ingerek befogadásába. Ennek köszönhető az a jelenség, hogy a felhasználó hiába szabja meg előre a tevékenységre fordított időt, azt nem tudja betartani. Ez a fajta „kutatási ösztön” főként a fiatalságra jellemző, amivel nincs is probléma, egészen addig, amíg a szörfölés nem hat ki a társadalmi életre és a munkateljesítményre. A várakozással ellentétben az internettől függő emberek száma nem növekszik, inkább stagnál. Ennek mértéke az összes internetet használó személyre vetítve nagyjából 6-7%. A függők közel 50%-a 20 év alatti, középiskolás korú fiatal.

A függőség kezelhető; Kimberly Young a magatartásterápia alkalmazását javasolja, mivel véleménye szerint az e fajta dependencia betegségnek tekinthető.

- Az első lépés a probléma tudatosítása. A gyógyulás talán legfontosabb fázisa, hogy a dependens egyén ismerje fel tüneteit, másszóval alakuljon ki betegségadata.
- A következő lépés a problémával való azonosulás, amelyet azon igény kialakulása követi, hogy az individuum függetlenné váljon az internettől. Tudatosítani kell, hogy a problémák elől nem lehet elmenekülni, és amit az internet segítségével akart megoldani, annak nem ez a megfelelő eszköze.
- A harmadik lépés, egy terv kidolgozása a problémától való megszabadulásra.
- Kognitív terápiás eszközökkel, a kidolgozott terápiás terv alapján lassan vissza kell szorítani az internethasználat mértékét a normális szintre.

A kóros internethasználat csak kis hányadát érinti a felhasználóknak, de ettől függetlenül alkalmazhatunk néhány módszert annak érdekében, hogy a digitális polgárokat megóvjuk a függőség kialakulásától.

1. A szociálisan pozitív és hasznos tevékenységek megerősítése:

A tinédzserek egy része korukból kifolyólag labilis önértékeléssel rendelkezik (míg mások más ok miatt gondolkodnak hasonlóképpen), hiszen testi és lelki változásokon esnek át, ami megváltoztatja/összezúzza az énképüket. Ebben az életszakaszban van szükség a külső megerősítésre, ami pozitívan hat rájuk. Ha a társadalom negatívan viszonyul cselekedeteikhez, az csak ellenállást szül.

2. Célorientált feladatok kitűzésének fontossága:

Amerikai kutatók rámutattak arra a tényre, hogy energiát kell fordítani, a modern technika oktatási rendszerbe való integrálására. Nem elég biztosítani a technológiai fejlettséget, hanem meg kell tanítani a fiatalokat a forradalmi hardverek és szoftverek helyes használatára. Ezzel nemcsak elméleti és gyakorlati tudásukat bővíthetik, hanem megtanulják azt is, milyen lehetőségeket rejt magában az internet használata, és akár ez megvédeheti őket a céltalan időtöltés húzó erejétől.

3. Megfelelő felvilágosítás a veszélyekről:

Amikor azt tanulja meg a felhasználó, hogyan is kell használni az internetet, ki kell térni arra is, hogy megfelelően tájékozódjon a rá leselkedő veszélyekről. Említhető példaként a jogi vonatkozások és a pszichés rizikófaktorok.

4. Mentálhigiénés hálózat létrehozása az interneten:

Az internet problémamentes használatához nagyban hozzájárulna, ha könnyen elérhető webkikötők jönnének létre, amelyek a megakadt felhasználókat igazítanák útba, mint

egy világítótorny a megtévedt hajót. Az internetes tanácsadás nemcsak a függőségre lehetne egy megoldás, hanem a lakosság pszichológiai kultúráját is pozitív irányba befolyásolná. (Ritter et al., 2004)

Altalánosságban elmondható, hogy aki rendelkezik okostelefonnal, annak van valószínűleg más infokommunikációs készüléke is. Ez alatt tabletre, laptopra és asztali számítógépre gondolhatunk. A számítógép általában a család közös tulajdona, mindenki használja, azonban mióta az okostelefonok elterjedtek, az asztali gép használata jelentősen háttérbe szorult.

A szülők elvárják, hogy gyermekük mindig elérhető legyen, azonban más feltételhez nem kötik a gyermekek okostelefon-használatát. Számukra a legfontosabb az a tudat, hogy gyermekeiket biztonságban tudják. Ha a mobil erre alkalmas, akkor azt megvásárolják, ellenben ha a fiatal többet szeretne, akkor hajlandóak a kompromisszumra. A szülők többsége nem szól bele abba, hogy a gyermek milyen mobilkészüléket használ. Többségük rendkívül tájékozatlan vagy nem ért ezekhez az eszközökhöz, ezért a gyermekekre bízzák a választást. A költségek nagy részét is átvállalják, de jellemzően megszabnak egy limitet, amin felül már nem hajlandóak fizetni a készülékért és a szolgáltatásért.

Az első olyan okostelefonok, amelynek tulajdonosai gyerekek, nagyjából öt éve kerültek eladásra. Ekkor még nem voltak tisztában azzal, hogy egy okostelefon mire való. Elsősorban játékra, barátokkal való kommunikációra és zenehallgatásra használták. Ekkor még nem volt igényük a mobilinternet-kapcsolatra. A felhasználók ezen készülékeket saját maguktól, illetve barátaikkal tanulták meg kezelni. A régi telefonok lecserélése nagyjából két évente történik, de nem azért, mert elromlik, hanem mert vonzóbbnak találják az újat. Gyakran előforduló probléma és ok a cserére a belassulás és a lefagyás. Az új telefon kiválasztásánál fontos szempont az, hogy állandó online jelenlétet biztosítson. Erre szolgál még a mobilinternet használata is, azonban amikor csak lehetséges, akkor az ingyenesen elérhető wifi hálózatokat használják. Temérdek olyan alkalmazás van a készülékeken, amelyeket gyárilag telepítettek fel a gyártók. A felhasználók többsége nem tudja, melyek ezek, mert meg sem nézi őket. Ha egyszer testre szabták a telefonjukat, azon ritkán módosítják a beállításokat. Jellemző a márkahűség is, amikor új készülékre ruháznak be, akkor a megszokott márkát részesítik előnyben. (Sólyom, 2015)

(Kutatásom módszertana) A téma mélyebb megismerése céljából egy kérdőíves felmérést végeztem. Egy rövid kérdőív keretein belül arra voltam kíváncsi, hogy a válaszadók milyen eszközökkel rendelkeznek, milyen szoftvereket használnak napi rendszerességgel, valamint arra, hogy a modern vívmányok használatára vonatkozó adatok alátámasztják-e az elméletben leírtakat.

A kérdőív megszerkesztése folyamán szem előtt kívántam tartani, hogy folyton gyorsuló világunkban egyre kevesebb időt tudnak szánni az emberek a témában felvetett kérdések megválaszolására. Ennek tükrében választottam ki a kérdések számát és a lekérdezés metodikáját. A kérdéssorokat online formában tettem elérhetővé. Az elektronikus kérdőív kérdéssorát úgy alakítottam ki, hogy az nagyságrendileg öt perc alatt kitölthető legyen. Az egyszerűbb értelmezhetőség érdekében a felmérésben csak zárt kérdések szerepeltek.

A kérdőívet 114 fő töltötte ki, amely önmagában egy egyszerűbb statisztikai módszereken alapuló elemzést tett lehetővé.

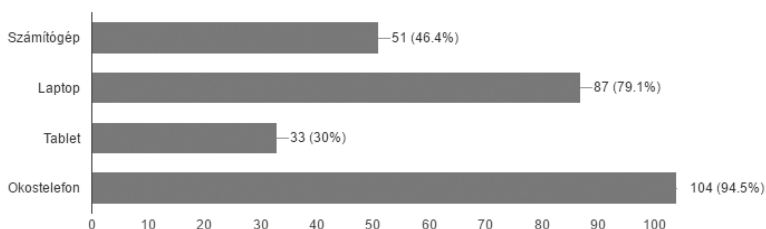
A lekérdezés megkezdése előtt megfogalmaztam hipotéziseimet. Ezek a hipotézisek a következők voltak:

- *H1: Az elektronikus eszközök használata tömeges, egyes szoftverek és/vagy hardvereké pedig általános.*
- *H2: A fiataloknál egyes technológiai vívmányok használata általánosabbnak tekinthető.*
- *H3: A fiatalok egy nap alatt több ideig használják az internetet, mint az idősebbek.*
- *H4: Habár a készülékek leggyakoribb cseréjének oka annak elromlása, jelentős azok aránya, akik akkor vesznek új eszközt, ha a régit megújítják.*
- *H5: Magas azok aránya, akik még személyes kommunikáció során is az okostelefonjukkal foglalkoznak.*

(A kutatás eredményei) A kutatás első logikai egysége a digitális és modern technikai eszközökkel való rendelkezés volt. Ennek keretein belül megkérdeztem a válaszadókat arról, hogy milyen eszközökkel rendelkeznek. Nem meglepő módon, a kitöltők majdnem 98%-a rendelkezik okostelefonnal, a válaszadók közel 80%-a rendelkezik lappal és rendszeresen is használja azt, ám az asztali számítógép használata nem kifejezetten jellemző a megkérdezettekre, valószínűleg az egyre kényelmesebb életmód kialakulása miatt.

A hagyományos mobiltelefonok is egyre inkább háttérbe szorultak, népszerűségük drasztikusan csökkent, annak ellenére, hogy olcsók és élettartamuk rendkívül magas.

1. ábra: A leggyakrabban használt technológiai vívmányok

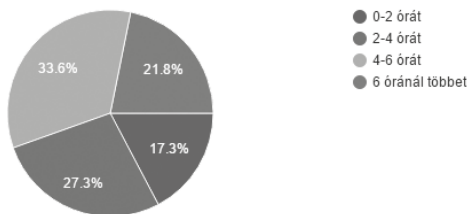
Forrás: Saját szerkesztés a kutatási eredmények alapján, 2017

Az egyik legfontosabb állításom, hogy a számítógép- és az internethasználat területén nagy különbségek figyelhetők meg a különböző életkorú csoportok közt. Az életkor szoros összefüggésben áll a számítógép- és internethasználattal.

Mindezek ismeretében a kérdőívben feltettem a kérdést, hogy napi mennyi időt töltenek a válaszadók számítógépezéssel, internetezéssel. Az internetezésre fordított idő kapcsán sokszínű válaszokat kaptam. A válaszadók mindössze 17%-a internetezik 2 óránál kevesebbet, ezzel szemben majdnem 22%-uk 6 óránál többet fordít az interneten való szörfölésre.

A kérdőívben szereplő osztályközök és a válaszok megoszlása alapján megállapítható, hogy egy átlagos megkérdezett naponta mennyi időt tölt el online tartalmak írásával és/vagy olvasásával. Ez az érték 4,4 óra, ami a legtöbbször által választott kategóriába esik bele.

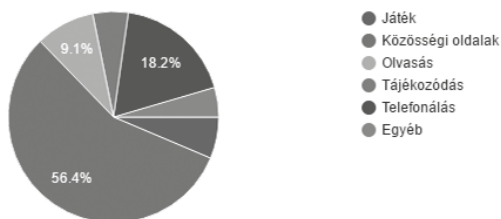
2. ábra: Internethasználat egy napra vetítve

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási eredmények alapján, 2017

A legfontosabb szemponttá vált a mobilitás, hogy mindenhol elérhetőek lehessünk, hogy online tudjunk lenni. Az okostelefonoknak már annyiféle funkciójuk van, hogy már nem is a telefonálás az elsődleges és a legfontosabb, sőt már nagyjából a leglényegtelenebb funkció a kérdőív eredményei szerint.

3. ábra: Az okostelefonok társadalomban betöltött funkciói

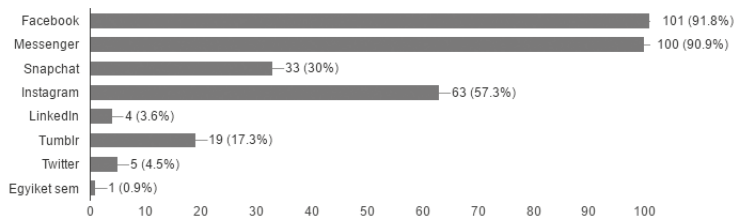

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási eredmények alapján, 2017

Meglepő, hogy a telefon alapvető funkcióját már csak csekély mértékben tölti be. A megkérdezettek mintegy ötöde válaszolt úgy, hogy az okostelefont telefonálásra használja. Jóllehet, 20 évvel ezelőtt a telefon más designnal, más formában és más képességgel rendelkezett, és így más funkciót is töltött be, azonban a modernizációnak köszönhetően a hordozható telefonoknak mára már egészen más szerepe van.

A válaszokból kiderült, hogy a közösségi oldalak elérésére használják a leggyakrabban a telefont az emberek. Óriási hangsúlyt kapott a közösségi média. Nem meglepő módon a Facebook és a Messenger a két legnépszerűbb applikáció, melyet az ismerősök tevékenységeinek követésére, a Messengert pedig chatelésre használják. Harmadik helyen az Instagram végzett, kétségkívül ez a legnagyobb képmegosztó oldal, ahol mindenki megoszthatja élete legmeghatározóbb pillanatait fénykép, illetve videó formájában. A legújabb fejlesztés, a Snapchat is népszerűnek bizonyul, a felhasználók kicsit több, mint 30%-a használja, többségben lányok.

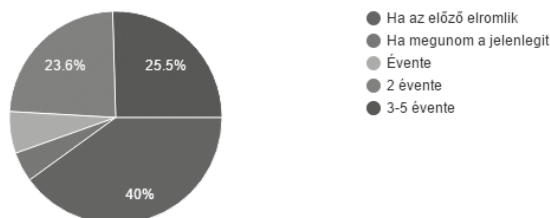
4. ábra: A válaszadók által használt közösségi oldalak és chatrendszerek

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási eredmények alapján, 2017

A kutatás a felhasználók okostelefon-vásárlási szokásaira is rávilágít. A megkérdezettek majdnem 40%-a csak akkor hajlandó új mobilját vásárolni, ha az előző már elromlott, viszont nagy arányban jelentek meg még azok is, akik 2 vagy 3 évente cserélik le készülékeiket egy újabbra. Ez összefügg azzal is, hogy a kitöltők közel 40%-a fontosnak vagy nagyon fontosnak tartja azt, hogy mindig a legújabb technikai eszközökkel rendelkezzen.

5. ábra: Az eszköz lecserélésének fontosabb okai

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási eredmények alapján, 2017

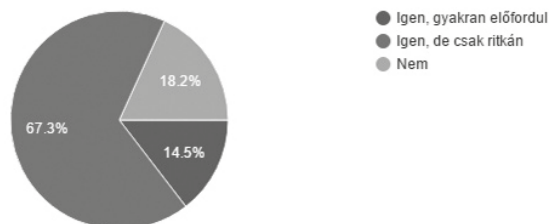
Megfigyeléseim szerint, bármerre jár az ember, mindig okostelefonokat nyomkodó digitális polgárokba botlik. A korábbi kutatások is alátámasztják, hogy a fiatalok nagy része digitális eszközökkel foglalkozik, miközben utazik. Egyre nagyobb az a korosztály, amelyre jellemző az utazások közben végzett zenehallgatás, közösségi oldal, vagy más online tartalmak böngészése. Egy 2014-es kutatás eredményei szerint a tinédzserek megközelítőleg 70%-a, a fiatal felnőttek 60%-a használja utazás közben az elektronikai eszközeit. 2016-ra ezek az arányok némileg változtak: a fiatal felnőttek esetében az arány 65% körül, az Y generációs középkorúak körében 40% körül mozgott. (Farágó, 2017) Egyre nagyobb azon generációk aránya, akik fogékonyak erre, épp ezért az eszközhasználat várhatóan tovább fog emelkedni.

Épp ezekre alapozva égető kérdésnek éreztem azt, hogy vajon ki mennyit használja készülékét, ha éppen társaságban van. A válaszok számomra meglepőek voltak, mert a korábban tapasztalt jelenségeknek nagyban ellentmond. A válaszadók közel 70%-a úgy válaszolt, hogy csak ritkán használják mobiljukat társaságban, amit nehéz elhinni, ha

körbe nézünk a mai rohanó világban, és legyünk bármilyen eseményen, mindenkinél ott látjuk a mobilt. A kitöltők mindössze 14%-a nyilatkozott úgy, hogy gyakran használják még társaságban is a mobilkészüléküket.

6. ábra: Használja-e mobiltelefonját mások társaságában?

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási eredmények alapján, 2017

Mindezekből tehát az következik, hogy az okoskészülékek alapvetően megváltoztatták az addig érvényesülő gyakorlati „szabályokat”. A telefonhasználat gyakorisága, funkciója, valamint a társas érintkezés során betöltött aktív szerepe megfelelően tükrözi ezen változásokat.

(Összefoglalás) „Jóbarát vagy technoördög? Nézőpont kérdése, mert ha ragaszkodunk a kulturális, morális, etikai és erkölcsi értékekhez, akkor lehet, hogy az ördögöt hordjuk a zsebünkben, hiszen a világ máris megváltozott. Viszont ha nyitottak vagyunk egy kiszámíthatatlan felgyorsult technoevolúcióra és mottónk: »carpe diem«, akkor talán egy jóbarátot hordozunk magunkkal. Egy érintés, és megnyílik a világ kapuja – s ha a »kirakatba« szeretnénk állni, csak egy mondat vagy egy képfeltöltés, és »mindenki« ránk figyel; majd jönnek a »like«-ok, melyek instant jutalomként megerősítik a ragaszkodást az okostelefon jóbaráthoz.» (Csibi–Szabó, s. a.)

Hogy eldöntsük, áldás vagy átok-e a modernizáció, az eszközök teljes életünkre kivevő hatását, komplexen kell elemezni. A tanulmány során bemutattam, hogyan fejlődtek ezek az eszközök és azt is, hogy vált rabjává az újabb és újabb felnövő generáció. Az okostelefon-függőség létezik, hiszen viselkedésünket alapvetően befolyásolja. A függőségszerűen használt modern eszközök kivetülése nem napjainkban, hanem a jövőben lesznek tapasztalhatóak. Egy kutatás szerint az okostelefonok használatának nagy befolyása van a szociális kapcsolatokra és kimutatták, hogy később mentális és fizikai fejlődési rendellenességekkel kell szembesülniük, amely későbbiekben a stressz szintjének emelkedésével, sőt, akár depresszióval is párosulhat. (Csibi–Szabó, s. a.)

Mindezek figyelemre méltó eredmények, amelyek alapjait jelen írásomban felvázoltam.

Egy 2016-os kutatással vetettem össze a kérdőívem eredményeit, abból a célból, hogy felmérhessem mekkora változások mentek végbe egy évtől.

Az okostelefon birtoklás statisztikája összecseng a saját eredményeimmel, ezzel szemben a laptopok népszerűsége az idei évre már csökkenő tendenciát mutatott. Míg tavaly 90% volt a lappal rendelkezők aránya, ez 2017-re közel 80%-ra csökkent. Az előző évi eredményekhez hasonlítva a sajátom, a hagyományos asztali számítógépek használata néhány százalékkal növekedett.

A pendrive szintén rendkívül népszerű, ez az elsődleges adathordozó, ha kompakt eszközre van szükségünk, amelyről szinte azonnal elérhetjük adatainkat, csupán egy számítógépre van szükség. A pendrive egy populáris eszköz a mai napig is, annak ellenére, hogy feltörekvően vannak a felhő szolgáltatások is. Ez a szolgáltatás már nem igényel hardver eszközön való tárolást, csupán internetkapcsolatot vagy egy helyi hálózatot.

(*Következtetések, javaslatok*) A kérdőíves kutatás megvalósítása előtt 5 hipotézist fogalmaztam meg. A felsorolt feltételezések a saját és más kutatásból származó adatok alapján reálisak voltak, többségben ugyanazt az eredményt mutatták.

✓ *H1: Az elektronikus eszközök használata tömeges, egyes szoftverek és/vagy hardvereké pedig általános.*

ELFOGADOM

✓ *H2: A fiataloknál egyes technológiai vívmányok használata általánosabbnak tekinthető.*

ELFOGADOM

✓ *H3: A fiatalok egy nap alatt több ideig használják az internetet, mint az idősebbek.*

ELFOGADOM

✓ *H4: Habár a készülékek leggyakoribb cseréjének oka annak elromlása, jelentős azok aránya, akik akkor vesznek új eszközt, ha a régit megunják.*

ELFOGADOM

✓ *H5: Magas azok aránya, akik még személyes kommunikáció során is az okostelefonjukkal foglalkoznak.*

RÉSZBEN ELFOGADOM

Hipotéziseim megfogalmazásakor korábbi megfigyeléseimet vettem alapul. Észrevehető, hogy szinte mindenki kezében ott van a modern mobiltelefon, ezáltal használatuk tömeges. Ez a megfigyelés elsősorban a fiatalokra volt jellemző. Náluk a legjellemzőbb az okostelefon használata. A kérdőívek értékelésekor fény derült arra a nem meglepő tényre is, hogy az idősebb korosztályhoz képest, a fiatalok egy nap sokkal több időt töltenek internethasználattal.

A mobiltelefon-vásárlási szokások felmérésekor azt az eredményt kaptam, hogy a készülékek vásárlásának nem az a legfőbb oka, hogy elromlik, használhatatlanná válik, hanem sokkal jellemzőbb az, hogy a fiatalok ráunnak a már használt eszközökre.

Az utolsó hipotézisben megfogalmazott állítás, azaz, hogy sokan a mobiltelefont személyes kommunikáció közben is használják, számomra meglepő eredményt mutatott, a tapasztalataimmal nem teljesen csengett össze. Észrevételeim szerint, az emberek nagy többsége társaságban is aktívan használja készülékét, viszont a kérdőívben az ezt az opciót választók aránya alacsonyabb volt, mint amire számítottam.

Véleményem szerint elsődlegesen szükségszerű lenne belátni, hogy a technológiai vívmányok túlnőttek rajtunk, az applikációk lényegében helyettünk élnek, továbbá a modern társadalom egyáltalán nincs arra felkészülve, hogy ezeket az eszközöket az életvitelükbe megfelelően integrálja.

Eppen ezért elsődleges fontosságúnak tartom, hogy erős marketinggel létrejöjjön egy olyan digitális kultúra, amely elszakítja az embereket a hálózatoktól, online tartalmaktól. Továbbá belátható, hogy a legveszélyeztetettebb réteg, a tinédzserek kultúráját idősebbé lenne feljavítani. Ennek érdekében javasolnám a NAT kibővítését. Úgy gondolom, hogy a netikett megismerése és az applikációk használatának pontos szerepét, kultúráját már a közoktatásban meg kellene tanítani. Mivel már a gyerekek is egyre nagyobb arányban használnak tabletet és egyéb eszközöket, talán szükségszerű lenne a kultúrát már az általános iskolában megtanítani.

Az applikációk egy része ugyan hasznos, de akadnak olyanok is, amelyek semmi releváns funkciót nem látnak el. Éppen ezért célszerű lenne ezen applikációk létrejöttét korlátozni. Ez csak abban az esetben érhető el, ha a fejlesztéseket megrendelők is magasabb nethasználatra vonatkozó kultúrával rendelkeznek.

Mindezek együttesen tehát rámutatnak, hogy a technokrata vívmányok helyén való kezelésének kialakítása és a helytelen használatra visszavezethető balesetek minimalizálása elsősorban szociológiai-kulturális beavatkozást igényel.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- ANONYMUS (2011): Közösségi oldalak: A közösségi oldalak története; <http://felsokok.hu/bolcseszettudomany/a-kozosségi-oldalalak-a-kozosségi-oldalalak-tortenete/> (letöltés ideje: 2017. aug. 20.)
- Bor A. (2014) X, Y, Z, alfa generáció: kik ezek?; https://prezi.com/feikfwmygpc/_x-y-z-alfa-generacio-kik-ezek/ (letöltés ideje: 2017. aug. 22.)
- Csibi S. – Szabó A. (s. a.): Jóbarát vagy technoördög?; <http://mipszi.hu/cikk/161015-jobarat-vagy-technoördög> (letöltés ideje: 2017. szept. 1.)
- ebook.hu (2014): Tablet vásárlási útmutató; <http://cikkek.ebook.hu/szamitastechnika/tablet-vasarlas-utmutato/> (letöltés ideje: 2017. aug. 17.)
- Faragó P. (2017): Fenntarthatóság és zöldenergia: paradigmaváltás? Nem, csak illúzió, Valóság, 2017/11. pp. 48–78.
- KAREX (2008): A közösségi hálózatok története; <http://szocial.blogspot.hu/2008/05/kzssgi-hlztok-trtnete.html> (letöltés ideje: 2017. aug. 22.)
- Kollár E. (2009): Virtuális rádiómúzeum; http://www.radiomuseum.hu/torteneti_m.html (letöltés ideje: 2017. júl. 15.)
- Laptop Weblab (2017): A laptop rövid története; http://weblaptop.blog.hu/2017/07/04/a_laptop_rovid_tortenete, (letöltés ideje: 2017. aug. 5.)
- Lőrinc L. (s. a.): A telefon és a telefonközpont megszületése; <http://www.adrendszerhaz.hu/ip-internet-telefon/a-tav-kommunikacio-tortenete> (letöltés ideje: 2017. júl. 15.)
- MEK (s. a.): A Magyar Televízió története; <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/516.html> (letöltés ideje: 2017. nov. 10.)
- Ódor B. (2014) X, Y, Z, alfa generációk és szakadékok; <https://prezi.com/udrfxouyqpl9/x-y-z-alfa-generaciok-es-szakadekok/> (letöltés ideje: 2017. aug. 22.)
- Olajos Zs. (s. a.): Az operációs rendszerek fajtái; http://www.kepzesevolucioja.hu/dmdocuments/4ap/7_1173_tartalomelem_017_munkaanyag_100331.pdf (letöltés ideje: 2017. szept. 1.)
- Wallace, P. (2006): Az internet pszichológiája, Osiris Kiadó Kft, 2006.
- Podoski P. (2007) Magyar digitális szakadékok; <https://bit.ly/1hjs0Mg> (letöltés ideje: 2017. szept. 1.)
- Ritter A. – Fábrián Zs. – Pillók P. – Hoyer M. (2004): Felmérés a magyarországi Internet-használtról: betegség, vagy korosztályra jellemző tünet? Információs társadalom, 2004/1. pp. 121–134.
- Sólyom B. (2015): Középiszkolások okostelefon-használati szokásai 2015-ben. Információs társadalom, 2015/2. pp. 55–68.
- SULINET (s. a.) Számítógép története a nagyvilágban; <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/szakkepzes/kereskedelem-es-marketing/kereskedelmi-es-marketing-modulok/szamitogepek/szamitogep-tortenete-a-nagyvilagban> (letöltés ideje: 2017. júl. 15.)
- SULINET (s. a.): Az informatika hatása az emberi kapcsolatokra; <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/informatika/informatika/informatika-6-efolyam/az-informatika-hatasa-az-emberi-kapcsolatokra/az-informacios-tarsadalom> (letöltés ideje: 2017. aug. 25.)
- SULINET (s. a.): Az internet kialakulása; http://balashazy.sulinet.hu/ftp/informatika/ecdl/07_internet/02-01-00-Az_internet_kialakulasa.htm (letöltés ideje: 2017. aug. 13.)
- Tari A. (2015): #yz generációk online, Tericum Kiadó Kft, 2015.
- Televízió (2017) Televízió; <https://hu.wikipedia.org/wiki/Telev%C3%ADzi%C3%B3> (letöltés ideje: 2017. júl. 15.)
- Tóth L. (2015): Az operációs rendszerek története; <https://prezi.com/nsa30dtylplc1/operacios-rendszerek-tortenete/> (letöltés ideje: 2017. aug. 13.)
- Yoshida, J. – Margaret Q. (2000) „OEMs ready to roll on jukeboxes for Net audio”, EE Times, 2000. augusztus 18., 1. o.

A trianoni békeszerződés egyik aláírója: Benárd Ágoston

A trianoni békeszerződés történetével foglalkozó feldolgozások elsősorban a Nagy Háborúban való magyar részvételt, a békekötés előzményeit, a magyar kormány és a béke delegáció erőfeszítéseit, majd a békekötés súlyos következményeit tárták fel. A békekötés aláírásának pillanataira már kevesebb figyelmet szenteltek, legkevésbé arra a két magyar delegáltra – Benárd Ágoston [források többször használják az Ágost alakot is] miniszterre és Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követre –, akik kézjegyükkel látták el a dokumentumokat. A korabeli sajtó szerint „a nevezett urak jóvátehetetlent követtek el hazánk ellen”. Másképpen ítélte meg a két magyar politikust a közvélemény és a politikatörténet. A közvélemény lassan teljesen elfeledte, a történetírásból is lassan „kikapott” a nevük, a marxista írások legfeljebb „szélsőséges jobboldali nacionalistáknak” mondták őket.

A békeszerződés tartalmáról volt ismerete a magyar kormánynak, bár reménykedtek annak bizonyos módosításaiban. Amit a legjobban sérelmeztek, az a nagyhatalmak fölényes, lekezelő magatartása volt, éppen ezért a magyar politikai élet elitje közül senki nem vállalta az „aláíró” szerepét. Mindenki tisztában volt azzal, hogy további politikai pályafutását veszélyezteti, ha a neve a békeszerződés dokumentumára kerül. A világháború elvesztését nehezen vette tudomásul a magyar társadalom és a hazai politikai élet, de az ország területének kétharmaddal való megcsonkítását elfogadhatatlannak tartotta. 1918. november 3-án Padovában – még a Monarchia részeként – a magyar katonai parancsnokság aláírta a fegyverszünetet, de november 13-án Belgrádban már a Károlyi Mihály vezette magyar kormány írta alá a fegyverletételt. Ezután már szembe kellett nézni a soknemzetiségű Monarchia kisebbségeinek követeléseivel, sorra alakultak a nemzeti tanácsok, amelyek programjai megfelelték a háború előtti cseh, morva, szlovák, román és délszláv politikai terveknek, amit már az antant „igényeikhez” is igazítottak. Ezek már a történeti magyar állam területének felosztását célozták meg, amelyet a Károlyi-kormány – miután feloszlatta hadseregét – nem tudott megakadályozni. Az is kiderült, hogy a cseh, román és délszláv csapatok nem a békeszerződésig – rendfenntartási céllal – szálltak meg országrészeket, hanem azonnal megkezdték a későbbi államok szervezetét kialakítani. 1918 őszén Magyarországnak még lett volna annyi katonai ereje, hogy a megszállókat megállítsa, 1919 elején a magyar állam területe kb. a maihoz hasonló méretekre zsugorodott össze, a megszállók békés körülmények között szervezték új államukat, bíztak a pacifista politikát folytató magyar kormány tehetetlenségében.

A trianoni békeszerződés a Párizs környéki békerendszer részeként született meg, amit másfél éves előkészületi konferenciák előztek meg. A béketárgyalások 1919. január 18-án kezdődtek, ezeken a négy nagyhatalom – Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és az Egyesült Államok akarata érvényesült, a legyőzött államok képviselői is részt vehettek – különösebb ráhatás nélkül – a tárgyalásokon, majd egyetlen feladatot kellett teljesíteni: aláírni a békeszerződést. Igaz, születtek remények, pl. a Tanácsköztársaság hadserege által visszafoglalt Felvidék kapcsán, de a csapatok visszavonása esetén a franciák megvillantották a tárgyalásokon való részvétel lehetőségét. Ebből nem lett semmi, sőt a román hadsereg megszállta Magyarország újabb területeit. A rendkívül feszült helyzetben – a Nemzeti

Hadsereg segítségével – új konzervatív rendszer épült ki Horthy Miklós vezetésével, akit a párizsi békekonferencia megfelelő partnernek tekintett, így 1919 végén meghívót küldtek Magyarországnak a béketárgyalásokra.

A gróf Apponyi Albert vezette magyar delegáció etnikai, néprajzi, történelmi munkák és érvek tucatjával érkezett meg Párizsba 1920 januárjában, amit nem vettek figyelembe, sőt a magyar küldöttséget a tárgyalások idején „házi őrizetben” tartották. Apponyi Albert csak a békefeltételek véglegesítése után – 1920. január 16-án – kapott szót. Egyáltalán nem nyílt lehetőség a román, a délszláv és a csehszlovák területi és etnikai érvek, a hamis kérdőívek megcáfolására. Itt derült ki, hogy egyetlenegy kívánalom volt Magyarországgal szemben, hogy két megbízott írja alá a kész szerződést.

A megbízottak kijelölése „külön” történet. Valójában egyetlen politikus sem volt hajlandó az „aláíró” szerepére, a Teleki-kormány lemondott, ezért alakult meg Simonyi-Semadam Sándor vezetésével az a kormány, amely egyetlen feladata a kényes helyzet megoldása lett. Az 1920. május 28-i kormányülés első pontja éppen az aláírók kijelölése lett. A miniszterelnök tájékoztatása szerint Horthy kormányzónál megjelent Fouchet francia főmegbízott, aki értesüléseire hivatkozva közölte, hogy ragaszkodnak Teleki Pál külügyminiszter hivatalában maradásához. Ugyanis Teleki kijelentette, hogy ha neki kell aláírni a békeszerződést, megteszi, de azonnal lemond. A kormányfő azért agitált Teleki „szerepéhez”, mert tud franciául, míg más kormánytag nem. Fouchet ezzel nem értett egyet: „a francia nyelvtudás nem játszik szerepet az aláírásnál, miután az illetőnek az aláírás aktusán kívül semminemű más szerep nem jut.” Ezért a háború legnagyobb győztesének kívánsága miatt a kormány elállt Teleki Pál külügyminiszter szerepétől. Ezt követően bonyolult vita bontakozott ki: Ferdinandy Gyula igazságügyi miniszter Benárd Ágoston népjóléti és Emich Gyula kereskedelemügyi minisztert javasolta. Benárd Ágoston esetében érveként hozta fel, hogy családja francia eredetű, kiválóan beszél franciául, viszont Benárd bizonyos feltételek miatt nem vállalta ezt a szerepet. Emich Gyula a békeszerződés aláírását ugyan vállalta volna, de a franciákkal megkötendő gazdasági szerződést már nem, mert mindkét ügy olyan súlyos dolog, hogy nem mehet bele, hogy mindkét okmányon az ő neve szerepeljen. Ha mégis így akarják, akkor ő lemond és távozik. „A miniszterelnök azt javasolta, hogy a franciákkal kötendő gazdasági szerződést ő és a külügyminiszter írja majd alá, Emich Gyula lemondását pedig nem fogadja el. Az ügy úgy bonyolódott, hogy a miniszterelnök Bernádot és Ferdinandy igazságügyi minisztert terjesztette elő szavazásra, viszont ők „nem vállalták a megbízást”. Ferdinandy elmondta, hogy nem tud franciául, ráadásul Kassán született, amit most elcsatolnak. Ezután ismét Emich Gyula megbízása került előtérbe, aki viszont mereven ragaszkodott előbbi nyilatkozatához.

Haller István kultuszminiszter báró Korányi Frigyes pénzügyminisztert javasolta, aki egyik megbízást sem vállalta, mert aggályai megegyeznek a kereskedelemügyi miniszterével, valamint éppen előkészítés alatt vannak az adótörvények, „és főleg emiatt nem volna abban a helyzetben, hogy Párizsba kiutazzék”. Valóban patthelyzet volt, de az ülésről hat miniszter hiányzott, ami nem volt véletlen. Még az a javaslat is elhangzott, hogy a békeszerződést a miniszterelnök írja alá, aki ezen felháborodott. A jegyzőkönyvből idézve: „Ekkor Benárdnak mentőötlete támadt: az előző napi kormányülésen Soós Károly hadügyminiszter [aki ezen a napon távolt volt] azt mondta: hogy »ha senki, úgy ő hajlandó kimenni és a békét aláírni«. A kultuszminiszter erre Benádot és Pekár Gyula államtitkárt javasolta, mire Ferdinandy Soós tábornokot és Pekár Gyulát javasolta.”

A vita végén a kultuszminiszter megjegyezte, hogy a „magyar nép 90%-a egészen közönyösen veszi az aláírást”. Ekkor, a vitában mindvégig hallgató Teleki Pál külügyminiszter megjegyezte, hogy a lengyel követ is ezen a véleményen van. Ezután

Simonyi-Semadam miniszterelnök átment Horthy kormányzóhoz, hogy beszámoljon neki a vitáról. Visszatérése után ismét Benárdot javasolta az egyik aláírónak, aki továbbra sem akarta vállalni, miért Haller kultuszminiszter értetlenségének adott hangot. Ekkor Teleki külügyminiszter Drasche-Lázár Alfréd (1875–1949) rendkívüli nagykövetet ajánlotta, aki értesülései szerint hajlandó lenne kiutazni Párizsba. A miniszterelnök Soós Károly hadügyminisztert, Pekár Gyula államtitkárt és Drasche-Lázár rendkívüli követet terjesztette a kormányzó elé. Alig fél óra múlva Horthy hozzájárult a javaslatához, tudomásul vette, hogy a kormány tagjai közül egyik sem akarja aláírni a dokumentumot, így egy katonára kell bízni a kérdés megoldását.

Ezt a tervet a Nemzeti Hadsereg főparancsnoksága húzta át, mivel – mint katonának – megtiltotta Soós tábornoknak az aláírást, mert ezzel örökre szégyenfoltot ejtene a katonai mundérra. A következő napon – május 31-én – a minisztertanács Benárd Ágostont és Drasche-Lázár Alfrédet jelölte ki a békeszerződés aláírójának, bár Benárd ragaszkodott ahhoz, hogy erre Horthy kormányzó levélben kérje fel. Talán a franciák is szerepet játszottak a végső döntésben, mivel nem tárgyaltak attól, hogy az egyik aláíró „valóságos” miniszter legyen.

(Benárd Ágoston élete és munkása) A később elfeledett aláíró, Benárd Ágoston 1880. március 15-én született Budapesten, apja Benárd Lajos miniszteri tanácsos volt, akit I. Ferenc József magyar király „szilvágyi” előnévvel magyar nemességre emelt. A család francia eredetű volt, családon belül csak franciául beszéltek. Ágoston apja második házasságából született, iskoláit mindvégig a pesti piaristáknál végezte, majd beiratkozott az orvosi karra. Kitűnő eredménnyel zárta tanulmányait, orvosi oklevelét 1905-ben vehette kézbe, majd rövid párizsi továbbképzés után belgyógyász vagy sebész akart lenni. Egyéves önkéntesként szolgált a közös hadseregben, de az önkéntes idő letöltése után leszerelt és a munkás betegbiztosító intézetnél vállalt állást. A főváros déli területein működő biztosítónál főorvosnak nevezték ki. Közvetlen közelről tapasztalta a szegény néprétegeknél az orvosi biztosítás hiányát, így formálódott ki benne a betegbiztosítás fontossága és az egyszéges biztosítási forma sürgetősége. Minden héten egy napját a szegény és biztosítás nélküli betegek ellátására fordította, híressé váltak a kelenföldi és lágymányosi „bizonyes” rendelései. Hamarosan csatlakozott a keresztény szociális mozgalmakhoz, így aktív tagja lett a budai keresztényszocialista mozgalomnak, a Keresztény Nőtisztviselők Országos Szövetségének, a Munkások Rokkant és Nyugdíjgyegyületének. Az előbbi egyesületek látszólag eltérő társadalmi szemléletet képviseltek, azonban a betegbiztosítás kérdésében azonos nézeteket vallottak. Benárd már egyetemi hallgató éveiben vezető szerepet játszott több ún. kereszténymozgalomban.

Orvosi oklevelének átvétele után a budapesti orvosi kar belgyógyászati klinikáján gyakornok, 1907–1909 között sebészeti klinikán műtönövendék, 1909-ben európai tanulmányútra ment, ennek során hosszabb időt töltött Lorenz professzor bécsi sebészeti klinikáján. Hazatérése után a budapesti I. kerületi Munkásbetegpénztár sebészeti osztályán segéd-, majd 1913-tól főorvos. Az első világháború kitörése napjaiban jelentkezett katonaoorvosi szolgálatra, a 31-es Honvéd gyalogezred orvos főnöke lett ezredorvosként – őrnagyi rangban – ötven hónapot töltött a keleti fronton. Nemcsak orvosi tudásával, kiváló frontsebészi tevékenységével tűnt ki, de sok esetben olyan katonai műveletekben vett részt, amikor kitűnt egyéni bátorságával. Valóban a legmagasabb katonai kitüntésekben részesült: Ferenc József-rend lovagkeresztjét, Bronz Katonai Érdemrendet, a Vöröskereszt tiszti jelvényét, Károly Csapatkeresztet kapott. Még a Monarchia katonai összeomlása előtt visszatért Budapestre, ahol az első pillanattól kezdve értetlenül állt

szemben Károlyi Mihály politikájával, sőt fegyveres alakulatot szervezett a Károlyi-kormány megbuktatására. Meg kell jegyeznünk, hogy nem ez volt az egyetlen ilyen fegyveres kísérlet, hiszen a felbomlott hadsereg különböző egységeiből egykönnyen lehetett –bármilyen politikai eszme támogatására – fegyveres csoportokat szervezni. Benárd szervezkedése ismertté vált az országos politikai hatalomra törekvők között, 1919. március 22-én – a Tanácsköztársaság kikiáltása után egy nappal – elfogták, halálra ítélték, de sikerült Bécsbe menekülnie. Itt azonnal csatlakozott a bécsi magyar jobboldali politikai körökhöz, amelyek megbízásával több antibolsevista katonai akcióban vett részt: ezek közül kiemelkedett a tiroli és a stájerországi parasztok felfegyverzése, amely sikerrel vette fel a küzdelmet a kommunista munkásegységek ellen.

1919 augusztusától, mint címzetes miniszteri tanácsos a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár igazgatója lett. Gyorsan emelkedett a hivatali ranglétrán: 1919. november elseje és 1920. március 14-e között a népjóléti és munkaügy minisztérium adminisztratív államtitkára, ahol a minisztérium hivatali működése új szervezeti formájának kialakítását irányította. A minisztérium belső tevékenységének megszervezése fontosabb feladat lett, hiszen a közegészségügyi és betegellátási hivatalos szervezeteket kellett kialakítani, a Belügyminisztériumból a Népjóléti Minisztériumba kellett „átcsoportosítani” az országos szervezetet. Erre még az első világháborút megelőző években fejlesztési elképzeléseket (kórházfejlesztés, anya- és csecsemővédelem, iskolaegészségügy, a vidék egészségügyének kiépítése, általános betegbiztosítás stb.) dolgoztak ki, csak a világháború miatt elhalasztották a végrehajtást. Ezeket egészítette ki a világháború alatt keletkezett újabb feladatok – hadigondozás, árvaellátás, területi elcsatolások okozta károk, az elűzött és elmenekült orvosokról és egészségügyi szakemberekről való gondoskodás, kórházfejlesztés, a biztosítási törvények kidolgozása, a háborús károk kiegyenlítése. Központi helyen a betegbiztosítás és a szociális kérdések álltak. Benárd ismert szociálpolitikus és biztosítási szakember hírében állt, éppen ezért esett rá a választás. Szervezőmunkájával és szakszerű tevékenységével elégedettek voltak, így lett 1920. március 15. és 1921. április 14. között Simonyi-Semadam Sándor, majd Teleki Pál kormányában népjóléti és munkaügyi miniszter.

Kormányzati tevékenységének legjelentősebb eseménye a trianoni békeszerződés aláírása volt a magyar kormány nevében. A békeszerződést 1920. június 4-én Benárd Ágoston Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és államtitkárral közösen írta alá. Benárd Ágoston a tiltakozás és az ellenállás gesztusaként állva írta alá a dokumentumot. Az eseményről 1930-ban a békeszerződés tízedik évfordulóján a Nap című jobboldali újságban így emlékezett meg: „Siri csendben fogadtak, és általános figyelem közepette foglaltuk el helyünket. Millerand elnök kihirdette, hogy következik a magyar megbízottak által a békeszerződés aláírása. A ceremóniamester először hozzám lépett, és felkért, írjam alá a békét. Udvariasan helytel kinnált. – Merci beaucoup, Monsieur! – válaszoltam, amint udvariasan visszautasítottam a nekem átnyújtott dísztollat is, és állva, szinte oda se nézve, félvállról, a szálló asztalán talált és magammal hozott rozsdás, puha száru tollal írtam alá a békeszerződést, majd a családi pecsétes gyűrűmmel megpecsételtem. Azután otthagytam a tollat az asztalon. Majd meghatalmazott-társam, Dresche-Lázár Alfréd írta alá. (Praznovszky Iván, a későbbi párizsi követ, aki a magyar béke delegáció főtitkára volt, még a szállóban felajánlott egy elég díszes tollat, amit erre a célra Budapestről küldtek. Érdekes, hogy a Hadtörténelmi Múzeumban őrzik ezt a tollat, amivel állítólag aláírtuk a békeszerződést, de felvilágosítottam a múzeum vezetőjét, hogy nem ezt használtam.) Egész magatartásommal dokumentálni akartam, hogy a reánk kényszerített aláírásnak a magam részéről egyéb fontosságot nem

tulajdonítok, azt nem ünnepélyes aktusnak, hanem reám nézve személy szerint és elsősorban a nemzetemre nézve reánk kényszerített és így minket nem kötelező, megalázó aktusnak tekintem.”

Amitől sok politikus tartott, hogy a békeszerződés aláírása megtöri politikai karrierjüket, Benárd esetében nem lett igaz. A Simonyi-Semadam kormány lemondása után Benárd tagja lett a következő kormánynak is. Sőt ekkor szervezte meg a Népjóléti Minisztérium szervezetét, azokat a feladatköröket, amelyek segítségével megindult hazánk egészségügyének újjászervezése, megteremtődött a több központú magyar orvosképzés, megindult a kórházügy fejlesztése, a különböző szociális programok megszervezése. A társadalombiztosítási (betegbiztosítási és nyugdíjellátás) törvény alapelveinek kidolgozásán érződik, hogy e kérdésben járatos és elkötelezett szakember irányításával történt, legalább is, amíg miniszter volt. Miniszteri mandátumának leteltével ismét a munkás betegbiztosítás területére tért vissza, bár a politikai életből még nem vonul vissza. Miniszteri mandátumának megszűnése után nemzetgyűlési választókerületében beszámolt miniszteri tevékenységéről, a trianoni békeszerződést követő helyzetről, könyörtelen kritikát mondva a forradalmak utáni állapotokról.

1920–1922 között a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának a Budapest II. választóterület, 1922–1926-ben a Keresztény Egység Tábora programjával a Budapest I. választókerület nemzetgyűlési képviselője volt, bár e pártból 1924-ben – mivel véleménye szerint Bethlen István kormánya eltért a keresztény nemzeti alapelvektől – kilépett. 1926-tól visszavonult a politikai életből, az Országos Társadalombiztosítási Intézet főorvosaként működött. Ebben az időben a Nép című jobboldali újság főszerkesztője, ahol élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Politikai nézetei közel estek Gömbös Gyula programjához, 1935–1939-ben a Nemzeti Egység Pártja képviselője lett a veszprémi választókerületben.

A szélsőjobboldali szervezetekről, így a nyilaskeresztes mozgalomról rossz véleményvel volt, sőt orvosként lesújtó diagnózisa Szálasiról. Ismerte azt is, hogy Szálasi Ferencet Berlinben bolondnak és vallási tébolyban szenvedőnek tartották, maga is szükségesnek tartotta volna Szálasi elmeorvosi vizsgálatát. Eppen a suttogó pletyka miatt Szálasi több párt híve is szükségesnek tartotta volna az orvosi vizsgálatot, amire Szálasi úgy reagált, hogy „a bolondnak mindig szerencséje lehet”. A közvélemény „megnyugtatóására” látott nyomdai napvilágot Bakody Aurél – Benárd Aurél régi barátja – elmeorvos elemző írása Szálasi Ferenc elmeállapotáról. A szakvélemény elsősorban Szálasi írásait vette alapul, ami elfogadott módszer volt a korabeli elme- és ideggyógyászatban. Ezek szerint Szálasi Ferenc írásművei sok helyen zavarosak, érthetetlen, önmaga által alkotott zagyva kifejezéseket, bizarr gondolatársulásokat alkalmaz, ami a skizoid miszticizmusra vall, a megállapítás szerint igazi logikátlan frázispufogató skizofrén néptribun. Ilyen elemzések születtek például Mussoliniról és más fasiszta politikusról is. Az írásból kitűnt, hogy nem a kormányzat megbízásából születhetett ez az orvosi vélemény, de a politikában járatosok körében tisztában voltak azzal, hogy feltehetően Benárd Ágoston volt az ösztönző. Ezt maga Szálasi Ferenc is tudhatta, legalábbis erre enged következtetni, hogy a nyilas hatalomátvétel után Benárd Ágostonnak menekülni kellett. Bécsbe ment, ahová a nyilasok is követték. Benárd – más választása nem lévén – örnagyi ranggal belépett az SS orvosi szolgálatába, 1945 tavaszán amerikai fogságba esett.

Az amerikai katonai parancsnokság a fogságba esett politikusokat, nemzetgyűlési képviselőket külön fogolytáborba gyűjtötte össze, majd döntött sorsukról: magyar kérésre-keresésre kiadták a háborús büntéssel vádoltakat. Erre a névjegyzékre került Benárd Ágoston, mint a Horthy-korszak volt nemzetgyűlési képviselője, miniszter,

pártpolitikus, akit a Tanácsköztársaság idején halálra ítélték, sőt belépett az SS-be. Ezek olyan vádak voltak, amellyel kapcsolatban enyhítő körülményt nem alkalmazhattak. A Népbíróság 1945 végén tíz évre elítélte, amely ítéletet 1946-ban hat évre enyhítettek. A váci fegyházban töltötte büntetését, de 1949 őszén – súlyos betegségére tekintettel – szabadlábra helyezték, hogy felépülése után töltsen le hátralévő büntetését. Erre nem került sor, mert eltűnt, illegálisba vonult és Gáspár Jánusként élt Balatonkenesén. Olyan tökéletes volt az elrejtőzése, hogy – egyik fián kívül – senki nem tudott hollétéről. 1968. november 22-én hunyt el.

Érdeemes megjegyezni, szinte kitörölték a hazai történelemből, egy idő múlva senkit nem érdekelt, hogy ki volt a trianoni békeszerződés egyik aláírója. Népjóléti miniszteri tevékenysége pedig legfeljebb az orvostörténelem kutatóit izgatta. Feltehetően „felemás” egyéniség volt: a Ferenc József-i „békeidők” gyermeke, jobboldali keresztény politikus, akit szoros szálak kötöttek a szegény néprétegek felemeléséhez, orvosi hivatásának köszönhetően a munkás betegbiztosításhoz, volt katonaoorvosként a hadigondozáshoz. Mindezek a minisztersége idején kerültek be az állam legfontosabb feladatai közé. Senki nem értette meg azonban, hogy a Szálasival szembehelyezkedő ember, miért keres menedéket üldözői elől az SS orvosi szolgálatában. Talán ezekre a kérdésekre neki kellett volna választ adni, de az illegálisban erre nem lehetett módja. Mindenesetre miniszterségének két esztendeje nagy lépést jelentett az első világháború végén romba dőlt magyar közegészségügy újjáépítése területén.

IRODALOM

- Reiner Pál: *A przeworski vasúti hídtól a trianoni palotáig. Dr. vitéz Benárd Ágoston és veszprémi kapcsolatai.* Veszprém, 1999.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Bp., Osiris, 2005.
- Tarján M. Tamás: 1920. június 4. A trianoni béke aláírása. *Rubicon*, 2001/8.
- Vizi László Tamás: *A Magyar Távíratok Intézete közleménye Benárd Ágoston nyugalmazott miniszter népbírósági hitéletéről.* /Közép-Európai Közlemények 5./ 2013.
- Vizi László Tamás: A trianoni békediktátum aláírója: a miniszter Benárd Ágoston. /Közép-Európai Közlemények 3./ 2010.
- Vizi László Tamás: Egy elfeledett magyar diplomata, Drasche-Lázár Alfréd. In *A felfedezés tudománya.* Győr, 2013, 1–9.
- Vizi László Tamás: Ki írja alá a trianoni békét? *Rubicon*, 2014/6.

Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban

---

Egy ország bemutatásának sokféle módja lehet, működését, kultúráját, lakosait többféle célból és forrásból vizsgálhatjuk. Tanulmányozni lehet szakirodalomból és a helyszínen is. A helyszíni tájékozódás, illetve az ismeretek közvetítése a koraújkortól a 20. század utolsó harmadáig (vagyis a tömegturizmus, illetve a külföldet immár mindenki számára „elérhetővé” tévő tömegkommunikáció megjelenéséig) ívelő időszakban jelentős mértékben támaszkodott az irodalom, a földrajz és a történelem határmezsgyéjén elhelyezkedő útleírásokra. Ezen, első olvasatra sematikus szerkezetű, a bejárt vidék, illetve az úti élmények bemutatásán alapuló művek hosszú időn keresztül óriási népszerűségnek örvendtek, a főúri és polgári könyvtárak nélkülözhetetlen elemét jelentették, s egyszerűre szolgáltak oktatási-nevelési, politikai, valamint szórakoztatási célokat. Ugyanakkor irodalmi státuszuk sokszor vitatott, amihez döntő mértékben hozzájárult a többi narratív műfajtól eltérő tartalmi és szerkezeti felépítésük, illetve az, hogy az útleíró gyakran olyan szempontokat jelentet meg munkájában, melyek irodalmi szempontból általában értéktelenek. Ebből fakadóan az útleírás sokszor inkább jól megkomponált tanulmányra hasonlít, mintsem szórakoztató műre. Számos információ kinyerhető belőle, ha az olvasó megfelelően tudja értelmezni és elegendő háttértudással rendelkezik.

Az utazás és útleírás kutatásának, elemzésének egyik akadály, hogy sokáig nem kísérelték meg általános elemzési módszer kidolgozását, noha magát az utazást és az útleírást módszertani keretek közé igyekeztek szorítani már a 18. század második felétől, és ez a szándék fennmaradt a 19. században is.¹ Magyar nyelven jelenleg egy olyan módszertan férhető hozzá, mely már általános elemzési szempontok figyelembe vételével készült.² Az útleírások elemzéséhez általunk használt, Szász Géza által kidolgozott és közzétett elemzési módszer több szempontot vesz figyelembe, melyek vizsgálatával megismerhetünk egy adott országról az útleírás által kialakított képet. (Megjegyzendő, hogy a módszer elsősorban a 19. század első feléből származó szövegkorpuszra támaszkodik.) Az elemzési szempontok egyaránt érintik az utazót és a látottakat.

Az egyes szempontok csoportokba, témákba rendezhetőek. Az első csoportba az utazóval kapcsolatos kérdések tartoznak: Ki az utazó, milyen okból, milyen céllal utazik? Milyen előismeretekkel rendelkezik?³ Milyen közönségnek szánja művét? Milyen eszközöket/módszereket használ, hogy célját elérje? A második csoport kérdései az utazásra, az útvonalra, a tájra, a térre és a tér változására vonatkoznak: Mikor, mivel, hova utazik? Milyen útvonalat jár be? Milyen tájakon halad át? (Szász Géza megkülönböztet lakatlan, kultúr- és városi tájat.) Milyen arányban szerepel tájleírás a beszámolóokban és a táj milyen témákat idéz fel? Végül az emberekhez és a társadalomhoz kapcsolódó kérdések kerülnek megvizsgálásra. Kikkel, milyen körülmények között találkozott az utazó? Mennyi lehetősége nyílik beszélgetésre? Beszéli-e az adott ország nyelvét? (A nyelvismeret hiánya számos félreértést okozhat, hamis információkhoz, hibás következtetésekhez vezethet.) Az elemzéshez hozzátartozik az utazó és az utazó országának ismerete, a két ország kapcsolatának vizsgálata, valamint az útleírás utóélete is, vagyis az, hogy az útleírás milyen fogadtatásban részesült, egyáltalán eredményezett-e bármilyen reakciót a kortársak részéről.

Ez a módszer a legtöbb esetben (elsősorban a 16–19. századi munkák esetén) jól alkalmazható. Azonban az 20. századi totalitárius rendszerek megalakulásával megjelenik az utazás újabb változata, melyben már nem az utazó és az utazó érdeklődése áll a középpontban, hanem a fogadó ország befolyásolási szándéka.

Az újfajta utazás lényege, hogy az utazó nem saját elhatározásából utazik, és nem azt látja, amit látni szeretne, hanem azért megy, mert hívják, és azt látja, amit a fogadó fél látatni szeretne.⁴ Az utazót valamilyen szempont alapján, hosszú megfigyelés után választják ki és hívják meg. Így az utazásnak mindig két főszereplője van: maga az utazó és az utaztató. Az utazást gondosan megtervezik, hiszen az a legfontosabb, hogy a megfelelő, tökéletes kép alakuljon ki az országról, és az utazó ezt a képet vigye magával haza, ahol mindenkit meggyőzhet a látott/bemutatott rendszer sikerességéről. Annak érdekében, hogy a megfelelő kép alakuljon ki, a fogadó országok hatalmas áldozatokat hoznak: az utazó minden költségét állják, az ott tartózkodás minden percére programot szerveznek. Ennek a lenyűgözés mellett az a célja, hogy az utazónak minimális szabadsága se legyen, nehogy véletlenül olyat lásson vagy halljon, ami leleplezhetné az egész felépített színdarabot,⁵ és kiderüljön, hogy talán mégsem működik minden tökéletesen. A szervezők mindent eldöntenek: hol szállhat meg, hol aludhat, hol és mit ehet, mit láthat és kívül találkozhat az utazó. Ezt a szándékot – és ennek visszaszívó voltát – jól illusztrálja egy, a szovjet rendszerrel egyébként szimpatizáló író-házaspár nőtagjának megjegyzése:

Ha jól értettem, nem aludhatunk, és nem ehetünk [...] máshol, csak az Október hotelben. Ha jól értettem, mindent összefoglalva, itt vagyunk egy olyan országban, ahol senkinek semmihez nincsen joga.⁶

Ha az utazónak bármilyen kívánsága van, ígéretet tesznek a teljesítésére, azonban vagy időhiányra hivatkoznak⁷ mégsem teljesítik, vagy hosszas tanácskozások után találhatnak olyan megoldást, ami a szervezőknek is megfelel, hiszen nem sérül a *tökéletes szocializmusról* alkotott kép, és az utazó is láthatja, amit látni szeretne.

Ezt a szándékosan megtervezett utazást nevezi Szilágyi Ákos *konceptiós utazásnak*:⁸ lényege, hogy az utazó nem a valóságot látja, hanem egy képet, melyet az adott ország mutatni szeretne. Ez a kép bámulatos részletességgel megtervezett, valóságos színdarab, melyben a színészek annyira jól játszanak, hogy az utazónak sokszor nem tűnik fel, hogy amit lát, az nem a valóság. A konceptiós utazás célja egyértelmű: elhitetni a Nyugattal, hogy a kommunizmus működik, az emberek boldogok, egyenlők, a gazdaság folyamatosan fejlődik, senkinek sem kell nélkülöznie, senki sem éhez, és nem fázik. Azért, hogy a kép tökéletes legyen, az utaztatók mindenre képesek. Mintaiskolákat, gyárakat, sőt városrészeket építenek fel,⁹ az utazókat magas színvonalú szállodákban szállásolják el, ahol bőséges ellátást és jó ételeket kapnak, többnyire a szobával és a kiszolgálással is meg lehetnek elégedve. Találkozhatnak (természetesen gondosan kiválasztott) helyiekkel, akik boldognak és elégedettek látszanak, sokat mesélnek arról, hogyan lett jobb és gondtalanabb az életük.¹⁰ Az eszköz pedig, amivel az utaztató a pozitív kép rögzítését, nyilvánosságra hozását eléri, furcsa módon, a diktatúrákban a helyiekkel szemben szokásos megvesztegetésekkel és kínzásokkal ellentétben, a kényeztetés, a kedvesség, az utazó teljes kiszolgálása. Minden utazáshoz hozzátartozik egy kísérő, aki a tolmács szerepét is betölti. A kísérő szükségességét az utaztató a nyelvtudás- és a helyismeret hiányával magyarázza. A nyelvismeret hiánya minden utazónál probléma (ez talán nem véletlen, hiszen a nyelvtudás könnyen leleplezhetné a színjátékot), így a tolmács jelenléte elfogadható, sőt az utazó talán még kifejezetten hálás is, amiért nem egyedül kell egy olyan területen boldogulnia, melynek nyelvét egyáltalán nem ismeri. Azonban nem annyira egyszerű a kísérő szerepe, hiszen – a látszat ellenére – a kísérő nem azért van, hogy az utazó minden kívánságát teljesítse, hanem éppen azért, hogy azt megakadályozza.

A koncepció utazás sajátosságait jól megfigyelhetjük a kommunista rendszerekbe meghívott, Nyugat-Európában (és gyakorlatilag világszerte) nagy népszerűségnek és tekintélynek örvendő szerzők útleírásai alapján. Közéjük tartozik többek között André Gide (*Retour de l'U.R.S.S.*¹¹), Florence és Elie Halévy (*Six jours en U.R.S.S.*¹²), valamint Henri Barbusse (*Russie*¹³), akik a Szovjetunióban tett utazásukról számolnak be. Jules Roy (*Voyage en Chine*¹⁴) a Kínai Népköztársaságról készített útleírást.

Az utazás átalakulását és az utaztatás sikerességét az újfajta közlekedési módok is befolyásolják. A 20. század technikai fejlődése az utazást kényelmesebbé és gyorsabbá teszi, két új találmány, az autó és a repülőgép megjelenésével és elterjedésével¹⁵. Az autó gyorsabb, bármikor használható, nem menetrendhez kötött, de ugyanúgy a földön közlekedik, mint a vonat. A repülőgép azonban teljesen újfajta utazási élményt nyújt. Noha az utazó szempontjából leginkább a magasság élménye újszerű és érdekes, az útleírások elemzésének szempontjából sokkal fontosabbak a megérkezés körülményei. Korábban ugyanis az utazó a szárazföldön (vagy a szárazföldre érve) lépte át a határt, annak fizikai valójában, folyamatosan figyelve a változásokat. A repülőgép ezt a fajta szemlélődést nem teszi lehetővé, hiszen az utazó az égen és a térképszerű tájon kívül szinte semmit sem lát, így megérkezve a változás sokkal drasztikusabb. Mondhatni az utazó „belecsöppen” a célsországba.

Fontos kiemelni, hogy a színjáték már az odaút során elkezdődik, a meghívó országok nagy hangsúlyt fektetnek az utazás kényelmére, hiszen ez az első benyomás, és annak jónak kell lennie. Valamennyi utazó első osztályú kocsikban utazik, étkezőkocsival, az „átlag utasoktól” elzárva.

Ami a bejárt útvonalat illeti, érdemes megfigyelni, hogy a település méretétől függetlenül az utazó majdnem mindenhol ugyanazt látja: gyárat, munkásszállót a hozzá tartozó szórakozási lehetőségekkel (mozi, színház, könyvtár), mintagazdaságokat, mintaóvodákat, iskolákat. Ha egy település nem „munkásváros”, akkor a munkások pihenésére szolgál: szanatórium, pihenőfaló, gyermekfaló. A Szovjetunió esetében például minden azt a látványt kelti, hogy mindenhol gyárak vannak, és hogy mindent megtesznek a munkások kényelméért és egészségéért. Bármilyen festőien is írnak hegyekről, völgyekről, síkságról, faluról, városról, a gyárak, az ipari tömbök, a munkásszállók, a munkások egy tájleírásból sem hiányozhatnak. A gyár lényegében a szovjet táj részévé válik, a tájleírás olvasásakor az olvasónak szinte hiányérzete támad, amíg a gyár meg nem jelenik:¹⁶

Erről a helyről, ahol most vagyunk, a távolban láthatjuk a Volgát, és ameddig a szem ellát, kiváló kilátás nyílik két vízfolyás partjára. Nem is beszélve a homokágy egy részén heverő, úsztatásra összerakott, a vidékre jellemző óriási, védtelen falerakatokról, és vannak itt gyártömbök is, kémények sorozatai, üzemegyüttesek és egész munkában lévő negyedek.¹⁷

A gyárak nem csak a szovjet tájnak váltak részeivé, a Kínáról szóló útleírásokban ugyanúgy megtalálhatjuk őket:

A gyárak sötét, nehéz füstje nehezedett a levegőre. A kémények hányták a füstöt, a kokszolókat okkerszínű gőz vette körül, a vasércet szállító vagonok gurultak, a gáz sziszegett a gázvezetőkben, a víz patakzott. A gyárak mellett a falvak vörös téglából álló tömörülést alkottak, ahol a munkás családok összezsúfolódtak.¹⁸

A sápadt nap megvizsgált minket. A láthatáron gyárak füstöltek.¹⁹

A falusi vagy városi táj leírásakor a hangsúly egyértelműen áttevődik az uniformizált (vagy uniformizált funkciójú) épületekre:

Minden iskolában, minden épületben vagy intézményben, minden férfi-, női, ifjúsági- és gyermekklubban, minden körzetben, minden faluban vannak

vörös sarkok. Itt Lenin portréját látjuk vörös háttérrel, a sarlót és a kalapácsolat, valamint jelszavakat, melyek tizenkét évvel ezelőtt elvezették a proletár tömeget a dicsőséghez.²⁰

Sem a Szovjetunióban, sem a kommunista Kínában nem lehet akárkivel beszélgetni. Mint minden mást, azt is az utaztató dönti el, hogy az utazó kivel állhat szóba: társaloghat útírtársaival, kísérőjével, valamint különböző intézmények vezetőivel. Ez a három csoport jelentősen eltér egymástól abban, hogy mennyire szabadon és miről beszélhetnek. Az utazók egymás között bármiről szót ejthetnek, hiszen azt senki sem tudja ellenőrizni. A kísérő lényegében semmiről nem beszélhet, csak arról, amit bemutat: a múzeumokról, az iskolákról, a gyárakról, az új rendszer értékeiről, fejlődéséről és pozitívumairól. A vezetők feladata, hogy a mintaintézmények működését bemutassák, tökéletességüket kiemelve. Valamennyien alaposan felkészültek, kellőképp meggyőzőek, bizonyos statisztikai adatokkal rendelkeznek, és mindent bevethetnek, hogy az utazó valóban elhiggye azt, amit el kell vele hitetni. A beszélgetést a nyelvismeret hiánya is megnehezíti: szinte minden esetben tolmácsra van szükség, ami félreértések forrása lehet: vagy azt fordítja, amit az utazó mondott, vagy nem. Soha nem derül ki, hogy valóban az utazó kérdését teszi-e fel és az arra kapott választ fordítja-e, vagy a felmerülő kérdésre az előre megbeszélt válaszokat adja.

Minden egyes közlés valójában propaganda, olyan képet fest az országról, az emberekről, az intézményekről, hogy az mindenképpen az utazó szimpátiáját váltsa ki. Láthatjuk, hogy az utazás szervezői igyekeznek minden szempontból annyira megnyerni az utazót, hogy hazatérve mindenképpen leírja élményeit.²¹ Ekkor ugyanis az utaztató eléri a célját: a kívánt pozitív kép jelenik meg a rendszerről. A legtöbb utazó induláskor valóban elhiszi, hogy az utazás színhelye a világ legigazságosabb része, maga a földi paradicsom, ám elég egy véletlen találkozás vagy pár perc késés, és a kép összeomlik, az utazó belát a színpalak mögé és ellenkezőjére változtatja véleményét. Tehát, ahhoz, hogy a tökéletes kép kialakuljon, egyetlen dologra kell figyelni: arra, hogy a megtervezett programba ne csússzon hiba. Az utazó ne maradjon kísérője nélkül, ne kessen a vonat vagy a repülő, ne kelljen előre nem tervezett helyen várakozni, leszállni, vagy ami még rosszabb, aludni. Ne legyen alkalma az utazónak előre nem felkészített személyekkel beszélgetni, és ne jusson el olyan helyekre, melyek nem szerepelnek az előre elkészített programban és a szervezők nem adtak rá engedélyt.

Az útleírásokat elemezve meg kell állapítanunk, hogy a valóságtól jelentősen eltérő képet mutatnak mind a Szovjetunióról, mind Kínai Népköztársaságról: egy olyan rendszer képét, ahol az emberek boldogok, boldogságukért az állam mindent megtesz: támogat, szórakozási, pihenési lehetőséget nyújt. Bár a bérek nem teljesen kiegyenlítettek, senki nem érzi magát alárendelve, mindenki ugyanolyan fontos tagja a társadalomnak. Mindenki elégedett a munkájával, keresetével, még ha kevés is, hiszen az állam mindenben kárpótolja, hiányt semmiben sem szenved. Az étkezés, jóllehet nem mindig kifogástalan, de bőséges. Senki sem éhezik. Az emberek mosolygósak, optimisták és egészségesek. A gazdaság folyamatosan fejlődik, az iparról nem is beszélve. Rengeteg az építkezés: elsősorban gyárak és munkásszállók épülnek. Vagyis a fejlődés igen látványos, megéri szenvedni.

Azonban, hiába a statisztikák, beszélgetések, különösebb háttér információ nélkül megállapítható, hogy a leírások nem felelhetnek meg a valóságnak. Az elemzéssel kapott kép leginkább egy utópisztikus társadalomra²² hasonlít: nincsenek társadalmi és jogi különbségek, a magántulajdon és a pénz kezd megszűnni, az állampolgárok jóléte

biztosított, mindenki mindenkit tisztel, segít, mindenkit elismernek, mindenki ugyanolyan körülmények között él, ugyanúgy öltözködik, ugyanazt gondolja. Nincsenek konfliktusok, nincsen ellenvélemény.

Az utaztató szándéka egy előre gondosan megtervezett, elkészített kép, koncepció bemutatása. Vagyis adott esetben az utazó valójában nem a Szovjetunióba vagy Kínába utazik, hanem egy vele párhuzamosan létező, gondosan megalkotott, a valóságtól elzárt világba. Egy olyan világról van szó, melynek létezéséről az utazó nem tud, mégis csak ezt ismeri, mert a valódi Szovjetuniót és Kínát nyugati utazó nem láthatja, nem fedezheti fel, nem is tudhat a létezéséről, legfeljebb sejtethi. (A kritikusabb utazóban gyakran felmerül a kérdés, hogy mi történt a szegényekkel, nincsenek-e munkanélküliek, hogy lehet, hogy minden gyár termelése folyamatosan nő. Ezekről a kérdésekről azonban valami lenyűgöző pozitívum eltereli a figyelmet.) Furcsa, kettősségekkel teli helyzet alakul ki valamennyi utazáskor: az utazó egy nem létező világba érkezik, melyről meg van győződve, hogy az a valódi ország, az, amit látni szeretne. Az, hogy mellette létezik egy másik, durva, kegyetlen valóság, éhezéssel, kizsákmányolással, kihasználással, félelemmel, létbizonytalansággal, senkinek nem tűnik fel. Az utazó sem utazás előtt, sem utazás után nem tudja meg vagy hiszi el a valóság létezését, még akkor sem, ha az utazás értékelésénél levonta a megfelelő következtetéseket, ha rájött arra, hogy az, amit látott, nem a valóság. A legtöbb esetben sejtí, hogy létezik valami, amit az utaztató minden erővel igyekszik eltitkolni, de a látottak annyira befolyásolják, felértékelik az adott országról alkotott képet, hogy az utazó képtelen a helyzetet reálisan megítélni.

Nem állíthatjuk, hogy az utazó a valótlan írja le, ezzel becsapva az olvasót, hiszen pontosan arról számol be, amit látott. Csakhogy az, amit látott, nem a valóság. Nem az utazó akar szándékosan hihetetlen, túlságosan pozitív képet festeni az országról, nem szándékosan közöl valótlanságokat, helytelen, jelentősen túlzó statisztikákat, nem azért számol be semmitmondó, üres, sablonos beszélgetésekről, hogy félrevezesse az olvasót. Az utazó nem hazudik. A helyszín hazudik, és a szereplők hazudnak. Az egész hazugságot pedig, mint már említettük, egy központilag létrehozott, államilag irányított szervezet találja ki, szervezi meg, viszi véghez. Az utazó átéli, majd leírja az utazást, az igazság kiderítése az olvasó feladata.

Mindennek ismeretében két megállapítást kell tennünk.

Egyrészt, hogy a 20. századi totalitárius rendszerekről készült útleírások ország- és társadalomképét még a szokásosnál is nagyobb kritikával kell vizsgálnunk, nem bízhatunk pusztán az utazó leírásában. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az útleírás nem tartalmaz valós információkat, vagy minden információnak az ellenkezőjét kell igaznak tekinteni. Az a kép, melyet az utazó leír, nagyon is sokat elárul a fogadó országról, hiszen abban, hogy egész üzemeket, intézményeket, sőt, adott esetben falvakat rendeznek be, embereket tanítanak be, mindent megszerveznek, nagyon fontos információ rejlik: az, hogy az adott rendszer hogyan képzeli el azt a társadalmat, azt az országot, amelynek az építésén éppen dolgoznak és az, hogy ezen országok számára különösen fontos a Nyugat megítélése. Hiszen, ha nem így lenne, akkor nem áldoznának arra, hogy különböző ismert és legfőképpen olvasott személyeket hívjanak meg.

Másrészt ki kell jelentenünk, hogy a tárgyalt totalitárius rendszerek megalakulásával az utazó tudta nélkül megjelenik az útleírásoknak egy új változata, melynek elsődleges célja az olvasó befolyásolása, a propaganda terjesztése. Ahhoz, hogy a megfelelő következtetéseket levonhassuk és a valós képet megkaphassuk, nem elég tehát magát az útleírást a már meglévő módszer alapján elemezni. Minden esetben a díszlet mögé kell látnunk, és azt kell észrevennünk, ami ott van, nem azt, amit az utazó a szemünk elé tár.

Az elemzés első lépéseként meg kell állapítanunk, hogy milyen típusú útleírásról van szó: az utazó (klasszikus útleírás) vagy a fogadó ország (konceptciós utazás) irányít? Amennyiben klasszikus útleírásról van szó, elégséges azt a Szász-féle módszerrel elemezni. A koncepció utazások elemzéséhez viszont az utazató szándékát kell előtérbe helyeznünk. Nem elég az utazást és az útleírást az utazó-narrátor szemszögéből vizsgálni, minden esetben meg kell vizsgálnunk, mi az utazató célja, és sokkal nagyobb hangsúlyt kell helyezni arra, ami hiányzik az útleírásból. Ezt úgy tehetjük meg, ha további, az elemzést segítő kérdéseket teszünk fel, melyek immár nem az utazóra, hanem a meghívóra/fogadóra/utaztatóra vonatkoznak.

Mi motiválta az utazó meghívását? Miért éppen az adott személyt választották? Mint már említettük, a fogadó ország beleegyezése nélkül senki nem léphet totalitárius állam területére. Ha az utazó maga kezdeményezi az utazást, akkor is szükséges a fogadó ország jóváhagyása. Márpedig az engedélyt valamivel meg kell indokolni. Bárki alkalmas a meghívásra, amennyiben megfelelő lelkesedést és elkötelezettséget tanúsít a kommunizmus iránt és aktív közéleti szerepet tölt be. Ez utóbbi rendkívül fontos, hiszen ha az utazó a saját országában nem ismert és olvasott, akkor nincs értelme sem az anyagi befektetésnek, ami az utazás finanszírozásával jár (ne feledjük, hogy a fogadó ország állja az utazás minden költségét!), sem a kockázatvállalásnak, amit a díszlet esetleges lelepleződése jelenthet.

Megállapíthatjuk, hogy az utazó leggyakrabban valamilyen szervezet meghívására érkezik. A Szovjetunió esetében általában ismert írókról és költőkről van szó, akiket a Szovjet Írószövetség választ ki, és hív meg egy konferenciával egybekötött utazásra. A választást az indokolja, hogy a közélet aktív szereplői ismerik a közönség befolyásolásának eszközeit, így útleírásaik nem csupán sokakhoz eljutnak, de meg is tudják győzni az olvasót.

Milyen útvonalat határozott meg az utazató? Fontos, hogy az utazó úgy érezze, hogy mindent lát, mégse lásson semmit. Vagyis, az utaztatónak mindenből kell mutatni egy kicsit (jól berendezett helyszíneket, jól felkészített szereplőkkel), úgy, hogy a valóságból semmi se látszódjon. Az útvonalat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fő szempont a mintaintézmények, a fejlett nagyvárosok és a gazdag, nyugodt területek bemutatása: tengerpart, békés hegyvidékek üdülőfalvakkal, úttörőáborokkal, munkásotthonokkal, színházakkal, mozikkal, klubokkal. Láthatjuk, hogy valamennyi úti cél kihangsúlyozza a rendszer gondoskodását az állampolgárok felett. Feltűnő azonban, hogy az utazó nem jár rosszul felszerelt gyárban, ahol a munka nehezen halad, nem érint olyan területeket, ahol nélkülöznek, nem lát végkimerülésig dolgozó munkásokat vagy parasztokat.

Minden erőfeszítés ellenére is előfordul, hogy az utaztatónak szándékán kívül módosítania kell a terveket. Ez történik Jules Roy esetében, amikor a Nankingból Peking felé tartó utazást meg kell szakítani a rossz idő miatt. Mivel a repülőtéren nincs alkalmas váróterem, az utazató kénytelen vendégeinek megfelelő éjszakai szállást biztosítani, ehhez azonban el kell jutni a városba. Útközben olyan tájon haladnak keresztül, melyet az utazató semmiképpen nem szeretett volna megmutatni:

Férfiak, nők és gyerekek, járműveikhez kötve földet, köveket, cserepeket, cementet, szenet, téglát [...] vonszolnak, mindent, ami építkezéshez felhasználható. [...] A néhány öszvér és néhány szamár, elkülönítve a megalázott emberek között, akik saját magukat is alig tudják ellátni, szokatlan luxusnak tűnik, mivel etetni kell őket, az emberek ellátása pedig kevesebbe kerül. Egy eltorlaszolt szakasznál lassítanunk kellett. A sofőrök megállás nélkül a dudát nyomták, hogy szétválasszák a tömeget. Az emberek arcát előntötte az izzadság és olyan fájdalom látszott rajtuk, mely már a halálhoz hasonlított.²³

Jules Roy fel is teszi magában a kérdést, hogy melyik a valódi Kína: az, amit mutatnak neki, vagy az, ahol az emberek éhbéért húzzák egész nap a szekeret? Utazása végére meggyőződik róla, hogy az utóbbi.

Mit láthat az utazó és mit nem? Vagyis, az adott helyen milyen városrészeket, milyen intézményeket tekinthet meg, milyen közlekedési eszközzel utazhat, hol szállhat meg, hol ehet, úgy, hogy az ellátással tökéletesen elégedett legyen, úgy érezze, hogy a fogadó ország kultúráját és történelmét is megismerheti, beleláthat a mindennapokba, mindezt úgy, hogy a hangsúly a jólétre, a fejlődésre helyeződjön, de a bemutatottak ne tűnjenek valótlanok.

Az utazók minden esetben ugyanazt a programot csinálták végig: mintaintézményeket, múzeumokat látogattak, leggyakrabban autóval közlekedtek, és a fogadó fél által kiválasztott, előkelő szállodákban laktak. Az utaztató célja az volt, hogy kiválasztott intézményekben az utazó annyit halljon Leninről, Sztálinról vagy Mao Ce-tungról, hogy mindenképp meggyőződjön személyük és az általuk létrehozott rendszer nagyságáról.

Kivel találkozhat, és kivel nem találkozhat az utazó? Fontos, hogy az utaztató elkerülje a nem megtervezett beszélgetéseket, hiszen elég egy meggondolatlan szó, és az egész színjáték lelepleződik. Ezért nem elég a megfelelő beszélgetőtársakat megtalálni, de fel is kell őket készíteni arra, hogy a nem várt kérdésekre hogyan tudják a jól begyakorolt válaszokat adni, hogyan mondják el a legtöbbet úgy, hogy nem árulnak el semmit. Tudniuk kell, hogyan győzhetik meg a kíváncsi utazót arról, hogy a rendszer valóban úgy működik, ahogyan azt ők mesélik.

A gyermekeknek fontos szerepük van a meggyőzésben, hiszen az aranyos, kedves, jól nevelt, szép gyermekek mindenkire jó benyomást tesznek, minden szívet meglágyítanak.

Mivel nyűgözik le az utazót? Az utazó figyelmének eltereléséhez fontos eszköz a kényelem és a pozitív élmények biztosítása. Ezért áldoznak a fogadó országok arra, hogy az utazó a lehető legjobb körülmények között utazzon, lakjon, étkezzen. Ha a pozitív élmények vannak túlsúlyban, az utazó figyelme ezekre összpontosul. Az utaztató azt feltételezi, hogy a folyamatos figyelmességet, segítségnyújtást, jó akarást látva az utazó kötelességének fogja érezni, hogy az országban tapasztaltakról mindenképpen beszámoljon, méghozzá pozitívan.

Végül meg kell vizsgálnunk, hogy *sikerült-e az utaztatónak elérnie a célját*, az utazóban a várt kép alakul-e ki. A látottakat az utazó kétféleképpen értékelheti: vagy elhiszi, pozitív képet alakít ki, ezzel az adott országgal szemben támasztott elvárásai megerősödnek, az utaztató pedig eléri célját; vagy nem hiszi el, átlát a díszleten, ekkor útleírásában negatív képet fest, igyekszik azt kihangsúlyozni, amivel elégedetlen, amit hihetetlennek tart. Az általunk tárgyalt legismertebb szerző, a később (1947-ben) az irodalmi Nobel-díjat is megkapó André Gide esete összetettebb, főleg ha a két műve közötti szembenállást is figyelembe vesszük. Első művében, jöllehet néhány helyen kritikus megjegyzéseket tesz, alapvetően a fogadó fél szándéka valósul meg. Később azonban, saját útleírását kritizálva leleplezi és megbuktatja az utaztatót.

Természetesen az utaztató akkor lehet elégedett, ha a megjelenő útleírásban az olvasható, amit láttatni szeretett volna. Amennyiben nem, a befektetés és a szervezőmunka nem tekinthető eredményesnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barbusse, Henri: *Russie*. Paris, Flammarion, 1930. 265 p.
 François Moureau: *Dictionnaire des lettres françaises : Le XVIIIe siècle*. Paris, Fayard, 1995. 1371 p.
 Gide, André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest, Interart, 1989. 208 p.
 Halévy, Florence et Elie: *Six jours en URSS (septembre 1932)*. Paris, Presse de l'École normale supérieure, 1998. 138 p.
 Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története I*. Budapest, Osiris, 1996. 746 p.
 Karafiáth Judit: *Retour de l'URSS*. In Tverdota György (szerk.): *Écrire le voyage*. Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994. 272 p.
 Onfray, Michel: *Az utazás elmélete. A földrajz poétikája*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2011. 102 p.
 Roy, Jules: *Le voyage en Chine*. Paris, René Julliard, 1965. 415 p.
 Szász Géza: „Ki fog itt segíteni?” *A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, JATEPress, 2016. 216 p.
 Szilágyi Ákos: Előszó. In Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Budapest, Interart Szépirodalmi könyvkiadó, 1989. 190 p.
 Szvák Gyula (szerk.): *A tizenkét legnagyobb orosz*. Debrecen, Russica Pannonicana, 2009. 258 p.

JEGYZETEK

- 1 A témához kapcsolódva lásd: Victor Segalen: *Équipée: Voyage au pays du réel*. Paris, Librairie Plon, 1929.
- 2 Szász Géza: „Ki fog itt segíteni?” A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban. Szeged, JATEPress, 2016.
- 3 Vö. Michel Onfray: *Az utazás elmélete. A földrajz poétikája*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2011.
- 4 Szervezett utazások az első totalitárius rendszerek előtt is léteztek, például a cári Oroszországban is szokás volt az utazót vezetni, ezeket az utazásokat azonban nem a fogadó ország kezdeményezte és céljuk nem propagandaterjesztés volt, egy felépített világ bemutatásával.
- 5 Szilágyi Ákos szóhasználata. In André Gide: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest, Interart, 1989. 23.
- 6 Florence és Elie Halévy: *Six jours en URSS (septembre 1932)*. Paris, Presse de l'École normale supérieure, 1998. 34. (saját fordítás)
- 7 Szilágyi Ákos előszava. In Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Budapest, Interart, 1989. 11.
- 8 Szilágyi Ákos: Előszó. In André Gide: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest, Interart, 1989. 23.
- 9 A Patyomkin/Potemkin városok mintájára. Lásd Mihail Heller: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, Osiris, 1996. 1. kötet, 378–379. és Szvák Gyula (szerk.): *A tizenkét legnagyobb orosz*. Debrecen, Russica Pannonicana, 2009. 229.
- 10 Itt felmerülhet az a kérdés, hogy ezek az emberek valóban elhitték, hogy az élet a kommunista országokban tökéletes, nem úgy, mint a szocialista ideológia szerinti kapitalista, kizsákmányoló társadalmakban, ahol az állam berendezkedésből kiindulva az állampolgárok csakis elnyomottak, és alávetettek lehetnek? Vagyis, ez az életfelfogás a kommunista propaganda eredménye, s az emberek átnevelése sikeres volt, vagy pedig egyszerűen tartva a büntetéstől, nem mertek a kérdésre máshogyan felelni?
- 11 Gide, André: *i. m.*
- 12 Halévy, Florence et Elie: *i. m.*
- 13 Barbusse, Henri: *Russie*. Paris, Flammarion, 1930.
- 14 Roy, Jules: *Le voyage en Chine*. Paris, René Julliard, 1965.
- 15 Meg kell jegyeznünk, hogy az utazók többsége ekkor még vonattal utazik, ami bár gyorsabb és kényelmesebb, mint 19. századi elődje, az utazás élményén keveset változtat.
- 16 Barbusse a Krím-félsziget táját körülbelül húsz oldalon keresztül mutatja be, hasonlítja össze a Côte d'Azur-rel: a Krím a szovjet munkások pihenőhelye, elbűvölő táj, számos szanatóriummal és egyéb pihenési lehetőségekkel. A részletes tájleírás után a szerző, mintha büntudatot érezne, mivel nem hangsúlyozta ki eléggé a térség ipari tevékenységét, újabb tizenöt oldalon keresztül különböző statisztikai adatokat közöl.
- 17 Barbusse 79. (saját fordítás)
- 18 Jules Roy 170. (saját fordítás)
- 19 Jules Roy 276. (saját fordítás)
- 20 Barbusse 20. (saját fordítás)
- 21 Gide 24.
- 22 Vö. Karafiáth Judit: *Retour de l'URSS*. In Tverdota György (szerk.): *Écrire le voyage*. Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994.; Pierre Sage: *Voyages imaginaires*. In François Moureau: *Dictionnaire des lettres françaises : Le XVIIIe siècle*. Paris, Fayard, 1995. 1361–1363.
- 23 Jules Roy 282.

A magyar reformáció településképi öröksége*

(*A protestáns etika és a településképi*) Kleineisel János építésztársadalmi munkáiban a településképek fejlődését a társadalom aktuális szerkezetéből vezette le.¹ A történeti európai városkép általános sajátosságát a rendi társadalom erősen tagolt hierarchiarendszerében látta, amely léptékében, minőségében és szimbolikájában is szélsőségesen különböző építészeti karakterek kialakulásához vezetett (földbirtokos-kisbirtokos, illetve föld nélküli paraszt, városi patrícius-plebejus stb.). Állítása szerint a vallásháborúk után Európa katolikus államaiban elmélyültek a szociális különbségek, ami nyomán az építészeti terek is egyre nagyobb minőségi különbségeket mutattak. Mindenekelőtt a katolikus egyház hatalmi törekvéseihez szorosan kötődő barokk térképezésre igaz ez az állítás, amely részletekig szabályozott hierarchiaviszonyokban gondolkodott, nem csupán az egyes épületek szintjén, de a városszerkezet egészében is.²

Európának azonban van egy másik, nem kevésbé markáns hagyománya is. A katolikus településképi ellenpéldájaként Kleineisel a svájci protestáns kantonokat mutatja be. A protestáns település vezérfonala a kiegyenlítettség, a relatív homogén épületállomány, a templomok, városházák és egyéb közösségi épületek moderált léptéke és díszítettsége a reprezentatív magánpaloták, illetve a másik oldalon a nyomornegyedek elutasítása, hiánya: „A svájci társadalom [...] ma is elítéli a túlzott pompát, a monumentális méreteket, a pazarlást. Megszólja pl. az olaszokat a nyomornegyedek és a pompás épületek közötti óriási különbség miatt.”³

Az Európára vonatkozó katolikus-protestáns narratívát Magyarországon is érvényesnek találta. Debrecen és Eger arculatát és szerkezetét összevetve megállapítja, hogy míg előbbiben a református püspökséget csupán „néhány egyszerű épület képviselte”, addig „az egri katolikus püspökséget nagyszámú igényes építmény”.⁴ Általában egyenlőség jelet tesz az európai protestantizmus (melyet Svájc példáján mutat be) és a debreceni kálvinizmus között. „Debrecenben például a gazdag cívis, sőt a püspök is szerény házában lakott, egyszerű és célszerű bútort használt. A vagyonát nem a státuszt szimbolizáló ingatlanba vagy ingóságokba, hanem az üzletbe fektette.”⁵

Kleineisel itt – bár külön nem hivatkozott rá – de Max Weber klasszikus gazdaságtanai tézisére támaszkodott, amely közvetlen összefüggést látott a protestáns etika a kapitalista vállalkozói szellem között.⁶ Weber szerint a protestantizmus azzal, hogy világosan elválasztotta egymástól Isten mennyei országát a földi egyháztól, közvetetten hozzájárult a társadalmi berendezkedés „varázstalanításához”, a tradicionális normák feloldódásához, a racionális társadalmi szervezet és gazdálkodási formák kialakulásához. Csakhogy Weber munkájában korának, a 19. század végének németországi statisztikai adataiból indult ki. Ezek alapján látott makroszintű összefüggést a protestáns régiók és a kapitalista gazdaság, általában pedig a modern racionális társadalmi szervezetek kiépülése között. Ha azonban a dualizmus kori Magyarországot nézzük, korántsem egyértelmű, sőt szinte ellentétes irányú az összefüggés.⁷ A leggyorsabban modernizálódó terület (Budapest kivételével) a katolikus Északnyugat-Dunántúl volt, a Bécs és Budapest között fekvő vármegyék: „Magyarország határozottan egy kapun, a nyugatin keresztül kapja [...] az előrehaladás megtermékenyítését.”⁸ Princz-Teleki idézetéből az is kiolvasható, hogy a földrajzi iskola nem a vallásétikát, hanem a történetileg meghatározott regionális kereteket tartja elsődlegesnek, másként fogalmazva nem az a kérdés, hogy egy régió protestáns-e vagy

katolikus, hanem az, milyen messze feküdt a Monarchia központjától, illetve alközpont-jaitól (pl. Budapest). Ugyanakkor tovább nehezíti a kérdést, ha a Dunától keletre fekvő országrészekre vetünk egy futó pillantást. Miközben 19. század végén a protestáns észak (Sárospatak és Debrecen környéke) meglehetősen lassan és gyengén kapitalizálódott, addig a katolikus dél (Szeged és Temesvár környéke) a sikeres térségek sorába tartozott.⁹

Világos, hogy sem a gazdasági fejlődést, sem a településkép alakulását nem lehet egyetlen hatótényezőre visszavezetni. Mégis erős a kísértés, hogy Kleineisel felvetését követve, összefüggést lássunk egy-egy település vallásfelekezetei jellege és épített környezete között. Debrecen és Eger valóban gyökeresen eltérő szerkezetisége azt valószínűsíti, hogy a magyarországi történeti településképek mögött is felsejlik a „protestáns etika”, igaz, egészen más összefüggésben, mint Svájcban vagy Németországban.

(Kutatási előzmények) Kleineisel építészeti irányultságú gondolatait leszámítva nem igen találkozni a „magyar református településkép” fogalmával. A szakirodalom csupán a református, illetve tágabb értelemben a protestáns templomépítészettel foglalkozik. S, noha Georg Germann szerint a protestáns templomépítészeti kutatása a „művészettörténet mostohagyereke”, a településkép vizsgálathoz képest rendkívül gazdag előzményekre támaszkodhatunk.¹⁰ A magyar református templomokról, azok történetéről, az egyes épületek értékeiről alapvető gyűjtemények állnak rendelkezésre.¹¹

Elméleti áttekintések is születtek, köztük Lőrincz Zoltán tanulmánya, amely közvetlen elméleti inspirációt jelentett a településképek értelmezésekor is.¹² A következőkben Lőrincz munkájának néhány tézisét érdemes kiemelni. A szerző Otto Sennre hivatkozva mindenekelőtt megállapítja, hogy a református templomépítészeti jórészt a katolikus hagyományokból nőtt ki, így kezdetben nem alakított ki saját formanyelvet.¹³ Legalábbis a külső tereket tekintve nem, mivel a belső tereket az istentisztelet követelményei szerint jelentősen átalakította. A protestáns templomok legfőbb sajátossága a centrális elrendezés, amelyben a tér minden részéről jó rálátás nyílik a szöszékre és az úrasztalára. A templomok külső megjelenése azonban csak ritkán tükrözi ezt a centralistát. Kivételt jelent néhány klasszicista körtemplom, majd a 20. században Percz Samu híres Szilágyi Dezső téri munkája, illetve néhány kiemelkedően érdekes, sajátos alaprajzú alkotás.¹⁴ Ám még a 20. századi épületeknél sem mutatható ki egy következetesen végigvitt református építészeti program, olyan, a városképben is markánsan megjelenő sajátosság, mint ami például a mór stílus kapcsán a zsinagógaépítészetben kialakult.¹⁵

Természetesen a katolikus templomoknál sem beszélhetünk egységes stílusról, ám ott az egyes korszakok között relatív kiegyenlítettség mutatható ki – még akkor is, ha Magyarországon a barokk minden tekintetben felülreprezentált.¹⁶ Ismét a már idézett Georg Germann nyomán azt mondhatjuk, hogy a református templomépítészeti fejlődéséből hiányzik a kontinuitás, a folyamatos változás.¹⁷ Ehelyett egy-egy történeti korszak nagy kihívásainak hirtelen felmerülő igényeire kellett válaszolnia, amely feladathoz praktikusabbnak bizonyult a kész (katolikus) épületformák átvéve. A magyar történelemben ilyen korszak volt mindenekelőtt a türelmi rendelet utáni fél évszázad, majd a 19. század végének nemzeti romantikája. S míg az első korszak elsősorban a falvakban építkezett¹⁸, addig a második követve a reformátusok térbeli mobilitását Budapest, illetve a gyorsan fejlődő nagyvárosok felé orientálódott.¹⁹

Második gondolatkörként, noha jelen tanulmánynak nem központi témája a templomépítészeti, hasznos lehet röviden vázolni azt a szellemi útkeresést, amely a 20. század

első felében a református templom stílusa körül kialakult.²⁰ Mindenekelőtt azért, mert az álláspontok mentén kirajzolódik a reformáció identitásképe, illetve egész pontosan egyszerre több identitásképe is.

A 20. század elején előbb Schulek Frigyes, de még inkább Percz Samu írása érdemel figyelmet.²¹ A Percz által ajánlott neogótika mindenekelőtt azért tűnt alkalmas stílusnak, mert utalt a középkori társadalom teológikus világgképére. A középkorban a templom jelentette az építészet legrangosabb feladatát, a település pedig a templom körül fejlődött.²² A gótika szimbolikus értékei mellett rendkívül komoly mérnöki tudást is reprezentált. A neogót református templom jellegzetes emancipációs üzenete, hogy a református templom rangjában semmivel sem maradt el a katolikusokétól. Percz tehát a neogótikában legitimációs eszközt látott, illetve láttatott, amely képes felülírni a reformátusok évszázados elnyomatásának örökségét, a ténytet, hogy a katolikusok 18. századi városképeivel szemben a református városképek kifejezetten szerények maradtak.

A 19. század és a századforduló mentalitására általában is jellemző volt, hogy a rangos történeti építészeti stílusok egy-egy történeti gondolat legitimációját fejezték ki.²³ A református „neogótika” ily módon beilleszkedik a nemzeti főváros térprogramjába, amely megeremtetette a magyar királyság (szuverenitás) hiányzó vagy elpusztult szimbólumait, a koronázó „nagytemplomot”, a „királyi palotát” vagy az aranybulláig visszavezetett „nemesi törvényhozást” megidéző parlamentet.²⁴

Az identitáskeresés témaköre átvezet a református templomépítészet másik karakteres csoportjához, a nemzeti stílushoz, amelyet legmarkánsabban a népi építészetből (illetve a skandináv mintákból) táplálkozó budapesti faszori²⁵ és a kolozsvári kakasos templom²⁶ képvisel. A református egyház a 19. század végének, 20. század elejének nemzeti mozgalmi közepette a magyarság egyházává vált, szemben a Habsburg-párti és egyben egyes nemzetiségű katolikus egyházzal: „a magyar nemzeti sorssal összefonódott kálvini egyház lett a „magyar vallás”, amely kisebbségi léte ellenére nemcsak a politikában, de a művelődésben is arányán felüli szerepet játszott.”²⁷ Természetesen sem a magyaros (népies) építészet, sem a neogótika nem köthető kizárólag a reformátussághoz, hanem általában véve a korszellemnek irányadó mozgalmá, mely a református templomépítészetben különös visszhangot talált.²⁸

Ugyanez mondható el a harmadik narratíváról is, amely a puritán hagyományokra építve jut el a modern építészet alkalmazásáig. Lőrincz írásában többek között Csikesz Sándor és Ravasz László gondolatait idézve a puritán hagyomány 20. századi megerősödésére hívja fel a figyelmet.²⁹ A két háború közti korszak uralkodó narratívája szerint a református templom egyszerű hajlék, szó szerint az Isten háza. Léptéke visszafogott, kialakítása egyszerű, nagy ablakai beengedik a természetes fényt. Belső tere jól áttekinthető, nincsenek benne sötét zugok, félhomályos terek. A falak fehérek és dísztelenek, hogy minden figyelem a szertartás igazán lényeges elemeire, az igehirdetésre (szószék) és az úrasztalára irányuljon. Ezen alapelveket olvasva óhatatlanul is a modern építészet jut az ember eszébe. Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a református gyülekezetek körében a modern építészet nagyobb visszhangra talált volna, mint a katolikusoknál.³⁰

Az íménti vázlatos áttekintés hozzádeka, hogy rámutatott a magyar református templomépítészet nagy történeti narratíváira: az emancipálódó egyházra (neogótika), a magyar egyházra (magyaros stílus), illetve a puritán egyházra (modern építészet). Ezután joggal merülhet fel a kérdés, vajon ezek a narratívák kimutathatók-e a településképi örökségben?

A településképe felekezeti jellege persze jóval nehezebben megragadható, mint egy templomé. A két fogalom különválasztásakor Máté Zsolt általános definíciójára támaszkodhatunk. Eszerint az építészeti örökség egyes objektumokra vonatkozik (tehát a

templomokra), míg a települési örökség az építészeti elemek kontextusára (településképre), valamint az ezeket létrehozó társadalomtörténeti, humánökológiai összefüggésekre.³¹ Mivel a társadalomtörténet számára a vallás és a felekezeti hovatartozás alapvető fontosságú, hiszen a vallás határozza meg a társadalmi értékrendszer alapját (ebből indult ki Weber klasszikus elemzése is), jogosnak tűnik a következtetés, hogy létezik református települési (településképi) örökség is.

Ennek ellenére a fogalommal az irányadó szakmunkákban nem találkozhatunk. Még a megnevezés szintjén sem. Ennek háttérében két tudománytörténeti okot is sejthetünk. Az első a falusi településképekhez kapcsolódik, a második a városokhoz, egész pontosan a műemléki jelentőségű városképekhez.

A falusi építészeti feltáró néprajzi és építészeti munkák jellemzően a paraszti gazdálkodáshoz szorosan kötődő határhasználatból indulnak ki, így a tájhasználat az elődleges, az értékrend és a vallás csupán másodlagos jelentőségű.³² Mindez nem zárja ki, hogy lehetnek etnikumhoz (vagy más makrocsoportokhoz) köthető építészeti sajátosságok, ám ezek csupán elfedő változói a mindent meghatározó gazdálkodási módoknak.³³ Azaz, ha megváltozik a gazdálkodási mód, az etnikai jellegű településképi különbségek is eltűnnek. Ezen determinisztikus felfogás kritikájaként azonban megemlíthető, hogy a gazdálkodási tudás nem statikus tradíció, hanem egy mai szemmel lassú, de generációról generációra változó tanulási folyamat. A változások mögött pedig sok esetben a falusi értelmiség népszerű munkája mutatható ki, a (felekezeti) tanítóké, papoké, lelkészeké.³⁴

A vallásfelekezeti hovatartozás ezért nem egy esetben felülírja a földrajzi determináció kemény tényeit, úgymint a természeti adottságokat vagy a regionális településhálózati adottságokat.³⁵ Ennek ellenére, noha elvileg sok helyen logikus lehetett volna a vallásfelekezetre utaló jelző használata, az nem terjedt el a népi építészet kutatóinak körében.

Történeti városaink településképi vizsgálatainak anyagát tanulmányozva hasonló megállapításra juthatunk. A műemléki személet, mely a kiemelkedő művészeti teljesítményt kereste a városképekben is, nem is tehetett mást, minthogy a katolikus központok felé orientálódott. A bevezetőben idézett Kleineisel is elismerte, hogy a református (protestáns) településképi „középszerű”, miközben a katolikus központokban kiemelkedően sok nivós építészeti alkotás született.³⁶ Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az 1960-as évekre megszülető településképi védelem intézményrendszere (a kevés középkori emlék mellett) elsősorban a barokk korban kiépülő katolikus püspöki városokra irányította a figyelmet, úgymint Esztergomra, Egerre, Győrre, Pécsre, Székesfehérvárra, Szombathelyre, Váczra vagy Veszprémre.³⁷ Hasonló a helyzet a határon túl is, ahol említhetnénk Nagyszombatot, Kassát, Temesvárt illetve kiemelten Gyulaféhevárt, mind-mind jelentős műemléki helyszín is egyben.

Természetesen ma egészen mást értünk védett településképen, mint az ötvenes-hatvanas években. A fogalom kitágult, a művészettörténeti jelentőség mellett felértékelődtek az identitáshordozó karakterelemek.³⁸ Elvileg minden településképi örökséggé válhat. Ezért is érdemes egy lépcsőfokot visszalépni és számba venni azokat a regionális, földrajzi kereteket, amelyekben a református településképi fogalma releváns lehet. Annak ellenére ugyanis, hogy a Magyar Királyság Európa egyik legtarkább felekezeti viszonyait mutatta, a vallásfelekezeti térképek alapján meghatározható a reformátusság nagytáji területe.³⁹ Ez a nagytáji keret szoros összefüggést mutat a magyar református egyház több szálon futó történetével.⁴⁰

A következőkben Visky István gondolatait átvéve a három meghatározó régió néhány jellemző vonását vázolja fel a tanulmány.⁴¹ A leginkább református vidék a Felső-Tisza mente, központjában Debrecennel és Sárospatakkal. A vidék arculatának református

alapvonásai a török hódoltságig nyúlnak vissza. Jellemzője az erőteljes lokalitás, a relatív paraszti autonómia és tradíciók rögzülése. A másik nagy régió Erdély. Szellemi központjai Kolozsvár, Nagyenyed, illetve Marosvásárhely. Az erdélyi reformáció alapélménye, hogy az erdélyi fejedelemség idején megindulhatott az államegyházzá válás útján. Ugyanakkor az 17. század végén megerősödő ellenreformáció, az evangélikus századok gazdasági, társadalmi súlya, illetve a keleti egyházakhoz tartozó románság jelenléte miatt Erdélyben nem alakult ki olyan nagy kiterjedésű református régió, mint a Tisztántúlon. Ha azonban csak a magyarságot nézzük, akkor a reformátusok aránya domináns, főként Erdély középső, a Tiszántúlhoz földrajzilag is kapcsolódó területein, különösen a Szilágyságban, Kalotaszegen vagy a Mezőségen.⁴² A harmadik református nagytáj a Duna-medencéje, három egyházkerülettel: Dunántúl, Duna-mente és a Tiszán innen. A 19. század végéig, mikor is Budapest vált a szellemi központtá, nem igen beszélhetünk centrális városról vagy településről. Pápa semmiképpen sem tudta ezt a szerepet betölteni a Dunántúlon, míg az alföldi települések esetében Debrecen és Sárospatak kisugárzása volt a döntő. A Duna-medencéjében a reformátusság nemcsak az összlakossághoz képest volt kisebbségben, de a magyarság körében is. A nagytáj arculatát az ellenreformáció, illetve református szempontból az ellenreformációt elutasító helyi gyülekezetek határozták meg. A kisebbségben lévő gyülekezetek esetében lett a legerősebb az egyházak önkormányzatisága, itt alakult ki a kálvinizmus leginkább demokratikusnak nevezhető hagyománya, a presbiteriánus rendszer.

(Kutatási kérdések) Az iménti áttekintésből kirajzolódnak azok a keretek, amelyek mentén a református településkép módszertanilag megragadhatóvá válik. Az első megállapítás, hogy a református településképet a templom jellege és helyzete felől kell megközelíteni: hol helyezkedik el a településen belül, központi vagy marginális helyzetű-e, milyen a viszonya a többi egyház építményeihez, milyen építési korszakot képvisel? A második a történeti kontextus felvázolása, azoknak a történeti narratíváknak a nyomon követése, amelyek részben a templomépítészetben is megjelennek, de ezen túlmenően a reformáció térbeli diffúziója kapcsán újabb szempontokkal is kiegészíthetők: mi a viszonya a református településképnek a középkor örökségéhez? Miként alakult a magyar „protestáns etika” a 16–17. században és melyek voltak a településképi következmények? Mi volt az ellenreformáció településképi hozzáadéka? Miként zajlott a reformáció emancipálódása, miként foglalta el helyét a református egyház a 19. századi településképben? Miként fonódott össze a református egyház építészete a nemzeti szuverenitás gondolatával?

Az alábbi írás nem tekinthető a magyar református településkép tisztázásának. Sokkal inkább a lehetséges szempontok számbavételének, melynek eredményeként olyan – weberi értelemben vett – ideáltípusok⁴³ (modellek, archetípusok) rajzolódnak ki, melyek egy-egy történeti korszakhoz kötődően a leginkább reprezentálhatják a reformátussághoz kötődő város- és faluképeket.

(A határvidék és az alföldi város) Ha a reformátusok területi elhelyezkedését a Magyar Királyság 1910-es területére vetítjük, feltűnhet, hogy az ország közepén egy széles kelet-nyugati sávot rajzol ki.⁴⁴ A különutas Erdélyt nem számítva a szűk királyi Magyarországon ez a széles sáv egybeesik a 16–17. századi háborús határzónával, melynek északi része inkább a Habsburg birodalomhoz, déli része pedig inkább a török birodalomhoz tartozott. Őze Sándor munkáiban részletesen bemutatja, hogy a hazai reformáció mindenekelőtt azért tért el a nyugati mintáktól, mert míg ott a városi polgárság autonómia igényére támaszkodhatott, addig az alföldi régiókban épp a társadalmi struktúrák

szétesése, a mindennapi létbizonytalanság élménye volt a meghatározó.⁴⁵ Így, míg nyugaton a protestantizmus a fennálló társadalmi rend ellenében kínált alternatívát, addig a török háborúk sújtotta Magyarországon a vallási hit általános menedéket jelentett a széteső életvilágok számára. Ebben a helyzetben a Nyugat-Európára jellemző felekezeti megosztottság is más dimenziót nyert, hiszen a keresztény univerzalitása állt szemben egy mohamedán birodalommal.

A széteső életvilágok közepette kialakult egy, a túlélést önmagában értéknek tekintő életszemlélet. A kontinuitást a térben az eredeti rendeltetésének megfelelően működő templom tudta (volna) leginkább kifejezni. A határzónában azonban sorra néptelenedtek el a falvak, amit a templomok pusztulása is jelzett.⁴⁶ Az állandó harcok elől a népesség a nagyobb, biztonságosabb településekre húzódott, mint pl. Hódmezővásárhelyre, Szegedre, Kecskemétre, Nagykörösrre, Tiszafüredre, vagy Debrecenbe.⁴⁷ Ezekben az összefutott városokban a középkori templomot használták tovább, miközben a mezőváros lakossága a többszörösére is növekedhetett. A lakosság a maga szerény eszközeivel teremtette meg a hajlékát, a városvezetés szabályozó eszközei minimálisak voltak. Mindennek a következménye, hogy, ha volt is korábban szabályos telek és utcarendszer, azt a kontroll nélküli építkezések átszabták, nem egyszer teljesen eltüntették.

Az alföldi mezőváros a török tiltása miatt nem emelhetett falakat, ezért helyzete a másfél százados háborús viszonyok között mindvégig bizonytalan maradt. Ha keletkezett is vagyon, mint pl. a debreceni marhakereskedelemből, annak visszaforgatása a település csinosításába kevésbé tűnt racionalitásnak.⁴⁸ Az adóterhek is folyamatosan emelkedtek, melyek alól (éppen a városok védhetetlensége miatt) alig lehetett kibújni: „Nem szabad megfélemlenünk arról, hogy ha ezen »protestáns etnikai zárványokban« a kapitalizmus kifejlődése meg is indulhatott volna [...], a török adóteher a tőkefelhalmozás folyamatát mindenképpen elfojtotta.”⁴⁹

A falvakhoz képest azonban még ezek a városok is relatív biztonságot nyújthattak, ha nem is egy hadsereg támadása, de a végvárak környéki portyák ellen. Ez a védelemi rendszer azonban megint csak nem kedvezett az építészeti arculat fejlődésének, hiszen maga a lakóház, illetve sok esetben az egyszerű földbe vájt kunyhó, illetve mindezek labirintusszerű sokasága töltötte be a „védmű” szerepét is. A gödrökkel teli, utcák nélküli összefutott városokban legfeljebb a helybeliek ismerték ki magukat, ami jelentős helyzeti előnyt jelentett egy esetleges rajtaütés esetén. Ugyanakkor a „vagyon” is menteni kellett, tehát nem a ház, hanem a könnyen mozgatható lábasjóság vált a legfőbb értéké.⁵⁰

Az alföldi város szerkezete egészében a védelmi igények szerint alakult át, anélkül, hogy komoly erősítések épülhettek volna.⁵¹ A három zónából álló magyar településvárat Takács Sándor tárta fel elsőként.⁵² A belső mag a templom és közvetlen környezete. Az árkokkal, néha sövényekkel, kisebb falakkal körbevett templomok az erősítőmények belső várának feleltek meg. Ezt övezte a latorkert, a voltaképpeni „fal”, amely házak és putrik sűrű szövevényéből állt. A külső, harmadik övezet a huszárvárnak (könnyűlovasság helye) megfeleltethető terület, ahol az állatokat tartották (ólaskertek). A hármas tagozódást leginkább a telepített hajdúvárosok alaprajzán figyelhetjük meg, de mint arra Györffy István rámutatott, az alföldi kétbeltelkes települések zöme ezen mintázatot követte.

A református településnek a határzóna öröksége tehát ez az első ideáltípusa. S, bár eredeti formájában sehol sem maradt fenn, településszerkezeti öröksége ma is meghatározza az alföldi városképeket. Ideális esetben a következők jellemzik: a templom pontosan a középpontban helyezkedik el, a település alaprajza közel kör alakú. A templom körüli egykor sövényekből és lakóházakból álló „belső vár” helyén ma főtér, a legtöbb

esetben parkosított főtér található. A második zóna, a belső telkek övezete, mind a mai napig labirintusszerű. Az utcák zezzugosak, kiszögelések, hirtelen irányváltások, visszavezető kanyarulatok, jellemzik.⁵³ A belváros újra és újra visszakanyarodó utcái révén a települések egésze a templomot öleli körül, ahhoz minduntalan visszatér. A szűk utcákban járva az alacsony házak felett minduntalan feltűnik a templom magasba törő tornya, a település szerkezetének középpontja.

Talán túlzásnak tűnhet, de megkockáztathatjuk, hogy ez a centrális, egy pontra figyelő települési tér a református templomépítéssel szószerűre és úrasztalára irányuló belső architektúrájának a felnagyítása, külső, városi léptékű terekre alkalmazott változata.⁵⁴ A templom kiemelt pozícióját az épületállomány szerénysége emeli ki igazán, ami megint csak a templomi belső tér díszes szószerűjének és a padsorok, s főként a fehér falak egyszerűségének az ellentétét idézi fel.

Az, hogy a volt kétfeltek városok egy jelentős részében mind a mai napig megmaradt a templom és a lakóházak együttese, részben a harmadik, tehát a volt kertészekben lejátszódo a 19. századi folyamatoknak köszönhető. A kapitalizálódó parasztság sikeresebb családjai ugyanis nem a szűk belső telkeken gazdálkodtak, hanem a tágasabb telkeket kínáló volt ólas kertekbe telepedtek át. Jellemzően tehát a külső övezetben és nem a templom környékén épültek fel a polgárisodó igényeknek megfelelő új stílusú parasztházak.⁵⁵ Mindez a folyamat azonban csak ott érvényesült, ahol a városiasodás folyamata megakadt és a település egésze falusias karakterű maradt. Az igazán sikeresen modernizálódó alföldi városokban, mint pl. Kecskeméten vagy Cegléden a főtér, illetve annak közvetlen környezete új, a korszak uralkodó ízlésének megfelelő arculatot kapott.

(A reneszánsz hagyomány) A reneszánsz és a reformáció összekapcsolódása korántsem magától értetődő. Előbbi földrajzi központja Itália, utóbbié a Németország. Mégis, ha a magyar református templomok díszítőművészetének legjelentősebb alkotásait, a festett kazettás mennyezeteket vizsgáljuk, óhatatlanul is összekapcsolódik a két, Európa kulturális földrajzát meghatározó szellemi, művészeti és teológiai megújulás.

A reneszánsz kapcsán megállapíthatjuk, hogy ellentétben a korábbi román, illetve gótikus művészeti stílusokkal, szinte késelem nélkül jelent meg Magyarországon.⁵⁶ Legalábbis a királyi és főúri építkezésekben. Mindeközben azonban a gótika sem szorult vissza, sőt éppen a 15. század végén hozta létre érett alkotásait, a csarnoktemplomokat. A két stílusirányzat között sajátos munkamegosztás is kialakult: míg a nagy szerkezeti elemek továbbra is a gótika (főként boltozati) tudását vitték tovább, addig a kisarchitektúrák (ablak- és ajtókeretek, lodzsák stb.) a reneszánsz formákat követték. Különösen szép példája mindennek Sárospatakon a templom és a vár együttese vagy a nyírbátori református templom.⁵⁷

Mikor az imént említett alkotások keletkeztek, a reneszánsz építészet első virágkorának kiemelkedő helyszínei, úgymint Buda, Visegrád, Esztergom, Pécs vagy Siklós vagy már tartósan török kézen voltak vagy a határzónában feküdtek és állandó bizonytalanságban éltek. Az európai korszak leginkább követő főúri kultúra a 16. század végén az ország középső részéről kiszorulva legyezőszerűen szétterült észak, illetve Erdély felé. A Habsburgok uralta nyugati országrész ezután, ha provinciális módon is, de együtt fejlődött a bécsi kultúrrégióval.⁵⁸ Mindeközben keleten, mindenekelőtt Erdélyben, részben a Partiumban is, egy főúri zárvány kultúra kezdett formálódni, ahová csak lassan értek el a nyugati hatások. Ebből következően a reneszánsz udvari kultúra lényegében a fejedelemség bukásáig meghatározó maradhatott: „Erdély viszonylagos elszigeteltsége, a nyugati kultúra keleti határvidékén elfoglalt helye, túlnyomóan

protestáns szellemisége magyarázhatja az idegenkedést is, amely sokáig feltartóztatta az ellenreformáció és a Habsburg-uralkodó hadserege által terjesztett barokk formák megjelenését.⁵⁹

Az erdélyi főúri reneszánsz kultúra – noha vegyes felekezetű volt – mégis szorosan összefüggött a protestáns szellemiséggel. Egyrészt a reformáció kultúrtörténetét feltáró szerzők hangsúlyozzák, hogy az erdélyi reformációra – ellentétben a nyugati mintákkal – nem a helyi önkormányzatiság (presbitérium) volt a jellemző, hanem az erősen hierarchikus, rendies társadalm szerkezet.⁶⁰ Ennek részben az is az oka, hogy a magyar reformáció Erdélyben nem a polgárvárosokban virágzott, hanem vidéken, a főúri központok körül.⁶¹ A városhálózat gerincét adó szász települések közül egyedül Kolozsvár lett református, igaz, néhány regionális közép város, mint pl. Dés vagy Marosvásárhely is tartósan az új egyház híve lett. Ám ezekben a városokban sem beszélhetünk nyugati mintázatú fejlődésről, amelyet tehát a városi polgárság ethosza határozott volna meg (kétkézi munka, puritán életvitel, erős közösségi kontroll). A vidékről nagy számban beköltöző nemesség vált ugyanis az igazi mintaadó réteggé.⁶²

Máskülönben az erdélyi városképekre is áll, ami az alföldiekre, hogy bennük a védelmi jelleg a domináns még a 17. század végén is. Ugyanakkor a török tiltása, illetve pénzügyi okok miatt a legkorszerűbb erődrendszerek itt sem jelenhettek meg. Ennek köszönhetően maradt fenn a középkorias falakkal és bástyákkal teli erdélyi városkép (Kolozsvár, Dés), amelyhez igen gyakran egy várostól elkülönülő, a főúri életnek otthont adó vár-város csatlakozott (Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Fogaras, Nagyenyed).⁶³ Az erdélyi főúri, nemesi reneszánsz építészetben a védelmi igény rendkívül sokáig fennmaradt. Igen jellemző, hogy a 17. század végén épült bethlenszentmiklósi kastély, melyet a neves református államférfi Bethlen Miklós építtetett „olasz” mintára, valójában egy erődített udvarház, de semmiképpen sem hasonlít a korszak nyugat-európai barokk kastélyaira, amelyek hatása ekkor már a Királyi Magyarországon érezte hatását.⁶⁴

A református településkép reneszánsz ideáltípusára tehát egyszerre jellemző a védelmi igény formálta masszív szerkezetiség és az erős hagyománytisztélet. Területe elsősorban Erdély, kisebb részben a Partium és Északkelet Magyarország (pl. Sárospatak). A reneszánsz ideáltípus társadalmi értelemben konzerválta a középkori rendiséget, miközben a művelődés területén rendkívül mélyreható változásokat hozott (díszítőművészet, könyvnyomtatás). Az „ideális” református-reneszánsz településkép jellemzője a várostól elkülönülő erődítés, amely egyben az udvari kultúrának is a színtere. A vár központi épülete a templom és a hozzá kapcsolódó fejedelmi (főúri, nemesi) kastély, az udvartartáshoz tartozó épületek, köztük a nyomda és főként a kollégium. Kiemelkedő jelentőségű Gyulafehérvár egykori református kollégiuma (1622–1658), de tartósan olyan városok képét határozta meg, mint Marosvásárhely, Sárospataknak vagy Nagyenyed.⁶⁵ A kollégium építészeti mintája a kolostor, zárt belső udvarokkal, külön rendtartással. Mindebben a reformáció szellemiségének már egy másik sajátossága is tetten érhető, nevezetesen a középkori hagyományok továbbvitele.

(A középkor hagyománya) Mint fennebb volt róla szó, a református templomépítészetet tárgyaló szerzők egyetértenek abban, hogy az első évszázadokban az új egyház nem hozott létre önálló formanyelvet. Ha voltak is elképzelések a centrális alaprajzból következő templomtípus megalkotására, azok nem jutottak el a Magyar Királyság területére.⁶⁶ Még Erdélyben sem beszélhetünk önálló református templomformáról, ahol pedig az ország középső részével ellentétben korlátozott módon, de lehetőség nyílt volna az

építkezésekre: „A régi katolikus kori templomok teljesen megfeleltek az igényeknek, új templomra már szükség nem igen volt, s ami esetleg faluhelyen itt-ott mégis épült, az is jól-rosszul a gótika hatása alatt építődött.”⁷⁶⁷

Azzal, hogy a reformáció nem törekedett saját építészeti stílust kialakítani, egyben konzerválta a középkori örökséget is. A határvidéken ez a törekvése a háborús viszonyok mellett nehezebb volt, de a legtöbb református város temploma a klasszicizmusig őrizte középkor végén kialakult formáját.⁶⁸ A kisebb falvakban a hódoltság alatti és utáni pusztulás azonban oly mértékű volt, hogy ezeken a területeken főként csak romok maradtak, amelyeket aztán a 18–19. században sorra elbontottak és új épületekkel helyettesítettek.⁶⁹

Másként alakult azonban a sorsa a főúri reneszánsz által is érintett területeknek, tehát az Észak-keleti Partiumnak és Erdélynek, ahol a középkori templomok zöme és vele a középkori településhálózat is fennmaradt. Ezeknek a vidékeknek a sajátossága, hogy továbbviszik a gótikát és vele a középkori településformákat is. A reformációban tovább élő középkori településkép kiemelkedően szép, de egyben tipikusnak is mondható példája Dés: „Középen, a piros tetők fölé álomszerűen karcsú épület szökik a magasba. Könnyed, nyúlánk tornya úgy fűrődik bele az égbe, mintha az alatta nyüzsgő emberek életét a túlvilággal akarná összekötni. Körülötte közel és távol eltörpül minden. A templom valóban uralkodik a város és a táj felett természetes egyszerűséggel, mégis hatalmasan, lenyűgözően. Szépsége, fensége arányainak csodálatos összhangjában rejlik.”⁷⁷⁰ Ugyanezeket a sorokat lehetne papírra vetni Nagyenyed, Fogaras templomáról, de kisebb léptékben Kalotaszeg vagy Mezőség falusi templomairól is. A középkori településképben a praktikumot megelőzi, de legalábbis elfedi a szakralitás iránti igényt. A templom az Isten teremtette természeti táj része, annak formáiból nő ki, ahhoz igazodik.

A hitbéli megújodást hirdető reformáció számára a gótikus hagyomány tökéletesen megfelelt. A gótika térprogramjának fő vezérlőelve ugyanis a nyitottság Isten földi ajándékai iránt, amelyet a templomépítészet a fény befogadásával fejez ki: „A gótika [...] magában a fényben ismeri fel a dolgok szépségének a lényegét.”⁷⁷¹ A templom azonban nemcsak a természet felé nyílik meg, hanem a hívők felé is. A gótikus városban a templom maga köré gyűjti a házakat. A templom magasba törő formái a földhöz ragadt világias környezet számára mutatják az utat az Isten országát jelképező égbolt felé: „A függőleges vonalak a magasba vonzzák a tekintetet. Ez a dinamikus áramlás aztán elszakítja a középkori ember szemét a földtől, a realitástól, hogy a toronycsúcsok keresztvirágainak fényárban úszó, szinte transzcendens régiójában megpihenjen.”⁷⁷²

Fontos hangsúlyozni, hogy a közép-európai (s főként az erdélyi) gótika provinciális, másként végtelenül leegyszerűsített. Főként falun jóformán csak eszmeiségében emlékeztet azokra a nagyszerű katedrálisokra, amelyekkel a művészettörténet a nagy stílust azonosítja.⁷³ Ám éppen ez az egyszerűség tette alkalmassá arra, hogy a reformáció művészetévé váljon. Nemcsak a falusi templomokra igaz, de a nagyobb gótikus csarnoktemplomra is, hogy kívülről visszafogottak, sima, egyszerű falaik a lakóházak praktikumát idézik (Kolozsvar, Dés, Nyírbátor, Torda). A kései gótika hasonlóan puritán németországi emlékekről írja Nikolaus Pevsner: „A német reformáció misztikus befelé fordulás e vaskos e világi ösztönök között hánykolódik – ennek a kettős hangulatnak az előhírnöke az ellentét a hullámzó, áradó templombelső [...] és a töretlen falfelületű, kettős ablaksorral ellátott, erőteljesen tömör külső között.”⁷⁷⁴

A reformáció tehát közvetlenül a későközépkorból nőtt ki, annak hagyományát vitte tovább. Támaszkodhatott a középkori plébániaegyházra, mint társadalmi intézményre, de azokra a kolduló rendek képviselte ethoszra is, amely vállaltan egyszerű, puritán formákban gondolkodott és minél inkább igyekezett belesimulni a környező település életébe.⁷⁵

A református településkép középkorra emlékeztető ideáltípusa nehezebben meghatározható, mint az előző kettő, hiszen a középkor egyik jellemzője a partikularitás, a lokalitás. Ám ez a lokalitás nagyon is megfelelt a reformáció társadalomképének, amely a helyi gyülekezetet és nem az egyházi hierarchiát tekintette az egyház alapszerkezetének.⁷⁶ „E templomok, a régmúltban eredő hit épített emlékei, nem a hívő keresztények egyéni tanúságtételének bizonyosságai, hanem az évszázadokon át kitartó gyülekezetek közösségi akaratanak ösztönös megnyilvánulásai.”⁷⁷ Természetesen nem arról van szó, hogy a reformáció pusztán konzerválta volna a középkori településszerkezetet, hanem arról, hogy a számára fontos elemeket ápolta, a többit elhagyta. Ahogyan a templombelsőket is leegyszerűsítette, úgy a települési tér szakrális tartalmait is.⁷⁸ Elvetette, illetve nem épített szakrális kisarchitektúrákat, út menti keresztek, kápolnákat, kereszttutakat.⁷⁹ Nem voltak szerzetesrendjei, így kolostorai sem, nem különült el egymástól a térben az egyházi szervezet klerikális és világi ága, azaz nem voltak papi, kanonoki utcák, püspöki negyedek. Így a református településképben a templom és a település kapcsolata, mint a szent és a profán tér találkozása egyedivé és kizárólagossá vált. Megint csak a templombelső párhuzama juthat eszünkbe, miszerint a mellékolttárokkal teli katolikus templomokkal ellentétben a református templom egy pontra figyel. Ez ismétlődik meg a települési térben is, városon és falun egyaránt. A falusi templomok környezete azonban már átvezet a következő ideáltípushoz, a 18. századhoz és a népi építészeti örökségéhez.

(*A falu építészete*) Marosi Ernő falusi templomokról szóló áttekintésében hangsúlyozza, hogy bár a reformáció eleinte kapcsolódott a középkor művészetéhez, illetve a reneszánsz stílusból is számtalan elemet átvett, a 17–18. században olyan gyökeres átalakuláson ment keresztül, amely a népművészeti jelleg kibontakozásához vezetett.⁸⁰ Kétségtelen, hogy a népművészeti jelleg minden falusi templomnál megjelenhetett, de főként azoknál a felekezeteknél volt erőteljes, amelyek politikai kisebbségbe kerültek, illetve gazdasági lehetőségeik is korlátozottak voltak.⁸¹

A reformátusság társadalom szerkezetében már a 16. században jelentkeztek azok az egyenlenségek, amelyek végül a 17–18. században tartósan is rögzültek. Mindenekelőtt az, hogy a birodalmi arisztokrácia, tehát az ország politikai, gazdasági elitje katolikus volt.⁸² Mindez azzal járt, hogy a 17–18. századi udvari kultúra – ellentétben a reneszánszsal – egészében idegen maradt, sőt, mi több, ellenséges, fenyegető erőt képviselt.⁸³ Mindeközben regionális szinten, tehát a közép- és kisnemesi rétegekben, a reformátusság továbbra is meghatározó elem maradt.

A második lényeges változás, hogy a reformátusok – ellentétben az evangélikusokkal – a legtöbb városból kiszorultak.⁸⁴ Az 1850-es vallásfelekezeti statisztikák szerint a reformáció olyan történeti központjaiban sem voltak már többségben, mint Kolozsvár vagy Nagyenyed, nem beszélve a Dunántúlról, ahol pl. Pápán alig tíz százalékot tettek ki, Komáromban pedig harminc százalékot.⁸⁵ Végül fontos megemlíteni, hogy a reformátusok alig vettek részt a Dél-Alföld telepítéseiben. Ezt azért érdemes kiemelni, mert a kamarai, majd a földesúri telepítések jelentős mérnöki apparátust mozgattak, ami az új telepítésű falvakban hozzájárult a telek, utca és házformák racionalizálásához, korszerűsítéséhez.⁸⁶

Az egyszerre több dimenzióban, a települési hierarchia-rendszerben és a társadalmi rétegekben megfigyelhető visszaszorulás a népművészet felértékelődését jelentette ott is, ahol korábban a rangos építészet dominált, tehát a templomépítkezéseknél. Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert mindeközben a katolikus falvak, plébániák és templomok újjáépítését kiterjedt uradalmi és kamarai hivatalnokréteg segítette, akik a tömeges

igényekhez alkalmazkodó, gazdaságosan kivitelezhető, de a kor technikai tudását reprezentáló épületekkel látták el a katolikus falvakat.⁸⁷ Mindeközben a református gyülekezetek többsége magára maradt, saját erejéből és tudásából kellett választ találni az építészeti igényekre. Mindezen kényszerű hatásokból egy sajátos népi templomépítészeti réteg bontakozott ki. Különösen értékes faépítészeti alkotások (főként harangtoronyok) születtek ebben az időben a Felső-Tisza vidékén.⁸⁸ Ahol megvolt az eredeti középkori épület, ott azt egészítették ki új fedélszékekkel, toronysisakkal.⁸⁹ Ám akár új volt az épület, akár egy középkori templomot újíttak fel (pl. a beomlott boltozatot fa síkfödémre cserélték) a fa toronysisak, illetve a fa harangtorony vált a településkép vezető kompozíciós motívumává.⁹⁰ A rendszerint dísztelen templommal szemben a toronysisak és a harangtorony gondosan kidolgozott ácsmunka. A középkori építészet formái utánpótlói (pl. fiatornyok, arányrendszerek) a lehetőségekhez mérten a gótikát idézik meg, de egyes részleteknél a reneszánsz hatása is felfedezhető (pl. a toronysisak körbejárójánál a lodzsa formája). Összhatásában azonban a népművészet egyik stílust sem követi, hanem saját szerkezeti elvei és tudása alapján, önálló teljesítményt hoz létre.

A református településképnek 18. századi, főként a gótikát, de részben más korszakok stíluselemeit leegyszerűsítő, jórészt fából építkező népművészeti korszak tehát a következő, negyedik ideáltípus. Közége egyértelműen a falu. A falvakban a 18. század békés évtizedei lassan feloldják a korábbi, védhetőséget szolgáló struktúrákat. A templom körüli sáncokat, falakat nem feltétlenül bontják el, de megújítására sem fordítanak különösebb gondot. Megindul a népi lakóházak fejlődése, a falvak rendezése is. A templomokat halmazszerűen körbevevő házcsoportokat lassanként elbontják, az emberek messzebb építik fel portáikat.⁹¹ Ezzel a templom környéke szellősebbé, szabadabbá válik, környezete kerthez lesz hasonló.⁹² A kert révén – mely falun főként gyümölcsöst, pl. diófákat, nem pedig díszkertet jelentett – nemcsak a templom, de közvetlen környezete is kiemelkedett a falu szövetéből. A korábbi állapotokhoz képest, mikor is a templom egyben erődítésként is volt kénytelen funkcionálni, óriási a változás. A kert nem csupán a békésebb időköt jelzi, de szimbólum is, Foucault kifejezésével élve heterotópia⁹³, amely magában foglal egymástól távoli tereket, jelen esetben a szent és a profán létezését, a transzcendenciát és az evilági tapasztalati teret. A falu közepén a gondozott kert a mennyország szimbóluma, akárcsak a fakazettás templomokra festett virágminták.⁹⁴ A templom pedig ennek a kertnek a középpontja, értelme és értelmezője, amely a templomkertet az isteni teremtés és az emberi munka találkozásának színterévé emeli.

(Az emancipáció) II. József 1781-es Türelmi rendeletével a reformátusság elindult azon az építészetfejlődési úton, amelynek betetőzését a 20. század első felének fővárosi templomépítkezései jelentették. A reformátusság ebben az időszakban szorosan összekapcsolódott a nemzeti, függetlenségi mozgalommal, illetve általában a Habsburgok elleni csendes, illetve nyílt lázadással. A 19. század első felétől a magyar protestantizmus politikai, ideológiai szerepköre kezdett megerősödni, mely az 1848/49-es vesztes forradalom és szabadságharc utáni mítoszteremtésben csúcspontot ért el. A kiegyezés utáni fél évszázadban rögzülő történetiszemlélet szerint a reformáció lett a magyar vallás (szemben a Bécstől függő, azzal együttműködő, többnemzetiségű katolicizmussal).⁹⁵ A reformátusság emancipációs korszakán belül jól megkülönböztethető egymástól a reformkor és a kiegyezés kora. A türelmi rendeletről a szabadságharcig ívelő bő fél évszázadban még érvényben maradtak a reformátusságra korábban jellemző területi és társadalmi viszonyok: a vidék felülreprezentáltsága a nagyvárosokkal szemben és a reformátusság különös belső hierarchiája, amelynek csúcsát nem az arisztokrácia, hanem a vármegyei

közép-nemesség adta. A dualizmus korszakában mindez lassan érvényét veszti. A reformátusság követve a társadalmi mobilitás általános mintázatait, egy dinamikusan fejlődő nagyvárosi (középvárosi) és egy stagnáló falusi, kisvárosi rétegre kezd szétválni.⁹⁶

Mindenekelőtt látni kell, hogy a türelmi rendelet utáni évtizedek elvi lehetőséget teremtettek egy karakteres református településkép kialakulására. A „reformátusok azonban – amikor enyhülni kezd, majd megszűnik építőtevékenységük korlátozása – sem tapasztalt tervezőkkel, sem kialakult hagyományokkal nem rendelkeznek.”⁹⁷ Ebből következően a korszakra jellemző katolikus hagyományok válnak mintaképpé, azokat igyekeznek elérni, illetve lehetőség szerint felülmúlni. A templomépítészetben mindez előbb a barokk, majd idővel a rokokó és a klasszicista stílus átvételéhez vezet. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a református településkép is hasonlóvá vált volna a katolikushoz. A két egyház között jelentős anyagi különbségek ugyanis továbbra is fennmaradtak. Az emancipáció templomépítkezései révén a két egyház eltérő gazdasági pozíciója rögzül a településszerkezetben. Ott, ahol a reformátusság lokális szinten erős volt (pl. Debrecen, Kecskemét, Hajdúhadház), ott egy új, a kor szemében rangosabb templom kialakítása volt soron.⁹⁸ Ugyanakkor ezeken a településeken sem találunk példát olyan jellegű komplett városépítészeti programokra, amelyeket a katolikus egyház Szombathelytől, Vácon, Egeren át Temesvárig megvalósított.⁹⁹ A nagy református központokban a meglévő településszerkezeti adottságok mellett csupán a templom lett korszerűbb. Ha összevetjük a debreceni nagytemplom és a vele körülbelül egyidős esztergomi bazilika léptékét és városképi szerepét, ugyancsak megdöbbentő a különbség. A debreceni nagytemplom a középkori elődjére épült rá, annak városszerkezeti pozícióját örökölte meg.¹⁰⁰ A város nőtt szerkezetű, tölcészerűen kiágazó Piac utcája azonban változatlan maradt ezután is. Nem úgy Esztergomban, ahol az építkezés a még romokban meglévő középkori maradványokat teljesen eltüntette a várhegyről, az érseki várost pedig a település egészétől független, önálló építészeti alkotásként kezelte.¹⁰¹

Ugyancsak beszédes Vác és Kisvác összehasonlítása. Vácról 1712-ben Kolonics Zsigmond püspök utasította ki a reformátusokat, akik számára a városkapun túl jelölt ki házhelyeket (Kisvác).¹⁰² Az ily módon katolizált városban a 18. század végén nem csupán egy roppant tömegű székesegyház épült fel, de körülötte egységes városépítészeti elveket követő egyházi főtér is született.¹⁰³ A mai Konstantin térnek minden tekintetben kontrasztja a kisváci református templom, mely a gazdportákból kihasított kis terecskén bújjik meg.

Noha a váci példa különösen kontrasztos, általánosnak tekinthető abban az értelemben, hogy a jelentősebb, jellemzően katolikus dominanciájú városi centrumokban szinte mindenhol csak a falakon túl, illetve, ha fal nem volt, a főtértől, főutcától, tehát a centrumból némileg távolabb építhettek a reformátusok. Igen érdekesen alakultak az erdélyi és a partiumi városképek, amelyek egyszerre képviselték az ellenreformációt illetve a protestáns szellemiséget. Kolozsváron például a re-katolizált főtér szinte gyűrűbe fogták a protestáns templomok. A reformátusok kétágú temploma pedig már a falakon túlra került, mai szóval a városnak egy újabb alcentrumát képezve.¹⁰⁴

A templomépítkezések ott is jelentős településszerkezeti változást hoztak, sőt talán itt volt feltűnőbb a változás, ahol korábban nem éltek nagy számban reformátusok. Mindenekelőtt Pest-Budát érdemes megemlíteni. A leendő főváros első református temploma Óbudán épült fel 1785-ben, majd néhány évized múlva Pesten, a városfalon túl, a mai Kálvin téren a második.¹⁰⁵ Mindkettő szerény, falusias épület. Visszafogott léptékükön túl hasonló volt környezetük is: mindkettő külvárosias, gyengén urbanizált helyen állt. (Igaz, a Kálvin tér környéke a következő 2-3 évtizedben gyökeresen átalakult.)

A centrumok közvetlen közelében, de már külvárosias környezetben megjelenő református templom az emancipáció korának jellemző településképi öröksége. Hasonló helyzettel számtalan helyszínen találkozni. Kassán például a városfalakon belül, de egy jellegében szegény utcácskában tudtak a reformátusok telket szerezni (Kovács u.). A településtopográfiai helyzet igen hasonló, mint Pesten a Kálvin téren: a belváros karnyújtásnyira volt ugyan, de a templom környezete határozottan más, szerényebb karaktert képviselt.¹⁰⁶ A hasonló helyszínek sokaságából kiemelhető az erdélyi Szamosújvár, amely egy alapvetően református (legalábbis a magyar lakosság révén református) vidéken a rekatolizáció bástyája lett (köszönhetően az unitált örményeknek). Szamosújvár azonban vonzotta a környék lakosságát, köztük a magyar reformátusokat is, akik 1857-ben építettek templomot, ugyancsak a központ peremén, egy külső utcában.¹⁰⁷

Az emancipáció új korszakát hozta el a kiegyezés és a nemzetállam-építés időszaka, mikor is a reformátusság térnyerése a városok magyarosodásának a jelzőszámává is vált. Budapest változása a leginkább mérvadó, ahol a kiegyezés utáni fél évszázadban meghatározódott a reformátusság aránya. Ezzel a legdinamikusabb növekedést produkálta valamennyi felekezet között.¹⁰⁸

A dualizmussal kezdődő száz egy évszázadban (1945-ig) két markáns, egymásnak némileg ellentmondó törekvés figyelhető meg. Az egyik az emancipáció városképi beteljesülését abban látta, hogy a református templomok is centrális pozíciót foglalnak el. Percz Samu (1893–96) Szilágyi Dezső téri temploma nemcsak stílusában volt egyedi és újszerű, de helyválasztásában is. A dualista Budapest főutcáján, közvetlenül az Országházzal szemben áll és ezzel a korabeli városkép megkerülhetetlen részévé vált. Magasba törő neogót tömege a Schulek Frigyes-féle Mátyás-templommal áll párbeszédben.¹⁰⁹ Hasonló városképformáló igénnyel lépett fel a külvárosban a kőbányai református templom¹¹⁰ vagy a Schulek Frigyes tervezte szegedi kakasos templom, amely az árvíz (1879) után kiépült budapesti mintájú körút egyik legimpozánsabb pontját foglalta el.¹¹¹

Az ambiciózus törekvéseknek ugyanakkor komoly korlátai is voltak. A növekvő nagyvárosokban a telekárak rendkívül magasak voltak. A reprezentatív, városképileg is jelentős topográfiai pozíció megszerzése így aránytalanul nagy terhet rótt a gyűlekezetekre. Ráadásul a református egyház gazdálkodásági lehetőségeit korlátozta, hogy nem rendelkezett jelentős földterülettel, mint a katolikusok, illetve a feltörekvő felsőpolgárság (vállalkozói elit) körében sem volt kellően reprezentált, ellentétben pl. az evangélikusokkal vagy az izraelitákkal.¹¹² Ezért viszonylag hamar kialakult a megvásárolt telek vegyes használata. A mintát feltehetően a Hold utcai templom jelentette, amelyet ritka kivételként nem a magyar, hanem a német ajkú reformátusok építettek.¹¹³ A templom és közösségi ház (lelkészlak, hivatalok) terve a svájci származású Ray Rezső nevéhez fűződik (1878). Nem kizárt tehát, hogy az épületpár megtervezésekor, akár tudat alatt is, de a svájci építészet puritán célszerűsége szolgált mintául. A telek intenzívebb hasznosítása érdekében a közösségi ház végül bérházjellegű és léptékű kiképzést kapott. Később a bérház – templom kombináció a református városi építkezések kedvelt megoldásává vált. Temesváron például a templom és a bérház egy épülettömböt képez, akárcsak a budapesti (háború után épült) Hazatérés templom esetében.¹¹⁴ A kelenföldi Magyar Advent templom ugyancsak bérház–templom kombináció. Itt azonban az előzőkkel ellentétben reprezentatívabb a városképi hatás, a középen álló templom melletti két bérház a centrális axisra szerveződő templom-kolostorok látképét idézi meg.

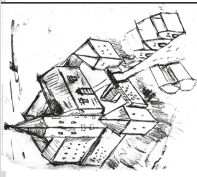
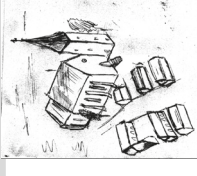
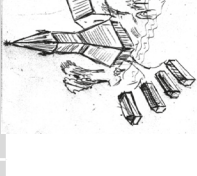

A templom–bérház kombinációja a kapitalista szellem térhódítását jelzi, igaz annak nem vállalkozói (tőkefelhalmozási) logikáját, hanem gazdasági racionalitását. A bérházak révén a templom fenntartási költségét lehetett optimalizálni. Ezzel kialakult a

református településképek nagyvárosi ideáltípusa, amely – sokszor a gazdasági kényszerek miatt ugyan, de – városképi kompozíciókban gondolkodott. A templom–bérház együttesek mindemellett jól illeszkedtek a 20. század első felében formálódó új urbanisztikai elvekbe, amelyek a telek helyett egyre inkább a nagyobb léptékű, tömbnyi beépítések felé mozdultak el.¹¹⁵

Az emancipáció kora, noha több építészettörténeti korszakot és stílust fog át, településképi értelemben önálló ideáltípusnak tekinthető. Legfőbb jellemzője a centrumok felé való mozgás. Ez jelenthette a meglévő főtér reprezentatívabb kialakítását (új templom), ám az ideáltípus szempontjából fontosabbak a református lakosság térbeli mobilizációját követő új építkezések. Ez a mobilitást követő református településképek a katolikus városképek közvetlen közelében, azok peremén formálódik, azokkal szoros térbeli, illetve vizuális egységet alkot. Törekszik a reprezentativitásra, ugyanakkor a gazdasági realitásokhoz igazodva a református templom és környezete továbbra is alárendelt városképi szerepet tölt be a katolikus városképben. Az emancipáció korának ideáltípusa Budapest, amelyben összekapcsolódik a nemzeti gondolat és az azt értékrendjében, történeti tudatában képviselő magyar reformáció. A századforduló után körvonalazódik a református építészet felvállalt önképe, amely elutasítja a barokkot, illetve annak a nagy centrumokra jellemző változatát, mint a katolikus ellenreformáció művészetét. A középkori stílusok (román, gótika) historizáló törekvései mellett, illetve azokkal szemben mindenekelőtt a népi építőgyakorlat egyszerűsége és praktikuma nyer teret. Településképi értelemben a praktikum legfőbb megjelenési formája azonban nem is annyira az építészeti stílusban, mint inkább a telekhasználatban érhető tetten. A viszonylag drága városi telkek gazdaságosabb felhasználása érdekében kialakul a templom–bérház típus, amely lehetőséget teremt a templom és közvetlen környezetének egységes kezelésére. Ezzel megteremtődik a templomot középontba helyező, de azt a világi funkciókkal szorosan közrefogó városképi együttes.

(Konklúzió) A magyar református településképek ideáltípusainak meghatározásakor Kleineisel János megfigyelései jelentették a kiinduló alapot. Meglátása, miszerint a református települések egyszerűbb megjelenésűek, jelen tanulmány szerint is megállja a helyét. Az azonban a művelődéstörténeti és mentalitástörténeti kutatások fényében erősen kétséges, hogy mindez összefüggésben állna a svájci vagy a németalföldi protestáns szellemiséggel. Az ideáltípusok megalkotásakor a mai tudományos diskurzusban részletesen feldolgozott forrásokra támaszkodott a tanulmány, s a templomok szerepére és a reformátusság változó társadalomtörténeti, vallásföldrajzi pozíciójára koncentrált. Ezek alapján végül öt ideáltípust sikerült meghatározni (ld. 46. old.).

Mint látható, az ideáltípusok nagyrészt követik a magyar reformátusság nagytáji kereteit. Eszerint elkülönül egymástól az erdélyi és az alföldi hagyomány. Előbbire inkább a jellemző a középkori–reneszánsz reliktumok bősége, mely a török időkben megkímélt településhálózattal és az erdélyi fejedelemség részben református hagyományával magyarázható. Az Alföldön ezzel szemben erőteljesebb volt az átalakulás. A Dunántúlon pedig a 18. században jórészt a falvakba szorult vissza a reformátusság. A népies vonások egyébiránt a nagytáji keretektől függetlenül, általánosan jellemzik a 18. századi, de részben még a 19. századi református templomépítészetet, aminek köszönhetően sajátos, a nagy uradalmi építőmesterek által dominált katolikus falvaktól eltérő települési karakter alakult ki. Az emancipáció kora jelentősen felülírta a korábbi mintázatokat. Részben az örökölt településképek radikális átalakítása történt meg (a református többségű településeken), de ami ennél is lényegesebb, a református jelleg megjelent a legdinamikusabb városias települések arculatában is.

jellemző korszak	A határvidék és az alföldi város	A reneszánsz hagyomány	A középkor hagyomány	A falu építészete	Emancipáció
	16–17. sz.	16–17. sz.	17–18. sz.	18. sz.	19–20. sz.
jellemző földrajzi táj	Nagyalföld	Erdély (Partium – Északkelet-Mo.)	Erdély	Felső-Tisza-vidék, Dél-Dunántúl, Mezőség, Kalotaszeg	Közép-Magyarország
településtípus	összefutott városok	uradalmi központok	középkori mezővárosok, városok, jelentősebb falvak	falvak (kis és aprófalvak)	nagyvárosok, regionális központok, főváros
társadalmi réteg	volt jobbágyok, szabad parasztok	helyi arisztokrácia	fejlődésben megtorpanó rétegek (falvak, rangjukat veszített városok)	parasztság, helyi kis és középnemesség	polgárosodó értelmiség, városiakó munkásság
településképi karakter	a védekezést szolgáló, rendetlenül álló házcsoportok, melyek rátapadnak a „belső várként” is használt templomra	fallal elkülönített erősség, igazgatási, vallási és oktatási intézményekkel	a kortárs (18–20. századi) településszövegtől stílusában elütő egyházi tér, idő-kontraszt, amely idővel a műemléki térré válhat	A templom környezete térben elválik a falu többi részétől, jellemzően kertveszi körbe	A kiépülő új városzövegekben lehet központi helyzetű, de igen gyakran beleolvad épített környezetébe
példa	Hajdúszörmény, Hajdúhadház, Nagykőrös	Nagyenyed, Fogaras, Marosvásárhely, Sárospatak	Dés, Kolozsvár (Farkas u.), Torda, Ákos	Türe, Magyarvita, Kisvác, Szamosbecs, Tákos, Cseftaiva, Sukoró	Kálvin tér (Bp.), Szilágyi Dezső tér (Bp.), Október huszonharmadika u. (Bp.)
					

A történeti dinamikát is felvillantó ideáltípusok megalkotásával természetesen csak az első lépést tettük meg a református településkép tisztázása felé. A további feldolgozás két szinten is elindulhat. Az első a statisztikai mennyiségű adatot feldolgozó felekezeti összehasonlítás. Nem csupán a katolikus településképekkel, de azokkal a szintén emancipálódó egyházakkal is, mint pl. az ortodoxok vagy az izraeliták. A statisztikai-földrajzi elemzésben az ideáltípusok mentén olyan leíró jellegű adatok vehetők majd össze, mint pl. a református templom főtértől való távolsága, a látképekben megjelenő templom-mintázatok (toronyok száma, mérete), az elkülönülés-határképződés.¹¹⁶ Természetesen egy ilyen jellegű munkát is érdemes elsőként kisebb léptékben, egy-egy településen vagy kistérségen elkezdeni, mielőtt regionális vagy országos feldolgozásra kerülne sor.

A tipológia másik lehetséges alkalmazási területe a helytörténeti kutatómunka, amely a településképek mennyiségileg megragadható részletein túl azok keletkezés-történetére, motivációira is érzékeny, narratív feldolgozásokra ad alkalmat. Csak a lokális, illetve az építőműhelyek részletes elemzésével dolgozó kutatómunka adhat választ arra, hogy vajon a reformátusság másként építkezett-e, mint a többi felekezet, volt-e kihatása a reformátusság lakás- és építéskultúrájára a templomépítészetben megfigyelhető ízlésnek? A népi építészetben ez a kölcsönhatás Kalotaszeg, Bereg vagy az Ormánság tekintetében részben már kimutatott, de érdekes eredményekre vezethetne pl. Debrecen és Nagyvárad századfordulós építészetének összehasonlítása is, amely egy másik korban és társadalmi közegben járná körbe a kérdést.

A református településkép további kutatása annál is inkább érdekes és sürgető feladat, mivel a műemléki településeinkről mind a mai napig él a kép, miszerint (a népi építészetet és a középkori reliktumokat leszámítva) csak a nyugati mintákat követő – a 18. században jellemzően katolikus – városképek érdemelnek figyelmet. Ezzel szemben az Alföld olyan városai, mint pl. Hódmezővásárhely, Nagykőrös, Hajdúböszörmény, bár a településkutatás számára közismert példák, településképi értékeik mind a mai napig nem kellően méltányoltak.

1. Hódmezővásárhely ótemplom: a határvidék és az alföldi város példája.¹¹⁷

Forrás: Fortepan 8648 (1959)

2. A településtől elkülönülő fogarasi vár: az erdélyi főúri reneszánsz hagyomány példája. *Forrás: Fortepan 61335 (1972), orig. Lencse Zoltán*

3. Dész református temploma a fótéren: a középkor hagyománya.
Forrás: Fortepan (1940), orig. Klenner Aladár

4. Bánhorvát (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) katolikus és református templom: a falu építészet. *Forrás: Fortepan 114639 (1939), orig. Buzinkay Géza*

5. Székesfehérvár belvárosi református templom (épült: 1837, Széchenyi utca): az emancipáció helykereső (elővárosi) hagyománya a katolikus városokban.

Forrás: Fortepan 23578 (1954)

6. A budapesti Szilágyi Dezső téri református templom: az emancipáció reprezentatív, historizáló hagyománya.

Forrás: Fortepan 129781 (1930), orig. Kelecsényi Kristóf

7. A temesvári református bérház-templom. Az emancipáció kapitalizálódó hagyománya. *Forrás: Fortepan 87003 (1904), orig. Magyar Földrajzi Múzeum, Erdélyi Mór cégének felvétele*

JEGYZETEK

- * A tanulmány az Emberi Erőforrások Támogatás-kezelő Egyházi és Nemzetiségi Támogatások Osztálya, Református Reformáció Emlék-bizottság, a reformáció 500 éves jubileuma emlékvé részeként, a nevezett intézmény támogatásával valósulhatott meg. Azonosító szám: REB-17-KUTATAS-0003.
- 1 Kleineisel János: A történelmi építészetről 1–3. Bp., 1985.
- 2 Szentkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete II. Budapest 1980, 244–286.
- 3 Kleineisel János: Házak, városok, társadalmak. Bp., 1981, 122.
- 4 Uo. 86.
- 5 Uo. 85.
- 6 Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp., 1924.
- 7 A kérdésről lásd részletesen: Kovács György: Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság- és eszméletörténeti tanulmányok. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem 2010. / Kovács György: Protestáns identitás és a „kapitalizmus szelleme”. In A szociális identitás, az információ és a piac. Szerk. Czagyán László – Garai László. Szeged, 2004, 105–123.
- 8 Prinz Gyula – Teleki Pál: Magyar Földrajz II. kötet, 2. rész: A munka földrajza. Bp., 1937, 43.
- 9 Fónagy Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig. Debrecen 2001, 113–147.
- 10 Germann, Georg: Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz. Zürich, 1963, 5.
- 11 Kovács J. István (szerk.): Magyar református templomok 1–2. Bp., 1942. / Várady József: Református templomok. Debrecen 1987. / Várady József ezután 2002-ig sorban jelentek meg egy-egy egyházkerület valamennyi templomát. Munkáját halála után mások folytatták: pl. Zentai Tünde: A Dél-Dunántúl hímes templomai. Pécs, 2014. / Lázár Gy. Levente: Református templomok Baranyában. Pécs, 2011.
- 12 Lőrincz Zoltán: „Ne hagyjátok a templomot...” : új református templomok, 1990–1999. Budapest, 2000, 17–36. / Istváni Gyula: Veszendő templomaink I. – Erdélyi református templomok. Bp., 2001.
- 13 Senn, Otto: Entwicklungslinien im authentischen reformierten Kirchbau. In Kirchen Handbuch für den Kirchenbau. Hg. Willy Weyres – Otto Bartning. München, 1959, 261–264.
- 14 Pl. Tápiószéle, Czigler Győző, 1900 / Kaposvár, Molnár Endre, 1908 / Szeged, Honvéd tér, Borsos József, 1942 / Sümeg, Szeghalmy Bálint, 1936. Vukoszávlyev Zorán – Urbán Erzsébet – Danielisz Dóra – Baku Eszter: Formakövetés vagy újítás? Hazai református templomépítészetünk a századfordulótól a rendszerváltásig. In Utóirat: Régi-új magyar Építőművészet melléklete 18 (93). 60–65.
- 15 Déry Attila – Merényi Ferenc: Európai építészet 1750–1918. Budakeszi, 2004, 257–266.
- 16 Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Budapest, 1982, 145–240.
- 17 Senn 1959, 261–264.
- 18 Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Budapest, 1975, 52–55.
- 19 Koós Judith: A magyarországi református templomok stílusváltozásai. Magyar Építőművészet 82 (4) 1991, 4–5. / Koós Judith: Református templomok Budapesten. Budapest 1996. / Takács Béla: A református templom. In Református templomok Magyarországon. Szerk.: Dercsényi Balázs, Bp., 1992, 11–25. / Erdélyi Géza: A protestáns templomépítészet jellegzetes vonásai. Confessio (21) 1, 1997, 107–118.
- 20 Lőrincz 2000, 33.
- 21 Hivatkozás uo.
- 22 Ellentétben a reneszánszsal, ahol a palota, majd a barokkal, ahol a kastély válik a legerősebb társadalomformáló erővé. Lőrincz e gondolatánál hivatkozik: Sedlmayer, EPOCHEN: Die Zeitalter der abendländischen Kunst Epochen und Werke. Wien, 1960, 342–352.
- 23 Kovács Szilvia: Budapest a századfordulón – a modern nagyváros narratívái. Doktori értekezés. Debreceni Tudományegyetem. 2010, 146.
- 24 Gerő András: Két város – két mondat: Bécs és Budapest az előző századfordulón. In Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgard között (1873–1920). Budapest, 2004, 67–76.
- 25 Árkai Aladár 1913. Bővebben: Szegő György – Haba Péter: 111 év 111 híres ház. Budapest, 2003, 60–61.
- 26 Kós Károly 1912–13. Bővebben. Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: A századforduló magyar építésze, Békéscsaba, 1990, 94–101.
- 27 Tökéczki László: Kálvin hatása magyarságra és a magyar politikára. In Kálvin időszerűsége, szerk. Bogárdi Szabó István, Bp., 2009, 367–376. 375.
- 28 Déry Attila: Nemzeti kisérletek építészetünk történetében. Bp., 1995, 101–117.
- 29 Csikesz Sándor: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. In Egyetemi Évkönyv, Debrecen, 1933–34, 125–141. / Ravasz László: A református templom. In Kovács J. István: Magyar református templomok. Bp., 1942, 1–4.
- 30 Pasaréti templom, Szabó László és Márton 1939. / Hálaadás temploma a pozsonyi úton, Tóth Imre – Halász Jenő, 1940. Koós 1996, 71., 76. A század közepének tendenciáiról lásd: Vukoszávlyev Zorán – Urbán Erzsébet: Magyarország templomépítésze 1945–1964. Vázlat az alkotóművészi

- értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. Építés – Építészettudomány (44) 3–4, 2016, 247–315.
- 31 Máté Zsolt: A városszerkezet mint műemlék : Az építészeti és települési örökség egysége és különbözősége. Falu Város Régió, 6, 2001, 6–9.
- 32 Lásd pl. Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Bp., 2004, 156–161. Istvánfi Gyula: Népi építészet I. Őskor. Bp., 1997, 197–213.
- 33 Gunda Béla: A kulturális áramlat, a társadalom és az etnikum szerepe az Északkeleti-Kárpátok építkezésében. In Népi építészet a Kárpát-medence Észak-keleti térségében. Szerk. Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Víga Gyula. Miskolc – Szentendre, 1989, 109–134.
- 34 A legismertebb Tessedik Sámuel evangélikus lelkész munkássága. Kovács 2011, 123–129.
- 35 Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Bp., 1998, 58.
- 36 Kleineisel 1981, 86.
- 37 Gerő László: Történelmi városképek. Budapest, 1971, 175–216. Az említettekén kívül még ismerteti Budát, Köszeget, Pápát, Sárospatakot, Sopront.
- 38 Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. Regio – Kisebbség, politika, társadalom (11) 4, 2000, 45–66.
- 39 Keményfi Róbert: Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Debrecen, 2004, 108–152.
- 40 Kun Béla: Magyar Református Egyházalkotmány. Debrecen, 1908, 80–83.
- 41 Visky István: A magyar református egyház újjászerveződése az elcsatolt területeken. Mediárium (2) 3–4., 2008, 53–74.
- 42 Kocsis Károly: A Kárpát-medence változó vallási térszerkezete. Földrajzi Közlemények (57), 1–2, 1999, 11–18. 14.
- 43 Weber abból indul ki, hogy a történeti folyamatok önmagukban nem logikusak, nem okszerűek. Lehetséges azonban olyan elméleti modellt (ideáltípust) alkotnia, amely magában koherens. A későbbiekben a megismert empiriát az ideáltípustól való eltérés révén értelmezhetjük. Részletesen lásd: Erdélyi Ágnes: A Társadalmi világ ideáltípus felépítése. Bp., 2004.
- 44 Bővebben lásd: Keményfi 2004, 108–152.
- 45 Őze Sándor: Apokalipszis és történelemszemlélet. In Natio est semper reformanda: Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére. Szerk. Anka László et al. Bp., 2016, 631–639. / Őze Sándor: Az apokaliptikus gondolkodás az újkorban és Magyarország. Nemzeti művelődés, egységesülő világ. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály et al. Bp., 2010, 223–251.
- 46 A pusztulás léptékéről régészetileg hiteles képet nyerhetünk Békés megye példáján: Szatmári Imre Békés megye középkori templomai. Békéscsaba, 2005.
- 47 Erdei Ferenc: Magyar város. Bp., 1974. 63. / Részletesen: Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Bp. – Pécs, 2001.
- 48 Balogh István: Debrecen. A civisek világa. Debrecen néprajza. Bp., 1973, 39–62.
- 49 Kovács 2011, 87.
- 50 Györffy István: A régi alföldi falvak és a házak. In uő: Magyar falu, magyar ház, Bp., 1943, 127–136.
- 51 Miközben a városok rendkívül szegényes képet mutattak, a határzóna vonzotta a korabeli legjobb építőmérnököket, akik a végvári vonal erősítéseit fejlesztették. Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp., 1955, 332.
- 52 Takáts Sándor korábbi munkáját is felhasználva: Györffy István: Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése. Néprajzi Értesítő 1926, 105–136.
- 53 Meggyesi Tamás: Települési kultúránk. Bp., 2008, 3.
- 54 A nagytás építészettelméleti jelentőségéről lásd: Ekler Dezső: Nagytás az építészetben. Vázlatok az építészet jelentéséhez: In „Jelbeszéd az életünk” 2. Bp., 2002, 249–266.
- 55 Tamáska Máté: A vidéki tér emlékezete. Bp., 2011, 88–89.
- 56 Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet Bp., 1985, 55–67.
- 57 Farbaky Péter: Késő gótika és kora reneszánsz. In Magyarország építészetének története. Szerk. Sisa József – Dora Wiebenson. Bp., 1998, 63–84., 80.
- 58 Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977, 28–29.
- 59 Kovács András: Erdély viszonylagos elszigeteltsége, a nyugati kultúra keleti határvidékén elfoglalt helye. Budapest – Kolozsvár, 2003, 18.
- 60 Visky 2008, 54. / Buzogány Dezső: A kálvini etikára épített egyházközségi vagyon. In Kálvini időszerűsége. Szerk.: Fazekas Sándor, Bp., 2009, 291–337.
- 61 Pokoly József: Az erdélyi református egyház története IV. az egyház intézmények története. Budapest, 1905, 64–85.
- 62 Ballabás Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század). In Genealógia 2. Szerk. Kollega Tarsoly István et al. Budapest, 2013, 7–57, 23.
- 63 Maksay Albert et al.: Erdélyi városképek. Bp., 1936.
- 64 Kovács 2003, 142.
- 65 A református kollégiumok: Debrecen, Sárospatak mellett 1781 után nyílik meg: Losonc (1791), Máramarossziget (1797), Pápa (1801), Kecskemét (1836), Erdélyben: Nagyenyed, Marosvásárhely és Kolozsvár mellé 1780-ban Székelyudvarhely

- csatlakozik. Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. Bp., 1985, 199.
- 66 Lásd pl. Jaques Perret vagy Leonardo Christoph Stum javasolt centrális alaprajzait. Ismerteti: Lőrincz 2000, 23–27. A lehetséges formai megújulás irányáról a Magyar Királyság területén képet nyerhetünk a késmárki evangélikus templom alapján.
- 67 Debreczeni László: Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár – Segesvár, 1929, 10.
- 68 Sisa József: Klasszicizmus és korai gótizálás. In uó (szerk.): Magyarország építészetének története. Bp., 1998, 171–198, 182.
- 69 Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 3–4, 1967, 525–567.
- 70 Entz Géza: A dési református templom. Kolozsvár 1942, 3.
- 71 Szentkirályi 1980, 148.
- 72 Pogány Frigyes: Utcák terek művészete. Bp., 1954, 65.
- 73 Debreczeni 1929, 7.
- 74 Nikolaus Pevsner: Az európai építészet története. Bp., 1972, 143.
- 75 Tamáska Máté: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. Építés-Építészettudomány (34) 3–4, 2006. 387–406. 396. / Talán nem véletlen, hogy – miként arra Entz Géza felhívja a figyelmet – Erdélyben leginkább az erős helybeli beagyzottsággal rendelkező ferences templomok hoztak létre sajátos esztétikájú, hosszan elnyújtott szentéllyel rendelkező templomtípust. Ez a típus egyébiránt később megfelelt a református istentiszteletnek is, mert belső térben érvényesíthető volt a centrális berendezés (a volt szentélyben is el lehetett helyezni padosokat). Entz 1942, 5.
- 76 Bucsay 1985, 91–93.
- 77 Rácz Zoltán: Anyag és szellem. In Közel az ég hozzám, közel az Istenem. Református templomok a Felső-Tisza-vidéken. Szerk. Zentai Csilla. Debrecen, 1999. Oldalszámok nélkül.
- 78 Bartha Elek: Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége I. Vallási terek szellemi öröksége. Debrecen, 2006, 87.
- 79 Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Bp., 2011, 122.
- 80 Marosi 1975, 42.
- 81 A reformátusok mellett ez elsősorban az unitáriusokat és az ortodoxokat érinthette. Összehasonlító vizsgálatként lásd Kassa-vidék templomtárait: Tamáska Máté: Kassa-vidék településképei, Pozsony, 2013, 123–152.
- 82 Bucsay 1985, 143.
- 83 Szegegy Gyula: Magyar katolikus történetfelfogás. In uó: Nép, nemzet, állam. Bp., 2002, 106–132., 128.
- 84 Ez a rétegzettség még az 1910-es népszámlás adataiban is tetten érhető „a százelöl protestáns lakossága foglalkozására nézve az agrárországon belül is fokozottan agrárjellegű közösségekhez tartozott. A parasztság mellett változatlanul jelen vannak a feudalizmus évszázadaiban nagy közéleti szerepet vivő földbirtokos rétegek leszármazottai is.” Magyar Néprajz VII. szerk. Paládi-Kovács Attila 1999, 452.
- 85 Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. / Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992), <http://varga.adatbank.transindex.ro/> 13.01.2018
- 86 Istvánfi 1997, 122. / Gheorgiu, Teodor Octavian: Bánsági telepített falvak – tipológiai megközelítés. In Népi építészet Erdélyben. Szerk. Balassa M. Iván – Cseri Miklós, Szentendre, 1999, 45–56.
- 87 Marosi 1975, 46–52.
- 88 Gilyén Nándor, Mendele Ferenc, Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építésze. Bp., 1975, 131.
- 89 Lásd pl. Magyarvalkó, Ketesd, Magyaryerőmonostor. Malonyai Dezső (szerk.): A magyar nép művészete I. – A kalotaszegi magyar nép művészete. Fejezet: Templom. Bp., 1907. (internetes kiadás: <http://www.mek.iif.hu>)
- 90 Gilyén, Mendele, Tóth 1975, 151.
- 91 Istvánfi 1997, 122.
- 92 Tamáska 2011, 60.
- 93 Michel Foucault: Eltérő terek. In uó: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Bp., 2000, 147–156.
- 94 Rácz 1999. o. n. Fakazettás templomokról bővebben: Hofer Tamás: Festett táblák 1526–1825. A Magyar Népművészet Évszázadai I. Katalógus. Székesfehérvár, 1969. / Balassa M. Iván: Stílusváltások a magyarországi templomok festett asztalosmunkáiban. In Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szerk. Cseri Miklós, Kósa László, T. Bereczki Ibolya, Szentendre, 2000, 531–544.
- 95 Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. Múltunk (50), 2, 2005, 89–117. / Bővebben: S. Szabó József: A protestantizmus Magyarországon I. Történeti helyzetrajz. Bp., 1928.
- 96 Kovács 2011, 164–168.
- 97 Marosi 1975, 52.
- 98 Bibó 1967, 525–567.
- 99 Csapó Tamás, Lenner Tibor: Egyházi központjaink településmorfológiája. In A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Nyíregyháza–Szerencs, 2016, 211–221., 215.
- 100 Sisa 1998, 182.
- 101 Uo. 176.
- 102 Horváth M. Ferenc – Hörömbö Gergely: Kisvác. Falu a városban. Vác, 2017, 11.
- 103 Dercsenyi Dezső – Granasztói Pál: Vác. Bp., 1960, 51.
- 104 Tervezte: Winkler György 1828, módosította Kagerbauer Antal 1841. B. Nagy Margit: Kagerbauer Antal és a romantika építésze

- Erdélyben. In uő: Stílusok, művek, mesterek. Bukarest, 1977, 69–93., 71–73.
- 105 Koós 1996, 7–14.
- 106 Révész Kálmán: A kassai első református templom története. *Protestáns szemle* 10, 1897, 561–572.
- 107 Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek*. Gyulafehérvár 2000. Interneten elérhető: <http://mek.oszk.hu> 51. Szamosújvár címszó.
- 108 A reformátusok száma 13 008-ról (1869) 86 990-re emelkedett (1910). Ezzel részarányuk 5 százalékról 10 százalékra emelkedett. Népszámlálási adatok.
- 109 Pecz egyébiránt korábban a Schulek Frigyes mellett a Mátyás-templom átépítésén dolgozott, tehát korántsem véletlen a két templom harmonikus városképi hatása. Sisa József: *Historizmus*. In uő – Wiebenson 1998, 199–234., 216.
- 110 Építész: Schoditsch Lajos 1900. Koós 1996, 30.
- 111 Bálint Sándor: *Szeged városa*. Bp., 1959, 118.
- 112 Visky István: A magyar református egyház elszakított részei a két világháború között I. Az egyház(ak) gazdasági helyzete. In: *Medárium* (3) 1–2. 2009, 48–61., 49.
- 113 Koós 1996, 15.
- 114 Temesvári bérház-templom építészei: ifj. Nagy Károly és Jánosházi László, 1902. Gurzó K. Enikő: *Örökség* (14) 3, 2010. 23–24. / Hazatérés templomának építészei: Dabasi Halász Géza, Győri Sándor 1939–1910. Koós 1996, 73.
- 115 Elvileg lehetőség nyílt volna nagyobb léptékű, teleszerű, szociális jellegű laskásokat magában foglaló negyedek kialakítására is. Látni kell azonban, hogy nemcsak a református egyház, de általában a magyarországi egyházak, nem tekintették feladatuknak a szociális lakásépítést. Körner Zsuzsa összefoglaló munkájában csupán két helyszínt említ meg: a Szlovák Evangélikus Egyház bérházcsoportját a Rákóczi úton és a római katolikus bérházak a Lósy Imre utcában. Körner Zsuzsa: *A teleszerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945*. Bp., 2004, 185.
- 116 A térbeliség fizikai (morfológiai) tartalommal is rendelkező szociológiai alapfogalmairól lásd Berger Viktor: *A tér kategóriája a szociológia- és társadalomelméletekben*. ELTE doktori értekezés, 2016.
- 117 Az 1700-as évek elején épült hódmezővásárhelyi ótemplomot a kiújult török háborús veszély miatt (orosz-osztrák–török háború) 1741-ben vették körbe védfallal, melyen belül egy magtárat is kialakítottak (a falat a 1960-as években elbontották). Dömötör János: *Református Ótemplom*. In *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szerk. Tóth Ferenc, Szeged, 2000, 123–125.

Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről

---

A következő írás Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeit járja körbe. A székely nemesi családból származó Dálnoki Veress a „Magyar Közösség” per vádlottja lett. Kutatásainkhoz az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) talált dokumentumokat használtuk fel. A letartóztatáshoz Germanus Gyula orientalista, író, egyetemi tanár feljelentése vezetett. Írásunkban megpróbálunk választ keresni arra a kérdésre, hogy mi készítette a tekintélyes tudóst erre a hálátlan szerepre.

Dálnoki Veress Lajos vezérezredes (Sepsiszentgyörgy, Háromszék vármegye, 1889. október 6. – London, 1976. március 29.) Székelyföldön született, székely nemesi (primor) családban. A család II. Rákóczi György erdélyi fejedelemtől kapott nemesi címet. A Székely Mikó Kollégiumban érettségizett 1907-ben. Katonai tanulmányait a Ludovika Akadémián (Budapest) végezte. 1910-ben avatták hadnaggyá. Első állomáshelye Varasd volt, ahol a honvéd huszárezrednél szolgált. Az I. világháborúban a szerb, az orosz és az olasz fronton harcolt, és háromszor megsebesült. 1917-ben századossá léptették elő. A világháborút követően 1922-ben elvégezte a Hadiakadémiát. 1923-tól a 7. vegyesdandár kiképzési vezetője volt, 1925-től a Ludovika Akadémián hadtörténelmet és harcászatot tanított. 1930-ban ezredessé léptették elő. 1933 és 1935 között az 1. lovas hadosztály vezérkari főnöke volt, 1934-ben vk. ezredessé lépett elő, majd 1938-ig katonai attaséi szolgálatot teljesített a bécsi követségen. 1939–1940-ben Debrecenben és Kiskunhalason a 15. gyalogdandárt vezette, 1940-ben tábornoki rangot kapott, majd Kecskeméten a 2. lovasdandár parancsnoka lett. 1940 szeptemberében részt vett az észak-erdélyi bevonulásban, szeptember 21-én Kézdivásárhelyre is eljutott. A II. világháborúban, 1942-ben a doni arcvonalon az 1. páncélos hadosztály parancsnoka lett, altábornagyi kinevezést kapott. 1943. március 6-án hazalátogatott Sepsiszentgyörgyre, ahol találkozott a város elöljáróival is. 1943. november 15-én a kolozsvári IX. hadtest élére került. Hadtestparancsnokként 1944. augusztus 28-ig működött. E napon kapta meg a vezérezredesi kinevezését. 1944. október 16-ig volt az Erdélyben harcoló 2. hadsereg parancsnoka. Horthy Miklós „homo regiusként” őt jelölte ki utódjának arra az esetre, ha kormányzói jogai szabad gyakorlásában korlátoznák. Az utódlás helyett a fogság jutott neki osztályrészül. 1944. október 16-án a kormányzó által elrendelt visszavonulás végrehajtását árulásnak minősítve a németek a fronton letartóztatták, átadták a nyilasoknak, akik Sopronkőhidára vitték, és hadbíróságuk hazaárulás vádjával tizenöt évi fegyházra ítélte. A Németországba menetelő fogolycsoportból megszökött. Utána 1945. április 2-án a szovjet katonaság tartóztatta le és tartotta fogva 1946 januárjáig – mint Tolbuhin marsall „vendégét” – a kiskőrösi internálótáborban. A szovjet őrizetből szabadulva igazolták, visszakapta rendfokozatát, de az MKP megakadályozta kinevezését a Honvédelmi Minisztériumba. 1946 szeptemberében nyugdíjazták. Volt tisztársaival, köztük az angolszász kapcsolatokkal rendelkező, ugyanakkor „Magyar Közösség”-tag Szent-Miklóssy István¹ nyugállományú vezérkari őrnaggyal való rendszeres találkozásaikra felfigyeltek a HM Katona Politikai Osztályának² nyomozói. Így a szabadságot nem élvezhette sokáig. 1947. január 21-én a HM Katona Politikai Osztály tisztjei letartóztatták. Az ún. „köztársaság elleni összeesküvés” perben a demokratikus

rend megdöntésére irányuló katonai szervezkedés címén a budapesti Népbíróság kötél általi halálra ítélte. Az ítéletet a Népbíróságok Országos Tanácsa életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta. Majdnem tízévi rabság után az 1956-os forradalom alatt, október 28-án a szabadságharcosok szabadították ki a márianosztrai fegyházából. 1956. november 3-án elmenekült Magyarországról. Rövid ausztriai és franciaországi tartózkodás után Angliában telepedett le. Londonban házgondnokként kereste kenyerét. A Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetségnek és 1970-től az Európai Szabad Magyar Kongresszus nevű politikai képviseleti szervnek elnöke volt. Az ő szerkesztésében jelent meg 1972–1974-ben Münchenben a *Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945)* című háromkötetes tanulmánygyűjtemény.³ Londonban hunyt el, 1977-ben, és az Amerikai Egyesült Államokban található Berkeley Springs-ben van eltemetve.⁴ Dálnoki Veress Lajos élete végéig kötődött családjához és Székelyföldhöz, szülőföldjéhez.

Jelen írásban Dálnoki Veress 1947-es letartóztatásának felettébb különös körülményeit járjuk körbe, különös tekintettel a – zsidó származású és muszlim hitre tért – Germanus Gyula (1884–1979) orientalista, utazó, író, nyelvész, irodalomtörténész, egyetemi tanár szerepvállalására. Germanus 1947 előtti életének és szerteágazó munkásságának összefoglaláshoz egy a hagyatékban talált⁵ és általunk elsőként publikált önéletrajz részletét vesszük alapul.⁶ „Született Budapesten 1884-ben. Egyetemi tanulmányait a budapesti, konstantinápolyi, bécsi és lipcsei egyetemeken végezte és 1907-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán summa cum laude »doctor philopophiae« avatták a török nyelv és irodalom (Vámbéry Ármin), az arab nyelv és irodalom (Goldziher Ignác) és ókori világtörténelem (Kuzsinszky Bálint) tárgyaiból. Tudományos munkássága elismeréséül az idők folyamán az Eötvös Lóránd Tudományegyetem az arany, a gyémánt és a vas-doktori diplomákkal tüntette ki. 1908-ban pályadíjat nyert, majd Londonba utazott és 1911-ig a British Museum keleti osztályában folytatott tudományos kutatómunkát. 1912-ben az akkori Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémiára a török és arab nyelv és iszlámtörténelem tanárává nevezték ki, mely állást 1921-ig töltötte be, mialatt többször tett tanulmányutat a Balkánon és Törökországban. Ugyanez idő alatt a budapesti református teológiai akadémián, mint magántanár az arab nyelv és összehasonlító vallástudomány előadója volt. 1918 decemberében feleségül vette Hajnóczy Rózsát, aki 1944-ben elhunyt.⁷ 1921-ben kinevezték az akkor létesített Közgazdaságtudományi Kar dr. Teleki Pál elnöklete alatt álló Keleti Intézete rendes tanárává. 1926-ban John Galsworthy ajánlatára az akkor létesült Magyar Pen Club főtitkárává választották. 1929-ben a Rabindranath Tagore elnöklete alatt álló santiniketáni (Bengál) egyetem meghívta, hogy az iszlámológiai tanszéket megszervezze és betöltse. Ezt a tanszéket a hyderabadi Nizám ul-Mulk fejedelem alapította és ezért dr. Germanus Gyula a Nizám ul-Mulk professzor cím viselésére jogosult. Az első világháború alatt (1915–1918-ig) a török Vörös Félhold megbízottjaként részt vett a Dardanellák védelmében, fogadta VI. Mehmed Resád szultán és a Medsidije rendjellel tüntette ki. Indiában folytatott tudományos munkáinak eredményeként a kalkuttai és a daccai egyetemek vizsgabizottságai tagjává nevezték ki. Ezt a tiszteletet 1936-ig töltötte be. 1935-ben az egyiptomi ezeréves Azhar mecsetiskola tanítványaként előkészítette magát a mekkai zarándoklatra, amelyről 1936-ban magyarul megjelent kétkötetes »Allah Akbar« című könyve, majd 1938-ban ennek Berlinben német és »Sulle orme di Maometto« címen olasz fordítása. 1939-ben ismét Egyiptomba utazott, majd átment Arábiába, hogy Mekkában és Medinában kutatások elvégzése után karavánal áthatoljon a Ghureirai sivatagon Riádhba, amely utat előtte európai kutató még nem tette meg. Dr. Teleki Pál

halála után 1941-ben a Kar öt bízta meg a Keleti Intézet igazgatásával és 1945-ben a Közgazdaságtudományi Kar nyilvános rendes tanárává lépett elő.” Germanus ettől fogva sikeresen folytatta tudományos és oktatói karrierjét. A koalíciós időszakban többször kiállt „B-listázott” kollégái és ismerősei érdekében, kapcsolatban állt a kormányzattal, a Magyar Kommunisták Pártja (MKP) vezető testületével és személyesen Rákosi Mátyással is. Rákosi a Keleti Kereskedelmi Akadémián az 1911/12-es tanévben tanítványa volt és hajlandó volt 1945 után is fogadni egykori tanárát. A professzor széleskörű szakmai és társadalmi reputációja, külföldi (nyugati, török, arab világbeli, indiai) kapcsolatrendszere, joviális, atyáskodó habitusa sokak számára ismert volt, a vészterhes időkben számosan kértek tőle segítséget, közbenjárást, ajánlást. Rákosi közvetlen beavatkozása tette lehetővé azt is, hogy 1946. november 16-án egyedüli mentőtanúként szólaljon fel a perbe fogott Almásy László világhírű Szahara-kutató tárgyalását.⁸ Ahogy Germanus hű tanítványa és későbbi barátja, Katona Tamás⁹ megjegyezte egykori Mesteréről, Germanus Gyula „képes és hajlandó volt nyers őszinteséggel beszélni életének drámai pillanatairól: első feleségének haláláról, vagy arról, hogyan vitt rendszeresen élelmet a váci börtönbe a nagybeteg Hóman Bálintnak,¹⁰ vagy arról, hogyan és miért árulta el a rendőrségnek 1947-ben, hol bujkál Dálnoki Veress Lajos, az állítólagos köztársaság ellenes összeesküvés fővezére. Ez az utóbbi tette később is sok lelki gyötrődést okozott neki. A hozzátartozók ugyanis Germanus angol összeköttetéseiben bízva hozzá fordultak, hogy segítsen a tábornok külföldre menekítésében. Olyan naiv és dilettáns módon adták elő kérésüket, hogy Germanus meg volt győződve róla: ez az egész provokáció, csapda, amelynek egyetlen igazi célja, hogy őt is belekeverjék a »koncepcióba«. Ezért – és nem minden lelki tusa után – mondta el a politikai rendőrségnek a történetet. Antall Józseffel¹¹ kettesben hallgattuk meg ezt a keserves vallomást, és idéztük vissza később, amikor Germanus 1956 utáni kettős szerepével szembesültünk: azzal, hogy ő tájékoztatta becsületesen és részletesen a forradalom igazáról Kunar Menont¹² [sic!], a Bécsből jelentéstételre Budapestre küldött indiai nagykövetet, néhány évvel később azonban mégis képviselőséget vállalt a Kádár-féle látszatparlamentben.”¹³

Ahhoz, hogy rekonstruálni tudjuk, mi is történt valójában azon az ominózus januári napon, szükségesnek tartjuk röviden felvázolni a totális kommunista hatalomátvétel előtti, viharos időszak legfőbb eseményeit. A Magyar Kommunista Párt által vezetett Baloldali Blokk mindent megtett az 1945-ös választásokon nyertes és az ország vezető erejének számító Független Kisgazdapárt gyengítése, majd szétzúzása céljából. Szakadatlanul folyt az ún. „B-listázás”, azaz a közigazgatás megtisztítása a „reakciós elemektől”. A Rákosi kifejezése, a „szalámitaktika”, vagy a pártok „leszalámizása”, azaz a demokratikus pártok bomlasztása, vezetőinek elszigetelése, megfélemlítése, elüldözése is a mindennapok eszköze lett. „A küzdelmek 1947 elejétől új lendületet vettek. Az MKP célkeresztjébe ezúttal Kovács Béla, a Kisgazdapárt új főtitkára került. Hivatkozási alapként egy baráti társaság, az ún. Magyar Testvéri Közösség bizalmas tervezetéseiről megszerzett információkat használták fel, amelyeket »köztársaság-ellenes összeesküvésé« nagytítottak fel. A társaság tagjait, köztük kisgazda politikusokat letartóztatták és kérték a nemzetgyűléstől Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztését is. Miután a nemzetgyűlés – érzékelve a koncepció per előkészületeit – ezt nem adta meg, a szovjet katonai hatóságok 1947. február 25-én letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták Kovács Bélát. Ezt követően ismét működött a »szalámitaktika«: Pfeiffer Zoltán és 50 képviselőtársa kilépett a Kisgazdapártból és 1947. augusztusában megalakították a Magyar Függetlenségi Pártot. 1947 folyamán felgyorsult a demokratikus pártok vezető

politikusainak emigrációja is: Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára februárban, Varga Béla, a Nemzetgyűlés elnöke, júniusban, Peyer Károly szociáldemokrata politikus novemberben hagyta el szülőhazáját. Rákosiék nem riadtak vissza az éppen Svájcban tartózkodó kisgazdapárti magyar miniszterelnök, Nagy Ferenc megszarolásától sem, aki a kényszernek engedve 1947. május 30-án döntött úgy, hogy nem tér haza.⁷¹⁴

Ilyen szorongató körülmények között kik és miért készíthették a nemzetközileg elismert és a vézskorszakban sokat szenvedett tudóst erre a hálátlan szerepre, hogy önként jelentsen az üldözött Dálnoki Veress hollétéről a rendőrségnek? Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) talált eredeti forrásokat fellapozva sajnos kevésbé tisztult a kép. Elsőként felidézhetjük a *Dálnoki Veress Lajos vezérezredes elfogása (1947.) Szemelvények*¹⁵ iratanyagból *Az állampolgárok támogatásának szerepe-jelentősége a katonai elhárítás munkájában* című részt: „Dálnoki Veress Lajos elfogása állampolgári bejelentés nyomán 1947. január 21-én. Dálnoki horthysta vezérezredes a »Magyar Közösség« fedőnevű összeesküvés¹⁶ katonai vonalának vezetője volt. A realizálásának megindulását követően, 1946. december 19-re beidéztek a HM¹⁷ Katonai Politikai Osztályára kihallgatás céljából. Dálnoki, aki ekkor már tudomással bírt az összeesküvés néhány vezetőjének letartóztatásáról, az idézésre nem jelent meg, hanem illegálitásban ment, különböző helyeken bujkált. 1946. XII. 23-án országos körözését elrendelték, fényképét, személyleírását plakátokon közzölték, elfogásához a lakosság segítségét kérték. Rövidesen számos bejelentés érkezett Dálnoki személyéről, feltehető vagy vélt tartózkodási helyéről, vele kapcsolatban álló személyekről, akik esetleg bujtathatták. Valamennyi bejelentés ellenőrzésre került, eredményre azonban 1947. január 20-ig ezek nem vezettek. Ekkor tett bejelentést dr. Germanus Gyula budapesti lakos az alábbiakról: [...] 1947. január 20-án lakásán megjelent egy általa azelőtt nem ismert nő azzal, hogy Dálnoki Veress küldte, aki ezúton kéri Germanust, szerezzon részére egy gépkocsit, amivel őt – Dálnokit – a budapesti angol követségre szállíthatná. A nő nem közölte sem nevét, sem, hogy honnan jött, de azt sem, hogy kitől kapta meg Germanus címét. Meglehetősen erőszakos volt, kérése mellett azt követően is kitarított, miután azt Germanus elutasította. Végül is »beleegyezett« a kérés teljesítésébe. Megállapodtak, hogy az eredményről másnap (21-én) a nő által megadott, 188-766 hívószámú telefonon tájékoztatást ad. A beszélgetésen megtudta Germanus a nőről még azt, hogy apját – állítólag – Kovács Albertnek hívják, tanár foglalkozású, s ő maga is tanárnő. Megállapították, hogy az adott telefonszámon a IX. Lónyai u. 6-8. sz. női ipariskola található. [...] Mivel az összeesküvés katonai vonalának felgöngyölítését a HM Kat. Pol. folytatta, Dálnoki körözését ők rendelték el, a bejelentést és hálózati értesülést az ÁVO illetékességéből további intézkedés végett a HM Kat. Pol. Osztálynak azonnal átadta. Szervünk ennek alapján intézkedett, az 1947. január 21-én készült jelentésben I/4. fedőszámú nyomozó erről az alábbiakat rögzítette: »Földy¹⁸ alezredes úrtól kapott I. sz. jelentés (Germanus) és Kővári¹⁹ alezredes úrtól kapott II. sz. D. VI. 102. jelentés alapján kimentem Berkesi²⁰ főhadnagy úrral a Lónyai utcai női ipariskolába és megállapítottam, hogy az I. sz. jelentésben szereplő 188-766 sz. telefon az iskola igazgatónőjének a telefona. Ugyanennek az iskolának tanárnője a II. sz. jelentésben szereplő Bálint Dezsőné²¹, aki ¾ 1 h. tájban szokott az iskolába bejönni ebédelni. 13.05 h-kor megérkezett Bálint Dezsőné, aki az általam előre kioktatott igazgatónőtől megkérdezte, hogy volt-e telefonhívás számára. Az igazgatónő igennel válaszolt, mire a háttérből előlépve közöltem vele, hogy dr. Germanus küldött és lent vár a gépkocsi, haladéktalanul jöjjön velem. Lefelé menet közöltem vele, hogy dr. Germanus, aki az angol titkosszolgálat embere, ¾ 1-kor nem találta őt telefonon meg, s ezért megtudta a telefonszám címét, és oda minket

küldött, mert az idő sürget. A nő bizonyítékot kért arra vonatkozóan, hogy valóban a titkosszolgálat emberei vagyunk, mire jelszóként bementük, hogy Q-28, ő a feleletet nem értette, s újabb bizonyítékot kért. Én azt mondtam, ha annyira nincs beavatva, hogy nem tudja mi a Q-28, több bizonyítékot adni nem tudok. A nő láthatóan megnyugodott, mert kijelentette, hogy ha én a Germanus nevet tudom, valószínűleg beavatott személy lehetek, és elvezetett az Apponyi téren lévő »Marika« ruhaüzletbe, ahol rövid várakozás után megtalált egy másik nőt, aki eljött velünk a Vigadó házban lévő oldal bejáratához, ahol felmentünk a IV. emeletre és romokon keresztül egy lakásba bekopogtatott és kérte a saját lakása kulcsát. A kulcsot megkapva bementünk a lakásba. A legfelsőbb szobába kopogtatott és bement egy női nevet. Az ajtó kinyílt és azonnal felismertem Dálnoki Veress Lajos vezérezredest. Veress vezérezredesnél jelentkeztem és kértem, hogy kövessen azonnal. Megkérdezte, hogy hova, mire kijelentettem, hogy a hölgy előtt nem nyilatkozhatom. Kiküldte a hölgyet, közöltem vele, hogy az I. S. megbízottja vagyok és az angol követségre viszem. Ő csomagolni akart. Azt mondtam, a követségen minden rendelkezésére áll, de sietnünk kell, mert ma indul az utolsó futárgép. Azt mondta, remélem nem csapsz be, kabátot vett és lejött velem a gépkocsihoz. Elindultunk és arra való hivatkozással, hogy lehet, hogy valaki követ kacsaringósan össze-vezs haladtunk, míg végül a kocsni lefékezett az osztály előtt. Fegyveremet már előre kézben tartva közöltem Veressel, hogy a katonapolitikai osztály foglya. Nevezett azt mondta, hogy a pisztolyomat eltehetem, mert nem akar ellenkezni. Ezután jelentettem Pálffy²² vezérőrnagy úrnak, hogy Dálnoki Veress Lajos vezérezredest előállítottam. « Majd a beszámoló végén az alábbi megjegyzés olvasható: „Az állampolgári bejelentés valósnak bizonyult, az ebből adódó helyzetet eredményesen használtuk ki Veress elfogása érdekében.”

Az elfogás előzményére az alábbi *Magyar Közösség ügye* című iratban talált, dr. Germanus Gyula budapesti lakos bejelentéséről Nárai Vilmos rendőr főhadnagy készített jelentés is rávilágít:²³ „Ma délután 3 órakor megjelent lakásomon egy ismeretlen hölgy és a következőket mondta: Dálnoki Veress Lajos küldött Önhöz, hogy kérjem meg Önt arra, hogy részére egy gépkocsit szerezzen, amivel őt az angol követségre szállíthatná. A nő nem volt hajlandó megmondani a nevét, vagy azt, honnan jött, kitől tudja Germanus címét. Dr. Germanus először visszautasította a kérést azzal, hogy neki nincs ilyen kapcsolata és nem tud gépkocsit szerezni, de a nő további erőszakoskodása miatt nem létező telefonszámot tárcsázott fel és látszólag megbeszélést folytatott, amiből a nő arra következtethetett, hogy a holnapi délelőtti folyamán majd személyesen jár el gépkocsi szerzése ügyében. Miután dr. Germanus megkérdezte, hogy mi módon értesítheti, ha a gépkocsit megszerezte, a nő megadta a 188-766-os telefonszámot és azt mondta, hogy ezen a számon $\frac{3}{4}$ 1-től $\frac{1}{4}$ 2-ig fogja várni telefonját, nem kell senkit sem kérnie, csak bementeni a dr. Germanus nevet. [...]”

Fontosnak tartjuk a Germanus bejelentéséről szóló dosszié²⁴ releváns részének ismeretét is: „[...] Dr. Germanus szerint az ismeretlen nő intellektuel benyomását keltette és viselkedése teljesen normális, nyugodt volt. [...] Dr. Germanus elmondta még azt, hogy amikor a nő megjelent, egyrészt provokációtól tartott, másrészt eszébe jutott az, hogy abban az időben, amikor Dálnoki Veress Lajos Kiskőrösön internálva volt, Dálnoki felesége, akit ő ugyan nem ismert, hozzá fordult segítségért, hogy egy ismerős bornagykereskedő útján, akit Kaas Albert²⁵ említett neki, vigyék le őt urához Kiskőrösre, gépkocsival.”

Végezetül érdemes idézni a *Magyar Közösségi ügy* népbírósági tárgyalásáról szóló dokumentumból²⁶ is: „Jelentem, hogy fűcsoportvezetői utasításra figyelőszolgálatot teljesítem a Lukácsy²⁷ népbírósági tanács Bódy Piroska²⁸ és társai ügyében folytatott tárgyaláson,

ennek eredményét az alábbiakban közlöm: [...] Bálint Dezsőné tanítónő védekezésében elmondotta, hogy kisebbik fiát, aki $\frac{3}{4}$ részben zsidószármazású volt, Dálnoki mentette meg a zsidótörvény hatálya alól. Emiatti hálájából segített Dálnokinak a megmentésében. Először Dr. Kémerihez²⁹ ment a kérdéssel, »mi van az angol vonalal és családdal«, majd miután itt elutasították Kász Mariánhoz³⁰[sic!] és dr. Germánushoz fordult azzal a kéréssel, hogy amerikai felségjelzésű kocsin az angol követségre vigyék. [...] Egy alkalommal egy katonatiszt (1947. január 27-én) felkereste, mint az összeesküvés egyik résztvevője, és csak ekkor tudta meg, hogy Dálnoki miben jár. A katonatisztet összehozta előbb Bódy Piroskával, majd Dálnoki Veressel, s a lent várakozó autóbá mindhárman beszálltak abból a célból, hogy az angol követségre mennek. Az autób a katonapolitikai osztályra szállította őket.³¹

A szövevényes ügyet tovább árnyalja a szintén kihallgatott Kaas Mariann vallomása:³² „1947. január 20. Ugyanaznap du. 15-15.30 perc körül elmentem dr. Germanus Gyula egyetemi magántanár Kisstáció u. lakására, mert előző nap ott vacsoráztam, és a kalapomat otffejejtettem. Germanusnak elmondottam a délelőtti látogatást, mire ő közölte velem, hogy nála is ott volt pár perccel ezelőtt az általam leírt hölgy, ugyanazt a kérést adta elő, mint nekem, azzal a különbséggel, hogy Germanusnak már azt mondotta, hogy én küldtem. Germanus azt mondotta, hogy a nő otthagytott egy telefonszámot, melyen értesíteni lehet őt, ha az autót meg tudja szerezni. Mind a ketten megpróbáltuk a nő által megadott telefonszámot felhívni, de mert a telefon rossz volt, ez nem sikerült. Ezután én eljöttem, és csak az újságokból értesültem, hogy Dálnoki Veress a hatóságok le-tartóztatták. Elismerem azt, hogy tudomásom volt Dálnoki Veress Lajos vezérezredes körözéséről, és a hatóságok nyomravezető bejelentését részben azért nem tettem meg, mert azt hittem, hogy dr. Germanus a bejelentést az én nevemben is megteszi, részben a kihallgatásokkal járó kellemetlenségeket akartam elkerülni.”

Az ügy kapcsán természetesen nem tudunk hetven év távlatából minden részlet tisztázni, de az mindenesetre bizonyos, hogy Germanus aktív szerepet játszott Dálnoki Veress Lajos kézre kerítésében. Ő értesítette a rendőrséget a megkereséséről, konkrét információkat adott át a hatóságnak a közvetítő hölgyről. Mi készítette rá erre a cselekedetre? Pusztán a – totális kommunista hatalomátvétel árnyékában talán érthető – félelem és rettegés? A dilettantizmus láttán támadt gyanú, mely szerint az egész história csak provokáció volna, amelyet az ő kompromittálására és lejáratására szerveztek? Második feleségének, Kajári Katónak³³ energikus természete és manipulatív rábeszélő képessége? Nem tudjuk. Ellenben az bizonyosan állítható, hogy élete végéig furdalta a lelkiismeret, mardosta az önvád, hogy eme végtelenül furcsa és sokkoló találkozáson a hatóság felé történő bejelentése végül is egy ártatlan ember tragédiájához vezetett. „Ezért nem mert elmenni az Egyesült Államokba, és a NATO-tagállam országokba sem járt sűrűn, mert félt, hogy ezt a tettét a magyar emigráció részéről megtorolják majd Dálnoki hívei. Dálnokinak sok egykori bajtársa élt még a Német Szövetségi Köztársaságban és Nagy-Britanniában, és tudtak a feljelentésről. Germanus a hetvenes években is kapott névtelen fenyegetéseket, telefonon és levélben. A Dálnoki könyv nyugati megjelenésekor is nagy volt a botrány, és Germanus Kossuth-díjának, valamint akadémiai tagságának meghívásában ennek is szerepe lehetett. A rendszerváltás után, 1990 tavaszán Kajári Kató postaládájába többször dobtak be ismeretlenek leveleket a Dálnoki-ügy miatt, s ezt az idős hölgy annyira komolyan vette, hogy olykor napokig nem merte elhagyni a lakását.”³⁴ Befejezésképpen – Germanus munkássága ismeretének tükrében – kijelenthetjük, hogy a Dálnoki Veress-ügy problematikussága az egyik legvitatottabb és legsötétebb epizódja a tekintélyes életműnek.

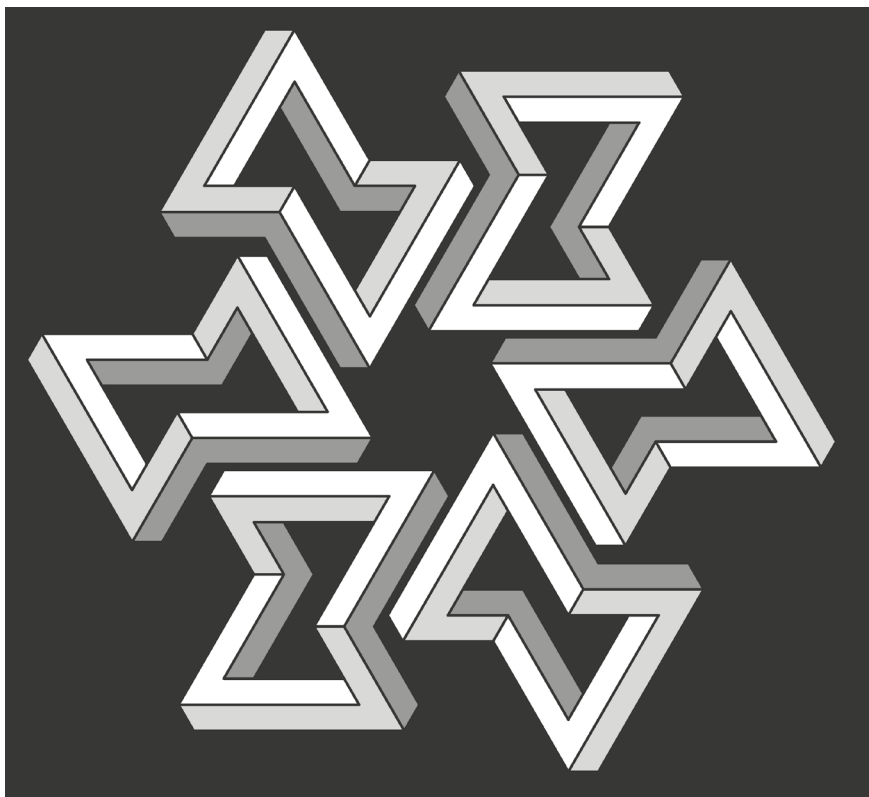
IRODALOMJEGYZÉK

- BORBÁNDI Gyula
1997 *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*, Európa, Budapest.
- CSICSERY-RÓNAY István – CSERENYÉY Géza
1998 *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947*, 1956-os Intézet, Budapest.
- DÁLNOKI VERESS Lajos
1972–1974 *Magyarország homvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945) I–III. kötet*, München.
- DÁVID Ferenc
2015 *A magyar katonai titkosszolgálatok megszervezése. A HM Katona Politikai Osztály szervezete, feladata és működése, 1945–1947. Doktori disszertáció*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, „Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program, Pécs.
<http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/davidferencphd.pdf> Letöltés ideje: 2016. január 4.
- JÓZSEF Álmos
2010 Az ismeretlen Dálnoki Veress Lajos, *Háromszék*, XXI, 2010. október 6. http://www.3szek.ro/load/cikk/33062/az_ismeretlen_dalnoki_veress_lajos Letöltés ideje: 2016. január 11.
- DR. KATONA Tamás
2009 Germanus-tanítványok, in Lendvai Timár Edit (szerk.): *Germanus Gyula. A tudós és ez ember*, Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, 68–69.
- DR. KUBASSEK János
1999 *A Szahara büvöletében. Az „Angol beteg” igaz története Almásy László hiteles életrajza*, Panoráma, Budapest.
- PALASIK Mária
2000 *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*, Napvilág, Budapest.
- ROMSICS Ignác
2000 *Magyarország története a XX. században*, Osiris, Budapest.
- UDVARVÖLGYI Zsolt
2015 Germanus Gyula és Karinthy Frigyes tereferélése az iszlámról, arab nyelvről, egyebekről, *Vallástudományi Szemle* XI, 1, 102–107.

JEGYZETEK

1 Szent-Miklós István (1909–1993) katonatiszt, vezérkari őrnagy. Aktív ellenállási tevékenységet fejtett ki a Magyar Függetlenségi Mozgalomban és a Kiugrási Irodában.	tanár, politikus, vallás- és közoktatástügyi miniszter 1932–1938, ill. 1939–1942 között.
2 A szervezet történetéhez lásd: DÁVID Ferenc 2015.	11 Ifj. Antall József (1932–1993) tanár, könyvtáros, orvostörténész, múzeumigazgató, politikus, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke 1990–1993 között.
3 DÁLNOKI VERESS Lajos 1972–1974.	12 Helyesen: Kumara Padmanabha Sivasankara Menon (1898–1982) indiai diplomata, nagykövet.
4 Dálnoki Veress Lajos életrajzához lásd: BORBÁNDI Gyula 1997, 493–494. http://hadtorteneti.blog.hu/2011/10/04/dalnoki_veress_lajos (Letöltés ideje: 2016. január 4.) http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/veress.htm (Letöltés ideje: 2016. január 4.)	13 DR. KATONA Tamás 2009, 69. Ezúton köszönöm a szerkesztő asszony és a Magyar Földrajzi Múzeum hozzájárulását a másodközléshez.
JÓZSEF Álmos 2010.	14 ROMSICS Ignác 2000, 289.
5 Magyar Földrajzi Múzeum – Érd, Germanus Gyula hagyaték, 4. doboz.	15 ÁBTL 4.1. A-2126/165. V-2000/33, V-2000/31. Dálnoki Veress Lajos vezérezredes elfogása (1947.)
6 UDVARVÖLGYI Zsolt 2015, 102–103.	16 A „Magyar Közösség”-ügy történetéhez lásd: PALASIK Mária 2000, 194–229.
7 Hajnóczy Rózsa 1944-ben önkézzel vetett véget életének, mely Germanust nagyon megrázta.	17 Honvédelmi Minisztérium.
8 Lásd: DR. KUBASSEK János 1999, 228–239.	18 Földy Lajos (1919–1987) katonatiszt, alezredes, vezérőrnagy.
9 Katona Tamás (1932–2013) történész, tanár, országgyűlési képviselő, politikai államtitkár, nagykövet.	19 Kővári ? (?–?) katonatiszt, alezredes.
10 Hóman Bálint (1885–1951) történész, egyetemi	20 Berkesi András (1919–1997) a HM Katonapolitikai Osztályának, majd az ÁVH-nak a tisztje, később népszerű író a Kádár-rendszerben.

- 21 Özv. Bálint Dezsőné (?–?) tanítónő, a *Dr. Glück Frigyesné és társai* perben bűnpártolásért 1 év fogházbüntetésre ítélték. In: CSICSERY-RÓNAY István – CSERENYÉY Géza 1998, 253.
- 22 Pálffy (Oesterreicher) György (1909–1949) katonatiszt, altábornagy, a HM Katonapolitikai Osztály vezetője, honvédelmi miniszter-helyettes, 1949-ben koncepciók perben halálra ítélték és kivégezték.
- 23 ÁBTL 4.1. A-2126/167. BM Magyar Közösség – Földalatti Fővezérség – összeesküvés ügy III/IV. Csoportfőnökség. 1946-1947. Dálnoki Veress Lajos letartóztatása.
- 24 ÁBTL 3.1.9. V-2000/33. MNK BM III/3-c. Vizsgálati dosszié. Magyar Közösségi ügy. Tárgy: Dr. Germanus Gyula bejelentése. Budapest, 1947. január 20. Stréb Károly rendőr alhadnagy.
- 25 Kaas Albert (1885–1961) jogász, szolgabíró, főjegyző, egyetemi tanár, politikus, országgyűlési képviselő (1917–1918), nemzetgyűlési képviselő (1922–1926), majd felsőházi tag (1941–1944).
- 26 ÁBTL 3.1.9. V-2000/27. MNK BM III/3-c. Vizsgálati dosszié. Magyar Közösségi ügy. Tárgy: Népbírói tárgyalásról szóló jelentés. Budapest, 1947. április 26.
- 27 Lukácsy Sándor (?–?) törvényszéki tanácselnök.
- 28 Dr. Glück Frigyesné szül. Bódy Piroska (?–?) a *Dr. Glück Frigyesné és társai* perben bűnpártolásért 1 év fogházbüntetésre ítélték. Csak azért került a népbírók elé, mert egy ideig ő büjtatta Dálnoki Veress Lajost. Lásd: CSICSERY-RÓNAY István – CSERENYÉY Géza 1998, 253.
- 29 Dr. Kémeri Dezső (1891–1963) orvos, bőrgyógyász, klinikai tanársegéd. A Magyar Közösség Vezetőtanácsának tagja mind a háború előtt mind 1946 őszén. Mint orvos, kiterjedt klientúrával rendelkezett.
- 30 Helyesen: Kaas Mariann.
- 31 A dosszié névjegyzékében az szerepel, hogy „dr Germánuszt [sic!] 1958-ban törölték a nyilvántartásból”.
- 32 ÁBTL 3.1.9. V-2000/23. MNK BM III/3-c. Vizsgálati dosszié. Magyar Közösségi ügy. Jegyzőkönyv: Kaas Mariann, 1947. február 4.
- 33 Germanusné Kajári Katalin (1903–1991) író, Germanus Gyula második felesége. Muszlim neve: Aisha.
- 34 Dr. Kubassek Jánosnak, a Magyar Földrajzi Múzeum igazgatójának szóbeli közlése.

Száz éve született Veres Pál

Dr. Veres Pált sokféle módon jellemezték az életében. Volt „felvilágosító”, volt úgynevezett „tabudöntőgető”, de emlegették a társadalom „fenegyerekének” is. Veres Pál az 1960-as évek végétől válaszolt a fiatalok kérdéseire a KISZ központi lapjában, a Magyar Ifjúságban. Az ifjúsági szövetség hetilapja nem kis részben az ő „Az orvos válaszol” rovatának köszönhette olvasottságát.

Veres Pál 1918. június 10-én született Újpesten. Volt hírlapi fotós, újságíró, magyar-történelem szakos tanári diplomát szerzett. Ötvenéves korában iratkozott be az orvosi egyetemre, és 56 évesen szerzett orvosdoktori diplomát.

Veres Pál sokszori kérésemre megírta az emlékeit és 1984-ben átadta részemre. Élete kalandos éveiről ő maga emlékezett meg a következő sorokban:

„Orgonailatú május este volt 1937-ben. Egész nap verseket tanulva érettségire készültem. Agyat szellőztető sétára indultam. Az Ősz utcában futottam össze Szigeti Péterrel, akivel nem találkoztam azóta, hogy az előző évben kicsapták a gimnáziumból. A munkásotthonba készült, magával vitt. Akkor jártam először ott.

A mozgalmi ház udvarról nyíló pincéjében volt az újpesti ifjúságosok találkozóhelye. Zsongó méhkas, szenvedélyes viták színtere.

Hamarosan az érettségi vizsgámra terelődött a szó. Elek Laci – valaha egy elemibe jártunk – vékony füzetet adott kölcsön, becsszóra, két napra, József Attila verseit. Nagyon fáj, ez volt a kötetecske címe.

Eljön majd az idő, hogy ezek a versek lesznek az érettségi tételek – mondta meggyőződéssel.

József Attilát az újpesti ifik jól ismerték, nekik is vezetett szemináriumot. Fizetsége két átszálló villamosjegy volt, azaz 48 fillér, amit a költő következetesen cigarettára költött el. Magába roskadt öregember volt már 1937-ben, pedig alig töltötte be a Születésnapomra című verssel ünnepelt harminckettedik életévét. Lelkét rágták kimondatlan gondolatai. December harmadikán vonatkerék alatt végezte az életét.

A kölcsönkapott versek megrázó élményt jelentettek.

Levegőt!

Döbbenetes cím, döbbenetes vers. Máig is visszhangzanak bennem veretes sorai:

*»Számon tarthatják, mit telefonoztam
s mikor, miért, kinek.
Aktákba írják, miről álmodoztam,
s azt is, ki érti meg.
És nem sejthetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékot,
mely jogom sérti meg.«*

Lapulva éltünk. Apám, aki megtudta, hogy munkásotthonba járok, a lebukástól féltett. A rendőrség néhány háznyira volt, a besúgók még közelebb. A felszabadulás után vált előttünk is tényné a sejtés: köztünk is voltak, akik jelentették a nyomozóknak azokat a bizonyos kartotékba kerülő adatokat. Ők buktatták le Elek Lacit. A rendőrségen megkínózták. Savanyú ember lett, amikor újra megjelent köztünk.

Tíz esztendő múlva valóban érettségi tétel lett József Attila. De a tizedik évforduló számomra másért emlékezetes. Abban az esztendőben vetette magát Elek Laci egy autóbusz elé. Mágis sem tudjuk, hogy miért.

Szülőházam, Újpest a politikai nyomozóknak gyakori vadászterülete volt. Ezt a jellegzetes proletár települést a vele összeépült Angyalfölddel együtt a munkásmozgalom bástyájának tartották.

Túlzás, de nem jár messze az igazságtól, hogy az újpestiek lokálpatrióták. Anyám családja – a Marmorsteinek – olyan büszkén emlegették származásukat, mint az óceánon át a Mayfloweren Amerikába érkező első európai telepesek. A Duna szlovákiai oldaláról származtak, ahonnan a múlt század [XIX. század] közepén előttem ismeretlen ok miatt távozni kényszerültek. A család egyik része északnak vette az irányt, meg sem álltak Svédorszáig. A család másik fele délnek indult és megtelepedtek Pest kapujában, ahol a megyeri csárda környékén néhány évtizeddel azelőtt Mildenberger Márton bíró szőlőjének környékére telepedett az őslakosság. Újpest első, 1869-ben készített összeírásának 6722 lakosa között már ők is szerepeltek.

Újpest – ahova Ady Endre nem ok nélkül telepítette az álmodó nyomort – 1831-ben jött létre a Károlyi grófok által adományozott, az ipar számára szabaddá tett földön. Ötven esztendő alatt hazánk egyik legnagyobb ipari települése alakult ki itt. Lakossága 1870-től a századfordulóig minden tizedik évben megkétszereződött. Ehhez a gyors ütemű növekedéshez nagyszüleim hét gyermekkel járultak hozzá.

A századfordulón – amikor édesanyám az első elemibe járt – Újpest lakosságának több mint a fele nagyipari munkás volt. A főváros lakosságának csak harmada tartozott ebbe a kategóriába. Köztük volt nagyapám is, akinek elsőszülött fia – édesapám – akkor a még nem kompromittált Adolf nevet viselte. Vezetéknevük, Wenger – lengyelül: magyar –, a családi hagyomány szerint onnan ered, hogy II. József uralkodása után itt tombolt zsidóüldözések elől Lengyelországba menekültek. Új hazájukban is Wengerek maradtak és a XIX. század elején visszatértek. Dédnagyapám már Kossuth Lajos katonája volt, és úgy mondta nagyapám, hogy megsebesült a kápolnai csatában.

Az első dal, amit gyermekkoromban megtanultam, a Kossuth-nóta volt. Bevallom, kissé félve énekeltem, mert attól tartottam, ha Kossuth Lajos még egyszer üzen, mindnyájunknak el kell mennie és én még kicsi voltam, féltem a csatától.

Apai nagyapámék egy erzsébetvárosi tömegszálláson laktak, a Dobler bazárban, a Majakovszkij és a Dob utca elején épült átjáróházban. Kis lakásban nagyon sokan.

Ezzel szemben az újpesti Marmorsteinek tehetős kereskedők voltak. Kelendő áruikról és szép lányaikról voltak híresek. Ezt nem ők mondták, másoktól hallottam. A legidősebb lány, Emmuska körül dongtak a kérők. Ő a legszegényebbet – édesapámat – választotta, aki üres zsebével érettségizett tisztviselő volt, viszont szépen hegedült és ami a döntő: nevetés közben a homlokán kidagadtak az erek. Anyám később is határozottan állította, ilyenkor ellenállhatatlan volt. (Mágis sem értettem meg, hogy mi összefüggés van a bőrön átütő erek és a férfiaság között.)

Az esküvőre 1917. szeptember 10-én került sor. Apámat akkor már Veresnek hívták és büszkén feszített az esküvői ruhájában – amit a gazdag apósa rendelt neki. (Egy valamirevaló hétköznapi öltönynek jobban örült volna.)

Az esküvői menetről sokáig beszélt a környék lakossága. A család réme, a hatesztendő Manó érett paradicsomokkal várta az apámat szállító konflikt és közelről, biztosan célozva úgy eltalálta a nővérét elrabló vőlegényt, hogy a kényszerű ruhatisztítás miatt csak megkésve lehetett megtartani az esküvőt. Utána aztán rendben ment minden. Pontosan kilenc hónap múlva meg is születtem.

A szülés semmisség volt az anyakönyvezésemhez képest. Abban az időben a városházán, az anyakönyvi hivatalban kellett a bejelentést megtenni a kórházi világrajövetelt igazoló papirossal.

Szüleim a Pali nevet szánták nekem, nem így anyám Margit húga, akinek névnapján láttam meg a világot és akit a beiktatás lebonyolítására felkértek. Ő úgy határozott, hogy Ernő leszek. A család büszkeségének, a hősi halált halt bátyjának az emlékét kívánta személyemben megörökíteni. Ernő neve ma is ott olvasható az első világháború hősi halottjainak újpesti emlékművén. Szerencsére az elesés helye nem szerepelt ott, mert bizony kirítt volna a többiek közül. Ő ugyanis 1917-ben katonaként megfázott és egy újpesti kórházban hunyt el tüdőgyulladásban.

Anyakönyvileg Ernő lettem, majd szüleim utánajárásának eredményeként Ernő Pállá terebélyesedett a keresztnemem, míg végül, esztendők múltán, belügyminiszteri engedéllyel Pál Ernő lett.

Már négyéves koromban tudtam olvasni. Nem voltam csodagyerek, csak kíváncsi. Az utcai cégtáblákról kérdezősködtem össze az ábécét. Amikor 1924-ben az Erzsébet utcai elemi iskola első osztályába kerültem, első tanítóm, Schwarcz Hajnalka felmentett az olvasás tanulása alól. Amíg a többiek kezük jellegzetes mozgásával társították a betűk tanulását, addig én Sebők Zsigmond mesekönyveit olvastam, amiről be kellett számolnom az osztálynak.

Hát lehet-e elfelejteni a jó Mackó Mukit, aki az erdélyi hegykoszorúból Budapestre induló bocsokat emígyen igazította el: »Aztán rendesen viselkedjete, nehogy észrevegyék, hogy ti medvék vagytok!«

A »nehogy észrevegyék« engem is sokáig kísértett életemben. A leghúsbavágóbban az, hogy mi szegények voltunk, nagyon szegények.

Családi életünk kezdetén ugyan nem voltak anyagi gondjaink, mert a jómódú Marmorstein nagyapa támogatását élvezhettük – amíg élt.

Nem töltötte be a hatvanadik esztendőt – én akkor első elemibe jártam –, súlyos betegen oxigénpalackból kapta a levegő utánpótlást.

Váltig faggattam:

- Nagyapa, meddig leszel te beteg?
- Amíg te, Palikám, meg nem gyógyítasz.
- De hogyan gyógyíthatnálak meg?
- Úgy, hogy orvos leszel. Addig én valahogy kihúzom ezekkel a palackokkal.

Persze, hogy megígértem. És kérdeztem is Schwarcz Hajnalkát, hogyan lehetnék én gyorsan orvos? Mert nagyapa nagyon beteg.

– Sokat, nagyon sokat kell tanulnod... És addigra talán a világ is megváltozik – mondta.

Hogy sokat kell tanulnom, azt könnyen vettem tudomásul, de hogy miért kell a világnak megváltozni ahhoz, hogy én a nagyapámat gyógyíthassam, az akkor érthetetlen volt előttem.

Nagyapám csak két hónapig várt a segítségemre. Amikor meghalt, nagyon meg voltam sértődve. Hogy tehetett velem ilyesmit!

Nagyapám halála után apám lett a család legidősebb férfitagja, tőle várták a hogyan továbbot. A naiv lélek vendéglőt nyitott és az alapítási költségek záloga Marmorsteinék családi háza volt. Néhány hónap múlva a sikertelen vállalkozás következményeként elárverezték. A nyomorgás korszaka következett. Költöztünk Újpest egyik végéből a másikba. Kiadó lakás rengeteg volt, de aki nem fizette a lakbért, annak hamar kitétték a szűrét. Nem volt ritka látvány a kapuk alá vagy a házak elé kített szegényes holmi.

Mi a fűszereséknél a hitelbe vásárlóknak abba a lenézett csoportjába tartoztunk, akiknek még beíró fűzetük sem volt. A rendes adósnak kis fűzetbe írták, hogy mit vásárolt, és hogy a hét végén szombatban mit fizetett vagy törlesztett. Aki megbízhatatlan, rossz fizető volt, az nem kapott fűzetet, annak ahogy tudott, folyamatosan kellett törlesztenie. A hitelezés addig tartott, amíg a boltos azt nem mondta, hogy nincs tovább. És akkor költöztünk. Újpest nagy város volt már akkor, volt, ahová még nem jutott el a rossz hírünk és reménykedhettünk: nem jönnek rá, hogy miért vagyunk új lakók. Nem voltunk mi nagy vásárlók, anya, ha átküldött tüzelőért, három kiló jól hasítható bükkfát kellett csak vásárolnom. Vagy a fűszeresnél három deka zsírt. Pedig ebből annyi volt, hogy Gajdár hentesék kirakatába zsírszobor került. Az ügyeskező hentessegéd ebből mintázta meg a soktornyú városházát.

Es micsoda jóízű, ragyogó ennivalókat árusítottak! Absniclit! Abban az időben még nem mérték hozzá a töltelékáruhoz a legömbölyített végét, félretették absniclinek. Még téliszalámi is volt abban! És árusították a legrosszabb, egyúttal a legolcsóbb hentesárut, a préselt tepertőt, amiből a zsírt kinyomták. Alig lehetett megenni, de olcsó volt!

Mi nem kaptunk hitelt Gajdáréktól, nem úgy, mint Schäffer úr Hektor névre hallgató farkaskutyája.

Schäffer úr vasesztergályos volt az Egyesült Izzóban. Albérlő özvegy Tóth Pálnénál. A negyven lakásos Vörös-Kovács házban. Keménykalapot és mosható keménygallért hordott. Majdnem úri ember volt. Reggel, amikor ébresztőt fújt a Jutagyár, már régen útra kelt és csak késő délután érkezett haza. Délben Tóth néni kiengedte Hektort, és az éhes kutya meg sem állt Gajdárék üzletéig. Beengedték, megetették. Hitelbe! És jóllakott kutya mehetett vissza.

Szombatonként Hektor nyakörvében Schäffer úr elküldte a heti étkezés árát. Amikor 1930 őszén Schäffer urat is kizeccölték az Izzóból, Rákospalotán, a Hutterban kapott munkát. Át is költözött a gyár mellé élettársával, Hektorral. A kutya hamar beleszokott az új környezetbe. Ott egy Mogyoródi úti hentesnél étkezett, úgy, mint korábban Újpesten.

Néhány hónap múlva Gajdár úr levélben jelentkezett és az elmaradt fizetést követelte. Hektor ugyanis, miután a Mogyoródi úton megebédelt, átszaladt Újpestre és ott is elfogyasztotta a maga adagját. Csakhogy a pénzt már szombatban Rákospalotán bekaszírozták tőle. Újpestre üres nyakörvvel érkezett. A hitelezési csalást elkövető kutya adósságát Schäffer úr nem vállalta. Gajdárék beszüntették a kutya étkeztetését, néhány-szor megverték és elzavarták. Így tudta Hektor, ami már régen nem volt titok előttünk: akiről megtudják, hogy fizetéseképtelen, nem kaphat ennivalót.

Apám sokfajta kereseti lehetőséggel próbálkozott. Legtovább tejüzemi tisztviselő, pontosabban mindenés volt. Nemcsak a könyvelést vezette, hanem olykor a lovakat is. Ha a vállalat egyetlen kocsisa annyira berúgott, hogy a bakról is leesett, apámra hárult a tejszállítás. Az útvonallal nem kellett törődnie, azt a lovak pontosan ismerték. Megálltak minden üzlet előtt, ahol az üres kannákat át kellett venni és a friss árut leadni. Amíg a jellegzetes csörömpölés le nem zajlott, addig a lovakat nem lehetett elindítani. Egy utcai nyomókútnál is megálltak, és apa hiába gyiázott, a szállítási menetrendet pontosan ismerő paripák addig lecövekelve állottak, amíg az ablakon kihajló néni útba nem igazította: itt szokták felvizezni a tejet. Csak a csapatot kellett megnyomni, meg néhány kannát megzörgetni és a lovak máris indultak tovább.

A tejüzem is tönkrement, apa, ki tudja hányadszor, az utcára került és címírástól biztosítási ügynökölésig mindent vállalt. Mama, ha befogadták, kíségetett a piacon, mi, gyerekek meg hajnalban kocsit húztunk a Szent István téri piactól a kispiacon. Zacsót ragasztottunk, pamutot válogattunk. Nem unatkoztunk.

Szenvedélyesen faltam az olvasnivalót. Ebbe a tankönyvek nem tartoztak bele, de azért többnyire tandíjmentesen tanultam.

Ötödikes lehettem a Könyves Kálmán Gimnáziumban, amikor valamennyi újpesti iskolást tüdőszűrésre vittek.

Gárdi Jancsi iskolatársam édesapja – a később a nyilasok által a Dunába lőtt –, dr. Gárdi Jenő szervezte az akciót és bevonta ebbe a felnőtt lakosság egy részét is. Abban az időben egészségvédelmi hadjárat volt ez, megdöbbentő eredménnyel. Minden száztízedik, magát egészségesnek tartó újpesti fertőző tüdőbetegnek bizonyult.

Gárdi bácsi a szegények orvosa volt, ingyen gyógyított. Hogy miből élt, nem tudom, csak azt, hogy a Károlyi uradalomból szerzett ingyen tejet a rászoruló gyerekeknek, akik a kékes fényű, nehéz illatot árasztó zümmögő kvarclámpák előtt itták meg a jóízű, tápláló italt. Gárdi bácsi ismertetett meg Kruif könyvével és ezáltal azokkal az orvosokkal, akik az emberiségért harcoltak. Ekkor erősödött meg bennem a nagyapámnak tett ígéret: orvos leszek. Vagy újságíró. A gyógyításról ugyanis nem volt közvetlen élményem, a hírlapírás gyönyöreibe viszont már fiatalon belekóstoltam.

Tizenöt éves voltam, amikor először jelent meg a nevem nyomtatásban, az iskola kiadásában megjelent Újpesti diákokban. Csodás élmény. Ezt folytatni kell. Jelentkeztem az Új utak szerkesztőjénél. Hébe-hóba megjelenő irodalmi és kritikai folyóirat volt ez, amit dr. Goiten Zsolt tanár úr szerkesztett. Ígéretet tettem, hogy legalább tíz előfizetőt szerzek és ezért vitát kezdek a lap hasábjain arról, hogy kell-e helyi kultúra Újpestnek?

Az előfizetés-gyűjtés kudarcba fulladt, következésképpen csak három hónapig maradhattam „belső munkatárs”, amiről 1935-ben kiállított fényképes újságíró igazolvány tanúskodik – Pál Ernő névre. Középiszkolás, újságba csak igazgatói engedéllyel írhatt, ezért bújtam álnév mögé.

Csakhogy Tamás Viktor igazgató úr rossz véleménnyel volt a sajtó munkatársairól, különösen azokról, akik a Könyves Kálmán reálgimnáziumban titkos lapot készítettek. Az illegális újságot a nálam egy évvel idősebb, akkor nyolcadikba járó Szigeti Péter szerkesztette. Az írások név nélkül jelentek meg. Én a tanárok gyengeségeiről írtam diákos csacsakaságokat, mások a szomszédos Kanizsai Dorottya leánylíceum növendékeihez intéztek a jó ízlés határain belül járó rigmusokat. De megjelentek a tanulókról és szüleikről szóló politizáló írások is. Mi, be nem avatottak, nem is sejtettük, hogy ezekből a sorokból a KIMSZ szól az olvasókhöz.

Szigeti Péter mindent magára vállalt. Egyedül ő írta a cikkeket – mondta. Mi pedig rettegve lapítottunk – *csak észre ne vegyék* közreműködésünket. Nem derült ki. De Szigeti Pétert – akinek néhány évvel azelőtt elhunyt édesapja a gimnázium általános tiszteletben álló latintanára volt – az ország valamennyi középiszkolájából kizárták. Pöttyös ember lett.

Mint már említettem, 1937-ben véletlenül futottunk össze. Bevezetett az újpesti ifjúmunkások közé. Később elkerült onnan. Csak akkor értesültem sorsáról, amikor egy kommunista ellenes per vádlottjaként több évi börtönre ítélték. Aztán rendőri felügyelet alá került, majd a keleti frontra. Ott pusztult el fiatalon.

Érettségi után halványan reméltem, hogy orvos lehetek. Abban az időben a felvételi vizsgát az árja származást tanúsító igazolás helyettesítette nagyszülőikig bezárólag. Zsidó származású alig juthatott egyetemi padokba.

Ha nem lehetek orvos, akkor újságíró leszek – döntöttem. De ezt könnyebb volt elhatározni, mint megvalósítani.

Közben érdekes kitérőt vett az életem. Az egyetemi elutasítástól letörten olvastam, hogy a Vígszínház műsorra tűzi Molnár Ferenc Pál utcai fiúk regényének színpadai vál-

tozatát. Hevesi Sándor, az átdolgozó, aki a darab rendezését vállalta, fiatal szereplőket keresett.

Ott álltam a felvételi bizottság előtt a színpadon és József Attila versét mondtam:

*Levegőt!
Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott
hazafelé menet?
A gyepre éppen langy sötétség szállott,
mint bársony-permeteg (...)
Emberek, nem vadak –
elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel
nem kartoték-adat!
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedj
szép, komoly fiadat!*

Hevesi Sándor összehűzött szemmel nézett rám.

Majd megkérdezte:

– Más is tud?

– Ha megbíznak bennem igen – válaszoltam szerénytelenül.

Megbízta. Én lettem Weis, a bocsánatot kérő Pál utcai küldöttség vezetője, aki a haldokló bajtárs ágyánál tiszteleg. A tragédia legsúlyosabb pillanatában az én arcomon kellett, hogy tükröződjön a kis Nemecek halála.

A színikritikusok egy része méltányolta teljesítményemet. Egyed Zoltán viszont azt írta, hogy nem illik gíttet rágni huszárönkéntesi korban. Hevesi Sándor viszont tehetségesnek talált. Ezt a nézetét csak egyik szereplőtársam, a második vörösinges osztotta. Színészi példaképe voltam. Akkor. Azóta fordult a világ és ma ő a legkedveltebb színészem: Kálmán György, Kossuth-díjas művész.

E néhány hetes intermezzo után döntöttem: fényképezni is tudó, »száguldő riporter« leszek. Ehhez magas szinten kellett elsajátítanom a fényképész szakmát.

Az ország akkor legnagyobb fotókombinátjában, a Párisi Nagy Áruház hatodik emeleti részlegében tanultam meg a fotózás mesterségét. Érettségivel is alaposan meg kellett dolgoznom a segédlevélért. Rangos feladat volt.

Pályám nem az újságoknál folytatódott. Megmaradtam fényképész segédnek. Dolgoztam a Palatinus strandon, vidéki kopott fotográfákat felújító és családi képpé összemácsoló színes fényképekkel házaló fotóműteremben. Laboráltam a Harmincad utcai jöhírű udvari fényképésznél és külvárosi udvarban ügyködő roszhírű fotósnál.

Aztán 1940 őszén megkaptam a munkaszolgálatos behívót. Nem sejtettem, akkor, hogy a program, amire invitáltak, több mint négy évig fog tartani, mind embertelenebb körülmények között. És azt sem, hogy szüleim, akiktől könnyes szemmel búcsúztam, már nem élnek meg a leszerelésem idejét.

Kezdetekben még látszólag katonai alakulatként működöttünk, egyenruhánk volt – sárga karszalaggal. Aztán kiderült, hogy a munkaszolgálatba fogyó anyagként kerültünk. Velünk nem kellett elszámolni. Az életünket mentették át egyik napról a másikra.

Az álmok netovábbja volt: műhelybe kerülni, mert ott kevesebb megaláztatásban volt része a vezényeltnek. Amikor susztereket kerestek, jelentkeztem. Ugyan azzal fenyegetett meg a később háborús bűnösként felakasztott Kőfalvi János továbbszolgáló őrmester, hogy aki őt félrevezeti, azt úgy kiközteti, hogy belefeketedik. Senkinek nem volt kétsége afelől, hogy ígéretét megtartja. De a félelemnél is nagyobb volt az élniakarásom, és úgy éreztem, hogy a suszterség előnyös beosztás lehet. *Csak észre ne vegyék a csalásomat!*

Néhány nap múlva a műhelybe vezényeltek, szabók cipészek kimaradást kaptak, be kellett hozniuk a segédlevelüket. Segédlevelém nekem is volt. Csakhogy fényképezésből. Mindegy, bevittem azt. Kőfalvi János beleolvasott és rekedtes hangján megszólalt:

– Ide hallgass, zsidó, te civilben nem vagy suszter!

Elkövetkezett a nagy pillanat, aminek az életemet köszönhettem, máig sem tudom, hogyan jutott eszembe a válasz:

– Az őrmester úr sem katona civilben!

Ennek megértése már bonyolult volt Kőfalvi Jánosnak. Elmélázott, aztán éppen hogy csak biccentett. Ennek a mozdulatnak köszönhettem, hogy életben maradtam.

Cipész lettem tehát. Az voltam még Szerbiában is, ahová Vácról kerültem marhavagyonban, néhány száz, tárgyalás nélkül halálraítélt munkaszolgálatos társammal együtt. A bori bányavidék sok ezer, a világ minden részéből deportált kényszermunkásának lettem megszámozott egyike. *Nem vették észre, hogy emberek vagyunk...*

Reménytelenül morzsoltuk a napokat. Megtudtam, hogy a szomszédos Heidenau lágerben sógorom, dr. Árvai Vilmos a tábor orvosa. Kiügyeskedtem, hogy javítóanyag vételezésére átjuthassak hozzá.

A Heidenau ma már irodalomtörténeti adat. Ott töltötte életének utolsó szakaszát Radnóti Miklós.

Ott is láttam a drótokat, *amiket elereszt a lassú tekintet és aminek csak az ész tudja felfogni a feszülését.*

»Nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár« – fejezte be a Hetedik eclógát a költő. Felesége nélkül élni valóban nem tudott már, de a halál még váratott magára.

Két hónappal a vers megírása után elindult Borból Magyarországra az első halálmenet, köztük a Heidenau láger lakói. Sógorom Cservenka előtt egy sorból kidőlt társán akart segíteni. Akkor lőtte agyon az egyik keretlegény.

Radnóti Miklósról ott nem került sor. A túlélő Dászkál Jenőtől tudom, hogy mi történt Cservenkán. A munkaszolgálatosokkal megásatták saját sírjukat, és a gödör szélére állítva tízesével lötték tarkón őket. Dászkál Jenőt hátulról érte a lövés, az állkapocscentója alatt hatolt át az arcán. Nem halt meg, másnap kikecmergett a betemetetlen tömegsírbel. Emberséges szerbek rejtegették a felszabadulásig.

Radnóti Miklósnak akkor még nem ért véget a halálmenete. Az ő Cservenkája Abdán volt.

Mi, akik a bori menet transzportjával indultunk, nem jutottunk messzire szenvedésünk színterétől. Partizánok rohantak le a hegyről, köztük a közülünk néhány napja eltűnt Nyerges Jancsi. Kísérőink eldobálták fegyvereiket, a „nagy hősök”, a rabtartók, rettegő nyomorultakká váltak.

Felszabadultunk. Jőmagam orvosok mellett teljesítettem szolgálatot addig, amíg parancs érkezett: a magyarok Románián keresztül induljanak haza.

Elindultunk.

Majdanpeken poroszkáltunk át vagy tízen, amikor harckocsik zörgése hallatszott. Német egység vonult át a falun. Egy disznóólban kerestünk menedéket. Hogy az idő teljen, verseket mondtam. Kedvenc költőm, József Attila szavait idéztem: Thomas Mann üdvözlését:

*„Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaiat.”*

Koszosan, rongyosan, sárgacsillagosan is európaiak vagyunk – törte meg a disznóól csendjét dr. Szalai Sándor szociológus, későbbi akadémikus, aki akkor még nem árulta

el, hogy a szíve fölött a világirodalom csodás alkotásait rejtegeti, Radnóti bori verseit, amelyeket ő mentett át az utókornak.

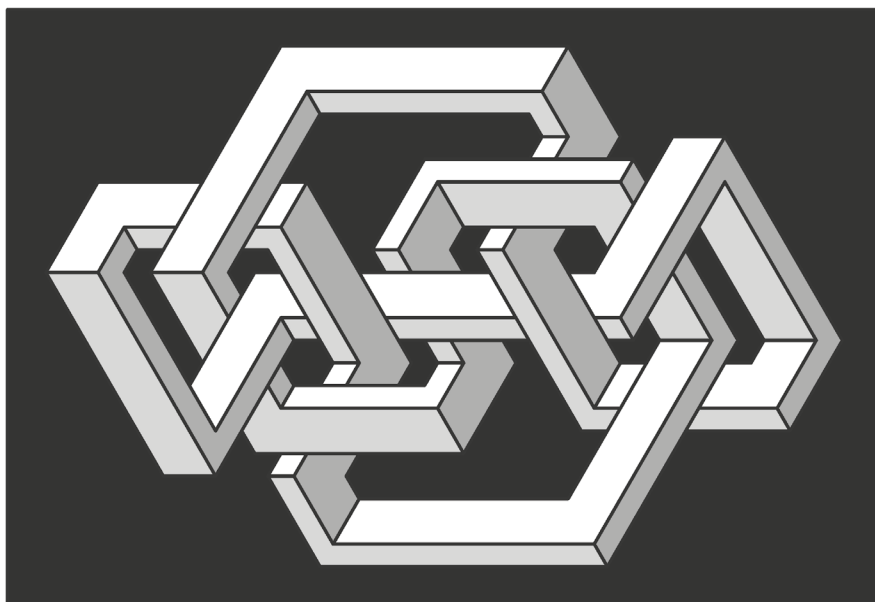
Donyi Milanovácnál szovjet utászok vittek át a Dunán. Tehervonat tetején érkeztünk Temesvárra, ahol végre emberként fogadtak. Ketten Rubányi Pál sebészprofesszorral, Kerner Alberték vendégei voltunk. Villájuk baldachinos hálószobáját adták át nekünk. Nem tudtunk aludni a puha ágyban. Lefeküdtünk a padlóra, s ott aztán elnyomott a boldogító álmom.

Néhány hét alatt regenerálódott a testünk, elindulhattunk haza Erdélyből. Ahonnan annak idején Mackó Muki bocsai látogattak Budapestre. Mi biztosak voltunk abban, *most már észreveszik, hogy emberek vagyunk.*”

Így emlékezett vissza ifjú éveire Veres Pál. Felnőtt fejjel végezte el az Orvostudományi Egyetemet. Ő volt az ország „felvilágosítója”. Közben nem lett hűtlen az újságíráshoz sem, a Magyar Ifjúság hasábjain válaszolt a fiatalok kérdéseire, később az Ifjúsági Magazinban folytatta a gyakran rá jellemző, humoros formában megfogalmazott válasszok publikálását. A hozzá érkezett levelekből és a válaszokból könyveket is adtak ki, melyek a 80-as években százezres példányszámban keltek el.

Emellett járta a katonai laktanyákat, ahol sajátos humorával párkapcsolati-szexuális ismeretterjesztő, felvilágosító előadásokat tartott a sorállományú katonáknak. Ezekről néha magnófelvétel is készült.

Veres Pál eseményektől gazdag élete végén 2006. február 22-én visszaadta lelkét a Teremtőjének.

Kvantumfizika és önazonosság-tudat*

*„Ha bűnös voltam is. S ha kérdenéd,
mért voltam az?*

*Tudd meg, mert gazdátlan pimasz,
megbolygattam az élet kényes felszínét,
s titkait kutattam, mint a rossz cseléd.”*

Füst Milán

Ahogy az agykutatás felől tudjuk, az emberi elme, a „Szellem”, amely folyamatosan fenntartott hullám-impulzusrendszerével él, létezik, s az így „hírközlő” molekulákat lök át a neuronok szinaptikus résein, tehát anyagi mozgást indukáló megelőző akaratlagossággal bír!

Ez a központi gondolat, amely köré lehet és kell rendezni ismereteinket, hogy a címben meghatározottan, az alapfelismerésnek megfelelően ki tudjuk bontani a részleteket. Az ismertek megértését, összerendezését számomra egy sor tudományos ok, és néhány személyes motiváció indokolta – már 22 évvel ezelőtt! Azóta döntően e szempont szerint figyelem az eseményeket.

A címben leírtak igen nagy tudományos teret fognak át, ám annak csak kezdeti pontjával akarok kiemelten foglalkozni. A kvantumfizika egyes ágaival szemben – elsősorban az elméleti fizika meglepő útkeresései miatt – kritikusan vizsgálom a megállapításokat. Ott ellentmondásos modellállítási problémákat találtam, amelyek következtetési ütköznek a valósággal. Mert azt feltételezem az agy-elme teória felvázolásában, hogy ott olyan erő van rejtetten, amely még nem anyagi, de mégis képes kémiai kötések formálni, illetve képes morfológiailag informatívan kihatni a biológikum egészére, hogy az szervesen önszervezővé váljon! Az erő formáját és a lokális térszerkezetre ható informatív viszonyait máshol, léptékeiben alacsonyabb szinten, egy nem látható tartományban kell keresnünk.

Jó huszonekét éve a Természet Világa kiadott egy különkiadást, egy pótfüzetet... (1995/9), amelyben Simonyi professzor összegzi az addig elért fizikai frontkutatások eredményeit. A matematikai egzaktságok ugyan nagyon plasztikusak ott is, de szükségképpen azok megelőző hipotéziseiből, modelljeiből indulok ki. Elsősorban két elméletet állítok szembe a gravitációval: az általános relativitáselméletet és a kvantumtérelméletet, illetve az azokból levonható következtetéseket.

A relativitáselmélet négydimenziós téridőből vezeti le az energiát – annak konkrét formája, kétséget kizáró lokális meghatározása nélkül. Az elmélet állítása szerint valamilyen ok miatt (?) inflációs fázisba, tágulásba csapott át kezdetekkor a téridő (ez az ősrobbanás), de a pozitív térbe kilépő energia nem teljesen, nem maradék nélkül lépett ki (!): az örvénylő galaktikák centrumaiban lévő fekete lyukak anyagbeszívó hatása reálisnak tűnik, illetve a részecskék és az atomok közti térben pedig a mindenütt jelenlévő vákuum visszahúzó ereje, negatív nyomása (!) határozná meg a tér és anyag alapvető jelenlétét és szerkezetét... Ez ellentmondásos az anyag létezésére nézve, ha az általánosan ható vákuumot és a fekete lyukak meglétét, valamint a tágulást is együttesen feltételezzük, de már akkor is, ha csak az áramtermelés egyszerű esetével állítjuk szembe! Miért?

A kérdés megválaszolása előtt azt az elnagyolt fogalmi tisztázást iktatom közbe, hogy a mágneses terek, a skalár terek, a Hilbert-tér stb. mindegyikét valamely más,

de hasonló vizsgálati szempontként olyan leírásként jelölöm meg, amelyik egyikében sem szerepel konkrétan kiemelt energetikai pont, ezeket nevezem együttesen kvantumtérelméleteknek. Ezek mindegyike olyan matematikai keretrendszer, amelyben a kvantumok csak mint az impulzusok, kölcsönhatások által felszabadított diszkrét energia jelenik meg, és nem mint elsődleges, konkrét pontszerű hordozója is.

Történetileg az elsőnek, a relativitás elméletének megfelelni akaró kvantumtérelméletek egy adott pontból, a görbülve kinyíló téridő bármely feszített pontjából, mint elsődleges és általános okból úgy vezetik le a részecskét, mint lokálisan megnyilvánuló aktivitást – az egyébként mindenhol homogén és folytonos energia jelenléte mellett –, hogy közvetítő részecskéket iktatnak be a matematikai konstrukcióba! (Ezt a jelenséget a fizikusok kézilabdások közti labdajátékkal szemléltetik, ahol a labda a közvetítő részecske.) A kvantumvákuum nagyobb energiával visszahúzó, de kísérletileg közvetlenül nem kimutatható, a Planck-hossz körüli tér méretben maradó, számítható módon közvetítő részecskékkal feltételezően alakított így ki modellkonstrukciót a kutatók akkori nemzedéke például a dinamikus elektron magyarázatára is. Másképp fogalmazva a magyarázatot: a görbülve kinyíló téridő – amely általánosan „elkent” energiát és mikrokörnyezetében is homogén sűrűséget tételez – mégis olyan energiamozgást, azaz a fénysebesség négyzetével vibráló kicsatolást produkál, hogy az lokálisan, de csak az atomok szerkezetére kihatóan, és csak ott szabályosan, eltérő nagyságrendekkel (elektronok, illetve atommagok és atomok egysége) jelenítse meg láthatóan és mérhetően az energia konkrétságát, mint már kilépve elkülönült entitásokat. Van tehát két, nehézkesen megfogalmazott formáció: vannak részecskék, azokból épülő atomszerkezetek, és van egy nagyobb energiasűrűségű, a görbülő határfelület alatt maradó folytonos, negatív (!) nyomással ható energia... a kvantumvákuum.

Ezt a nehezen érthető, szinte önellentmondó fogalmazást az új, a periódusos rendszer összes elemeinek a részleteibe beható új fizika tudománytörténeti előzménye teszi világgossá a kutatások mozaikjaiból összerendeződve kialakuló irányával. A Maxwell által először leírt mágneses tér is egyenletesen eloszlott homogén energiát tételezett már (1872), míg a tér új és más jellegű, nem euklideszi sajátságosságát matematikus generációk boncolgatták és építgették ekkor – megadva az esélyt az általános relativitáselmélet kifejlesztésének. Elsőként Riemann geodéziai térfelmérésekor pontok sokaságára osztotta fel a felületet – persze energetikai jellemzők nélkül. Ez a műveleti, elsődlegesen a matematikai megoldásra való koncentráció jellemzője lett a nem euklideszi térfelfogást kidolgozóknak, és majd az általános relativitáselméletre is. (Az elméletnek nem célja – és a kvantumtérelméleteknek sem – a geometriai meghatározás...) A XIX. század végi, XX. század eleji fizikában még nincs olyan kísérleti-technikai-mérési felkészültség és lehetőség, mint ma, amely legalább az idevonatkozó atomi méretekben segítségükre lett volna. Tehát döntően az elvont megfontolások játszották a vezető szerepet. Ma már pontosan tudjuk az atomok, azok magjainak, és az elektron átmérője értékét is, amely tizenhét nagyságrenddel nagyobb a Planck-hossznál, a 10 a mínusz 33-on centiméteres értéknél. És itt, az elektron és a Planck-hossz között van az a köztes térméret, amit meg kell fejteni, érteni és értelmezni! Az akkor párhuzamosan felvetett statikus (!) éter fogalma több ellentmondást sejtetett, ezért jogosan elvetették.

A XX. századi fizikában aztán általánossá vált az, hogy az energiát nem konkrétan megadottan és megfogalmazottan geometrizálják, hanem elektronvoltban adják meg annak tömegszerűségét is ($E=mc^2$, amikor a részecske a lokális tér áttörésekor ennyi energiával növekszik!), s így nincs közvetlen megfeleltetési lehetőség a geometriai méretek és a tömegértékek között. Viszont a gravitáció általánosan, hétköznapi tapasztalattal

igazolja számunkra hatásirányát – a tömegjelleg is, annak szoros összefüggését az elemek rendszám szerinti növekedésével arányosan. Idézek az 1995-ös pótfüzetből: „A legnagyobb rejtély és kihívás magának a végtelen tömeg- és energiasűrűségű szinguláris pontnak a léte. A gravitációs erő vonzó és azt várnánk, hogy inkább egy fekete lyukba tűnik el az anyag ilyen sűrűség mellett, minthogy robbanásszerűen tágulni kezdjen...” Mert a gravitáció és a relativitáselmélet nem egyeztethető össze az egységesítési, a visszavezetést igazoló mindenség-elméletekben, ami az ősrobbanási teória megerősítése miatt is kívánatos volna. A gravitáció és az ősrobbanás hipotézise is – ebben a felfogásban – egymással szemben álló hatásirányokat mutat! Ezen állapotot jelzi Patkós tanár úr is a relativitáselmélet megalkotásának 100 éves jubileumán tett megemlékezésében: „A gravitációs kölcsönhatás ugyanakkor az utolsó az alapvető kölcsönhatások közül, amelynek nem ismerjük kvantumfizikai hatásait.” (Magyar Tudomány, 2015/6)

Érvelésemet a modellállítások csak utólagosan feltárható hibás voltára és az élet által már ismert részletre alapozom, ami kiegészítőleg indirekt bizonyítási módot nyújt számomra. Eközben figyelembe veszem az „Occam-borotvát”, az egyszerűbb magyarázat elvét is – és e nézőpontra keresztl követem a mai fizikusi gondolkodást, és mértékadónak számító közleményeket. Lássuk tehát!

A jelen magyarázataival összekapcsoltan a Higgs-bozon voltaképpen már a közvetítő részecskék része (!), vagyis azok alkotó eleme – a szuperhúr-elmélet azon „terméke”, amikor az a szuper nagy energiás, ütköztetési kísérleteknél vélelmezetten nyomot hagy a részecskegyorsítók extra finomsággal érzékelő-detektáló berendezéseiben. De hogyan? A 9 dimenziós, a Planck-hossznyi méretben felcsavart téridő újabb, kisebb közvetítő elemei kihátva hogyan alkotnak nagyobb közvetítő részecskéket (pl. gluonokat) – de csak a négy dimenzióval táguló téridőre vonatkozóan – miközben a másik 6 dimenzió a Planck érték alatt marad? És mindeközben a közvetítő részecskéket képző vákuum negatív nyomással bír! Ismét idézek a füzetből: „Az elmélet a súlypontot a tér topológiájára helyezi át: világunk valójában 9 dimenziós, de ebből hatot nem észlelhetünk, mert ezek egy Planck-hossznyi méretű sokdimenziós hengerre vannak valamiképpen (?) felcsérvélve. Az elmélet egyik legeredetibb és legjellemzőbb – névadó – vonása: a részecskék nem pontszerű struktúrák, hanem inkább húr, vagy hurok alakúak. Ezen huroknak a kilencdimenziós térben felvett különböző vibrációs formái határozzák meg a részecskék jellegét, mármint hogy fotonként vagy kvarkként észleljük őket.” – Azaz lehet tömeg nélküli, fénysebességű hullám-impulzus is, de lehet elektron, vagy az attól úgy két nagyságrenddel nagyobb tömegű, az atommagot zártan megalkotó részecske halmaz is! – De nem tudhatom meg, hogy mi befolyásolja ezt a hatalmas méreteltérést, ingadozást!? Mintha az a 9 dimenzió belüli választás, vagyis a szimmetriasértés esetlegessége volna! Szimmetriasértés a pozitív-negatív tér közötti tér-, vagy inkább energiaringadozás egyik c^2 -s pillanatában...!?

Viszont az áramtermeléskor egyszerűen és világosan lépnek ki az elektronok a más- és másképp nagyon sejtelmesnek ítélt téridőből. Ha egy állandó mágnes erővonalait keresztirányban elmetsszük az optimális kis réssel mellé helyezett lágvasmagú tekercsel (vagy fordított elrendezéssel), akkor csak a mozgató gyorsaságától, és az eszközök méretétől függ, hogy mennyi áramot termeljen az erőm. Ez már úgy 150 éves általános tapasztalat, amely technológiai finomítások sorát vívta ki azóta. Kritikai párhuzamat lehet vonni még az atommagot alkotó kvarkok korai, a 10^{-12} másodperc időhatárig tartó kialakulásáig, amikor az egész univerzum még csak legfeljebb 10-20 méter átmérőjű (!) – a későbbi lehetséges összes galaktika anyagával! Am ezek a kvarkok és atommagok nem növekszenek a téridővel, az azóta eltelt 13,7 milliárd év óta, megmaradtak a 10^{-12} centiméteres határon belül, azaz mintha valami visszahatna rájuk...

A XIX. század második felében változó új fizika is Newton törvényeiből indult ki, a gravitáció leírásából, a tömegvonzásból, mint a csillagászat által igazolt tényből. Az ezt igazoló matematika pontos volt, ezt évszázadok csillagászati felfedezései bizonyították. Ám a hatásirány magyarázata már itt, e vonatkozásban is lehet kétirányú: lehet (tömeg-)vonzás és lehet összenyomás is! Viszont az elektromos töltöttség taszító ereje sokszorosa a tömegvonzás erejének, az csak 10^{40} -en elemszám fölött fordul át. De csak a korai világegyetemben képződtek hidrogének, majd azokból csillagok. És van még egy jelenség, ami mellett nem szabad „elmenni”: a minden irányba ható, a gömbsugár irányban szóródó elektromágneses hullámok – pl. a fény – kvantumértéke. Egy konkrét frekvenciához egy konkrét energiaérték mérhető-számolható (l. a Planck által először kimért feketetest-sugárzási törvény) – az e-hullámok keletkezési helyének távolságától függetlenül! Hogyan lehetséges ez, amikor a hő- és fényerősség a távolsággal fordított arányban négyzetesen csökken, hasonlatosan a mágneses térerőhöz? A fizikusok ezt a divergencia-problémát a hullámot terjesztő egy foton jelenlétével magyarázták – a hullámvektor adott hatásirányára vonatkoztatva. Vagyis a gerjesztés (vagy ütközés) alkalomával kilépő fotonok száma nem változik később sem! Tehát mindegy, hogy a világitáskor felkapcsolott izzó, vagy objektum milyen távolságra van, akár fényévekre is lehet a méréstől – a frekvenciánként növekvő oldaltávolsága ellenére! A kettősítés kísérlet jelenségénél fellépő interferenciát is ebben a szellemben magyarázzák...

Az ősrobbanás utáni kvark- és atommag-keletkezések, és maga az ősrobbanás oka is – szerintem – más megközelítést igényel, és másképpen kell elképzelnünk a történéseket, mert az „elkenten”, de a mindenhol jelenlevő energia szétszakadása, majd összeugrása sokkal bonyolultabb magyarázat a kellenél! Az akkori keletkezések sem lehettek totálisan eltérően másfélék, mint a későbbi és mostani elektronok „méretre ugrásai”. Arra gondolok, hogy a mágneses erővonalak elmetszésekor a kinyíló térben energetikai, pontosabban csak kitöltésbeli (!) vákuum állhat elő, s ezáltal ott kvantumhiányos hely keletkezik, amit egy pontszerű imaginárius lyuk kitölthet. És természetes egyszerűséggel teheti ezt, mert kvantumszinten nincs felület, ami görbülhetne! Csak majd nanoméretknél alakul ki emberi értelmezésjellegű felület, atomi méretekben sincs még! (Nagy jóindulattal esetleg a mag felszínét vehetnénk lokálisan annak.)

Viszont a tér – energia nélkül – üres, amit az elektron energiapontja körbefut! A minket most is körülvevő teret, a mágneses teret is pontok sokasága tölti ki – az nem lehet „elkent”, vagy karakter nélküli semmi, mert abból nem lehet valami! Az elemi energetikai pontok – elemi töltéspotenciáljuk okánál fogva sem – nem alkothatnak egységes felületet, ám egymásnak feszülve az általánosan kitöltött térben jól magyarázzák a felfűvődést, a tágulás folyamatosságát! (Az elektrosztatikus taszítást mi is – konkrét mérhetőséggel – személyesen is tapasztalhatjuk.) Azaz a hatalmas energiasűrűség különbsége kényszeríti önálló saját tere köré az elektront – hiszen 10 az 51-en nagyságrendű különbség van a tér töltöttsége – és a körbevett forma között, ahogyan kezdetben ideálisan, energetikai pontokkal befűződő korai kvarkoknál is megtörténhetett! Ez az erőhatásérték közelítően egybe esik a kvarkokat összekötő erő megbontásának számolt értékével, amelyek mesterségesen – pl. atombombaként bonthatók csak fel. A visszaható nyomás alakít ki mindent, a spontán bomlást is! A sötét energia kimutatását Nobel-díjjal jutalmazták (2011), de ez a számolt érték elenyésző! A szupernóva-robbanásokat implózió előzi meg! A tér – szerintem – önmagában semleges, és sugárzó energia nélkül abszolút nulla fokú! (Lásd a Bose–Einstein-kondenzátum hőfokirányát, a mérőssor hőfoktörődékét, az így lehűtött gáz viselkedését, szuperfolyékonyságát, vagy a fény kísérletes lelassításának Nobel-díjas részleteit.) A térnek az energia ad karaktert – de csak a

világegyetemen belül! A visszaható nyomás indítja el a „csillagéleteket” is (a nagy hő és nyomásviszony könnyen leszakítja a hidrogén egyetlen elektronját!), és semmisíti meg végül a neutronsillagokat, a „fehér törpéket”. Szerintem a fekete lyukak csakis ideálisan szerveződött, zárt terű protonokból állhatnak! A háttér sugárzás ismert hőfokán az imaginárius lyukak még igen aktívak. Így a gravitációs hullámok valósága is sokkal jobban igazolja az általam felállított változatot. A relativitáselmélettel számolt „kozmosz parittyával” továbbra is számolhatunk, de nem az adott bolygó, hanem az aktív kvantumok lendítenek tovább! A világegyetem tágulása a hőhalálig tart, és csak ekkor, amikor az abszolút nulla fokra lehűlt, az energia által birtokba vett tér egészében történik meg a hőként szétsugárzott energia újra pontokba koncentrálódása, csak ekkor lép fel, jut érvényre a kvantum-gravitáció! Így érthetőbbé válik a „Nagy Bumm” is, ha tudjuk, hogy volt és miként zajlott le a világegyetem összeomlása. A kozmosz ciklikus „életű”! Fizikusi elszólásban is hallottam, hogy az számíthatóan 90 milliárd év! Az entrópia felől vizsgálva a teljes energiamegmaradási folyamatot – mint zárt rendszerre – az univerzum egészére kell értelmeznünk azt.

A divergenciái egyfotonos megállapításra ez a válaszom: Az elektromágneses hullámok nem longitudinális, de nem is traverziális hatásmechanizmusként írhatók le, nagyon sajátos térhatásnak alárendelt formációt gondolhatunk el – ha figyelembe vesszük a tér imaginárius lyukakkal való kitöltöttségét! (Azért lyukak, mert nyitottak, mert az energiapontok saját erőteret alkotva hurok-, vagy spirálszerűen pörögve áramlanak, mozgásuk vektoriális összege a fénysebesség!) Egy gerjesztett állapotú objektum (vagy például egy feszültség alá helyezett izzó) által kibocsájtott fotonok, mint energiaimpulzusok hullámhosszuk vektorirányában a tér korlátozó hatását oldalirányból szenvedik el, azaz kénytelenek kinyílni, ezáltal energetikai vákuumot gerjesztenek minden egyes frekvenciaváltáskor. A tér energiakorlátozó hatását a frekvenciahosszon belüli köztes imaginárius lyukak kompenzálják és tartják azonos értéken, amelyek nem mozognak egyenes vonalú fénysebességgel! A tér korlátozó hatásaként az egyes frekvencia végén számíthatóan egyenlő oldalú háromszög formáció alakul ki, azaz három további foton keletkezhet nem egy, és ez ismétlődik a hullám ütközéséig, becsapódásáig – ezért lehetséges interferencia a kettősrés-kísérletnél is. – És nincs váltott részválasztás az egyes foton vagy elektron részéről... ami ismételten ellentmondásos!

Simonyi professzor is megemlíti, és helyben hagyja azt, hogy a már fentebb jelzett időarány alatti, az ősrobbanás közelbe visszavezetett fizika már csak spekulatív matematikával művelhető, azaz nem bizonyítható. Tehát sarkalatos kérdés a teret kitöltő kitüntetett pont mibenléte – szemben például a 9 dimenziós világegyetemmél, a részecskéket alkotó közvetítő részecskéikkel, amelyek energiaértéke nagyobb a vonatkoztatott részecskénél! – Vagy egy kitüntetett ponttal számolunk, amely folyton sugárzó, és sugárzása számíthatóan megnő, ha intenzív kölcsönhatás éri!

Az élet részleteinek eddig elért ismeretei is megadják már azt a lehetőséget, hogy címbeli állításomra indirekt bizonyítási kísérletet végezzünk, akár gondolati úton is. A jelen fizikai felfogás szerint az atomok közti, pláne a molekulák közti terekben csak általános elektromágneses kölcsönhatás érvényesülhet, amely önmagában gyenge, tevénytelen irányba nem képes a biológiai önszerveződés kialakítására, ott az elektromágneses hullám inkább roncsol. (A köztes térben – 1994-es évek előtti felfogással, szerintünk nincs elégségesen kölcsönható erő, addig még csak sejtés formában sem vélelmezett „sötét” energia!) Gondoljunk a röntgen-vizsgálatokra, s egyéb testi átvilágításokra, azok kritikus frekvenciáira. A szerves kémiai közegekben a kötések erőssorrendje dönti el a bomlások igen-nem lehetőségét. Nem így van a szerves, az ökológikus közegben, ott az

imaginárius lyukak lokális káoszából fellép egy olyan, eddig ismeretlen, meg nem nevezett heurisztikus erő, amely a baktériumok, a sejtek önszerveződésében aktívan részt vesz és folytonos mozgásban tartja azokat.

A DNS-RNS kettős hélix formája pontosan megfelel egy elektromos áram vezetőjének. Csak itt nem vándorolnak többletelektronok – mert nincsenek –, hanem megfordítva történik a mechanizmus. Hogyan? Az elektromos áram elektronjai – különösen nagyfeszültség esetén – a vezető felületére törekszenek a kisebb ellenállás miatt, és ott spirális pályát alkotva mozognak a fogyasztó felé. (A szabad elektronok is ilyen pályát írnak le „vákuumban”, a töltött térben.) De a DNS-ben nincs ellenállás, viszont csak az erre alkalmas négy nukleotid (ACGT) biztosítja azt a spirális pályát, amelyben a köztes teret is kitöltő dinamikus kvantumok, az imaginárius lyukak szabályosan, zavaró káosz nélkül kitölthetnek. (A nehézfémeknek már zavaróan sok elektronjaik vannak.) Az elektron mágneses kölcsönhatása ismert, de ezt a spirálisan szerveződő, lokálisan felálló kölcsönhatást nem lehet közvetlenül kimutatni, ez az áramlási mód ismeretlen volt eddig a fizikában, a vákuum nehézkes értelmezése miatt nem is feltételezték – pedig az energetikai pontok áramlása folyamatos! (Lásd az állandó mágnes erővonalait!) Eddig – kvantum szinten – a divergáló gömbsugárzás formájában áramló fényt, az e-hullámok fotonjait, vagy a lézer közel párhuzamos sugárnyalábját, illetve a mágneses erővonalak tóruszt alkotó görbéit ismertük. Az állandó mágnes erővonalait csak a mágnes struktúrájának részbeni roncsolásával (hőhatásra) lehet megszüntetni.

Az 1998-as Nobel-díj magyarázatában találunk egy elég jól közelítő leírást arra nézve, hogy mi történik egy részecske, vagy a lézerefény közvetlen közelében, bár az csak egy lábjegyzetnyi kiegészítés. A Jain által ott leírt kompozit fermionok olyan fázishatárt alkotnak, amikor azok speciális, körbevevő-elkülönítő áramlásukkal részben „kiszigetelve” nyomják össze a részecskéket, atommagokat, illetve saját irányban tartják például a lézer sugarait. – Ez egy fázishatár! Ez a jelenség hasonlítható a makroméretű csapágygolyók körmozgásához, amikor azok – a két csapágygyűrű közé fogva – elkülönítik a rögzített tengelyt és a forgó kereket. E részleteket azért tartom fontosnak, hogy elképzeljük és megértsük azt, amit még Crick és Watson, a DNS-RNS kimutatói 1953-ban nem tudhattak. Ők csak a szemikonzervatív mechanizmust ismerték fel, az viszont ma már középiskolás tananyag! Ezt, a kettős hélixen belüli áramlást – közelítően – hasonlíthatjuk a lézerhez (ott is a „rej-töző”, de rendszerbe foglalt imaginárius lyukak továbbítják a fényimpulzusokat), avval a különbséggel, hogy kis sebességnél az még hajlékony marad. A kromoszómák aktivitásakor a „kigördülésére” is bőven van példa a genetikában, s ez szintén az áramlás erejét mutatja. Neurológiai méretekben és viszonylatokban pedig dendritnyúlványok sokaságát építi és köti össze a láthatatlan erő, ám valószínűsíthetően a lineáris irányú sebessége és átmérője megnövekedhet, s ezáltal intenzívebbé is válhat. (Lásd a gyakrabban használt dendritágak megvastagodását.) Az agyi neuronoknál eldöntően egyirányú az áramlat a szinaptikus végekig. Az agyi neuronokon folyamatosan végigfutó impulzusokat a gátló idegsejtek, mint szemaforok „digitalizálják” és terelik megfelelő pályákra, hogy azok szakaszosan összetett és harmonikus mozgásmintázatot alkossanak az alfá, gamma théta és egyéb hullámokkal.

Hogy ez a párhuzamos fizikai felfogás miképpen kezd teret nyerni? Az elmúlt tíz évben már fellelhetőek a nyomai: Az akkor hetvenes évek agykutató, Vizi E. Szilveszter professzor méltatására a Természet Világa különkiadást adott közre 2007-ben (ez már a szokásosan szép volt...), az egyik szerző Roska Tamás professzor (a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen kapott és vezetett akkor tanszéket, intézetet), aki a térbeli agyszámítógép egyik, akkor már több mint tízéves feltalálója volt, tőle idézek, s ez felismeréseim után jóval később került nyilvánosságra:

„Máskor egy téridőbeli kaotikus attraktor a »kód«. Ezek a kódok csak mostanában kezdenek feltűnni az idegtudományban (lásd például a »binding« problémát). De a nemlineáris téridőbeli dinamikában is újak. Például az »edge of chaos« jelenséget a szimulációs kísérleteken túl csak nemrégiben lehetett elméletileg megragadni, majd megmutatni a »lokális aktivitás« jelenségét mint minden kibontakozó számítási lehetőség feltételét. A »hullámlogika« vagy celluláris »analóg logika« az idegrendszer motiválta számítógépek világának új jelensége, melynek formális megragadása csak a közelmúltban indult meg.”

Az idézetből két dolog tűnik ki: 1. ... a nemlineáris téridőbeli dinamikában is újak...

2. A sorrend: Elméleti feltételezés, szimulációs kísérlet, mint minden számítási lehetőség feltétele!

Azaz a mai technológiák és a számítógépes eszköztár megadja a modellfelállítás-hoz a számítási lehetőségeket, és a helyes sorrend könnyebben felnyitja-igazolja a jelenséget – minimalizálva a tévedést! Így nem csoda, ha Kroó Norbert professzor már 1999 őszén „szelíden” figyelmezteti a biológusokat, hogy az interdiszciplináris kutatásaikkor nem kerülhetik meg a fizikát! (Természet Világa, 9. szám). Számomra vázlatosan összeállt az a fizika, ahol a korrespondencia' elve is segít megmagyarázni azt, miért lehetséges az „agyszámítógép” hullámlogikájának a felerősödése a nem-szinaptikus jelátvitel „rászorzásával”, aminek kapcsán katartikus élménybe, vagy euforikus élménybe csap át az elme, illetve hogy az elme megelőző akaratlansága miként lehetséges! Wittgenstein írja egyik esszéjében: „A problémákat nem új információk segítségével oldjuk meg, hanem azáltal, hogy rendszerbe foglaljuk azt, amit már régóta tudunk.” Milyen tudománytörténeti paradoxon, pont Einstein mondta: a világegyetemben az a legérthetlenebb, hogy megérthető! És pont ő nem fogadta el a hullám vagy részecske kettős-természetet, annak kritikai igazolásához a saját relativitáselméletét kellett volna később újragondolnia!

Kívülállónak nem oly nagy különbség az, hogy a legkisebb részecske, az elektron miként és honnan formálódik, csak hogy e végpontból sok mindent újra kell gondolni: hogy a láthatatlan „semmi” 51 nagyságrenddel több a látható valaminél – ami hétköznapi módon elképzelhetetlen! A fizika közvetlenül érintett ágait, az elméleti, részecske- és asztrofizikát, s ezeken keresztül az érintett interdiszciplináris területek sokaságát kell sokat sejtetően újrafogalmazni. E vonatkozásban befejezettnek tekinthetjük a minden szintre kiterjedő evolúciót, ezáltal pedig valamikor az egységes világnézet kora jön el, amihez szorosan kapcsolódik az identitástudat!

Köznapis tapasztalataink megfigyelése szerint az áramlat kezdetektől, az embriónális zigóta állapottól vezérel, amikor ideglemezzé, majd idegcsövű formálódik az. De legszembetűnőbben a gondolkodás függetlenségében, illetve a központi neuronhálózat alternatív, azaz választhatóságot mutató aktivitásában mutatkozik meg az áramlat. Csikszentmihályi professzor is flow-élményként írja le az embert igazán éltető áramlatot. Ezek után az a kérdés is felmerülhet, hogy az agy egész mechanizmusát mozgásban tartó áramlattal mi lesz a halál után? Hogy az – ilyen összetett komplexitása ellenére – a kérlelhetetlen fluktuáció, a szétesés, az elemi szintű káosz áldozatává válik? Vagy – mivel a halál után azonnal bekövetkező súlycsökkenés is elgondolkodtatja a kutatót – valami más is megtörténhet? Másképp fogalmazva: Egy kiterjedten nagy mozgásmintázatnak vannak-e olyan léthelyzetei, amikor az – az utolsó pillanatig fennálló dinamikája által, a hirtelen beálló halál miatt – lelökődik a roncsolt agryól? Máskor a keringési rendszer gyors összeomlását követően lökődhet le a mintázat a saját hardveréről? A halál beálltával 200-szoros dopamin-felszabadu-

lást mértek, ez a megfigyelés a Mindentudás Egyetemen, Vizi professzor előadásában szintén elhangzott! Ez a sajátos kérdés valószínűleg még sokáig megválaszolatlan marad, viszont ha van válasz, ha nincs, az identitástudat mindenképpen módosul már időközben is.

A kultúra középpontjában olyan önkifejezési tevékenységünk áll, amit interakciók sorozatával hajtunk végre, és amit önazonosság-tudatunk megnyilvánulásaként is vizsgálhatunk. Pataki professzor szerint: Az identitás abban a metszéspontban helyezkedik el, ahol az egyén társadalmi reprodukciója – a szocializáció – és a befolyásoló részrendszerek (nyelvi, szakmacsoportos, regionális, spirituális stb.) reprezentációja találkozik és egybefonódik. Más megvilágításban: Az identitás olyan kategória, amely a pszichoanalitikus teória által bevezetett belső szekvenciák, tartalmak lezajlásában teret ad a társadalmi környezettel való interakciók dinamikájának. Az identitásképzés folyamata egy időben alkalmaz megfigyelést és önmegfigyelést, amelyek a mentális működés minden szintjén zajlanak, és amelyek segítségével az egyén annak fényében ítéli meg magát, ahogyan mások ítélik meg őt saját magukhoz és az általuk használt mércéhez képest – miközben a mások róla szóló ítéleteit aszerint ítéli meg, hogy a hozzájuk képest és a számára fontos mércékkel mérve milyennek látja önmagát. A pszichológia, szociálpszichológia e témakörét azért tartom fontosnak itt ilyen járulékos részletességgel kibontani, mert az énhez, de döntően társadalmi tudathoz rendelhető fogalomkör megkerülhetetlen része, alkotója a világnézetnek.

A „felülről” teremtett világfelfogás ma – és beláthatóan sokáig még – többségi felfogás, de az egyúttal nagyon megosztó is, és nagyon meghatározó tartalmú sajátossága az identitástudatnak. A szükséglet-hierarchia piramisához hasonlatosan az önazonosság-tudat is „felfelé” mutató irányultságú – egy adott társadalmi-kulturális kereten belül! Az ideológiákkal és utópiákkal vegyesen terhelt felépítmény és a test viszonya az inkvizíció előtti kortól aszimmetrikus. Ezen az evolúció mindinkább világos kirajzolódása eddig nem sokat változtatott. A geocentrikus fizikai világkép csak Galileivel kezdett el érdemben töredezni, ám ez napjainkra oly módon felgyorsult, hogy az a hatalmi elit figyelmét és cselekvési szándékát is kivívta! Az engem ért, már több mint húsz évvel ezelőtti hatásokkál szinte párhuzamosan zajlott le egy első hullámú befejezetlen tudományos forradalom: a fizikában 1994-től 1998 végéig tartott, a Természet Világában 1997-ben volt követhető az értő szemnek. (Lásd elsőként a Természet Világa 1994/2-es számában Patkós tanár úr által megszólítottak véleményét – szemben a bevezetőben beharangozott S. Hawking-állítással.) Ennek lényegi okát igyekeztem előbb megvilágítani. A félig nyílt, szakmai virágnyelven folyó vitákat Kiss Dezső professzor Keserű reflexiója zárta le nálunk (Magyar Tudomány, 1998/10). Egy akadémikusi elismerésben részesült fizikus nem mondhat ellent a már globálissá vált szakcsoporthoz kánonnak!

Posztmodern korunkban (is) a test inkább szociális objektum, orvosi kezelési módon válik közvetlenül a tudat tárgyává. A biológiai önszerveződés elemi, az energia pontos értelmezése útján való megközelítése szinte sehogy, csak a „kész” tudat negatív visszahatásaként, pl. káros szenvedélyek, rossz szokások, vagy a stressz hirtelen, illetve elhúzódó, szomatizáló hatásaiaként válhat részben ismertté. M. Foucault-ra hivatkozva: „A test ma olyan felszín, amelyre a közbeszédes szövegek, s ennek útján az intézményes hatalom írja rá jeleit. A test ma nem annyira természetes adomány, hanem a szociális körhatások konstrukciója, mégpedig olyan egyedi konstrukciók, amelyeket külső, társadalmi erők jelentésadási és szimbolizációs tevékenységekkel hoznak létre.” Tehát eldöntően önmegjelenítés és önérvényesítés van – és persze az egyszerűen,

a tradicionálisan bevetten kommunikálható tömeges teremtettség! A fő státuszképzés mellett az egyik, horizontálisan orientáltató társadalmi mozgás a sport, a másik a fiatalosság kultusza, a divat. Sok más hatás mellett ezek sok felől támadó hullámaikat éljük. Ez is része a fogyasztatás versenyeztetésének, ami halálunkig tart, a temető képe szerint még utána is. A státuszt képző látvány társadalmában élünk. Én is osztom Foucault nézetét: „Az identitással kapcsolatos diskurzusok a test már nem végső menedék, hanem a hatalom működésének egyik, talán a legkitűntebb terepe, a hatalomé, amely egyfajta csendes háború formájában örökösen felülírja az erőviszonyokat, majd pedig beírja az intézményekbe, a gazdasági esélyegyenlőtlenségekbe, a nyelvbe – és az emberek testébe. Az, hogy a testek, a gesztusok, diskurzusok és vágyak egyéneket hoznak létre és azonosítanak – ez éppenséggel a hatalom egyik működési módja!” A társadalom minden szintjét átszövő hatalomgyakorlás a szándékolt befolyásolással kezdődik.

A történelemben mindig is kimutatható volt a fenyegetett identitás, ám korunk csoportos hovatartozásait a gazdasági szereplők diktálta globalizáció szinte kibogozhatatlanul bonyolulttá tette. A fenyegetés elsősorban a másság és kisebbség pejoratív megítéléséből fakadt. A csoportok, etnikai, nyelvi, majd legszélesebben a birodalmi kereteket is elérő vallási közösségek normáitól való eltérés ok lehet a stigmatizációra, a másság megjelölésére és elutasítására. A jelen migrációs hullámaiban is mindez jól kimutatható. De a globális társadalomban már évtizedek óta ott lappang egy másfajta, a legújabb identitás tudattal járó ütközési forma is. Az ateista felfogás két, igen eltérő minősége közti különbséget nem érti az, aki nem elégségesen mélyen művelte a természettudományokat, illetve nem hatottak rá elégségesen a XX. századi analitikus filozófiai következtetések, gondolati szintézisek, s így annak nem mondható korszerűnek az identitástudata sem. Még a kereszténységen belül is etikai, normasértési problémát jelent a bármilyen szempont szerinti vallásgyakorlási hiány, de e kultúrkörben ez már elége megszokott, s így lassan elfogadva beletörődött helyzetként párhuzamosan van jelen. Viszont a nagyon sok problémakörrel terhelt iszlám világot már nem ez jellemzi, ott az egy kalap alá vett ateista magatartást ítélik meg legszigorúbban, s ez az egyik, nem is igen titkolt ok a földrajzi invázióra, amelyet sokan ott felhatalmazásként élnek meg, történelmi vonatkozások miatt is. Posztmodern korunkban dívik egy másik jelenség is: a világnézetek töredékessége önjelölt prófétákkal, az ezoterikus kiscsoportok sokasága, ami tökéletesen megfelel az „oszd meg és uralkodj” jól bevált gyakorlatának.

Minő kontraszt: kevés hely van a Földön, ahol nem használnak villamos áramot, azon emberek száma is csekély lehet, akik nem hallottak volna az atomfegyverekről, mégis mint adottat tudomásul veszik, használják (és a tudományos vívmányok sokaságát!), de a hogyan működik, miből lesz áram? kérdése alig, vagy fel sem merül, pedig annak részleteinek ismerete már a világmagyarázat része. A tudományos gondolkodás – általánosan – szisztematikusan elválasztja a hogyanat a miérttől, az csak erőhatásokra vonatkozhat – nem rendelhet az egyes elem mellé bonyolultan komplex isteni akaratot. A közbeszéd pontatlanságát a „szétszabdalt”, azaz szakosodott tudományterületek is elősegítik, a „hézagok” között alig van átfedés és átjárás. Még ma is felelhető az a mentalitás, hogy a humán tudományokat, bölceletet művelők nagyobb társadalmi elismertségben részesülnek. Ennek tradicionális gyökere az etikai normák tekintélyelvű közvetítésére, a viselkedési szabályok intézményes kommunikációjára, az esztétikai élmények élvezetes közvetítésére vezethető vissza. A helyzet azonban változik, annak ellenére, hogy a többséget alkotók között még nem hiteles az, aki a

vallási nézetek meghaladásáról beszél. A múltbéli kijelentésekre alapozott bölceletek elleni kritikákat nemcsak elutasítják, hanem identitásuk elleni támadásként élik meg – olykor bőszerű felháborodással. Castels után szabadon összefoglalva: kettős kötésben vagyunk, gondolkodásunkat uralja az identitás hatalma, másrészt a hatalmi elit érdek motiválta kettős, vagy kozmopolita identitása is nyom bennünket. A fenyegetettség is kétirányú: a tudományos kutatás redukciós iránya elérte a múlt világnézetének Achilles-sarkát, amelyet további szaktudományok integrálnak majd és használnak. Illetve már használnak is! Másrészt a hatalmi elit támogatja, vagy sok országban megköveteli a többségi felfogás tradicionális identitástudatát. De az agykutatás után a gerontológia is elérkezett e kényes problémakörhöz!

Öregedésünk az örökítő gének végén található telomérák rövidülése miatt következik be, ezáltal a sejtek veszítenek biofittségükből (megrövidül a kiható dinamikai út!), és persze az a szövetek szintjén is kihat, majd a test egészére. Az emberi genom megfejtésével szinte egy időben kapott Nobel-díjat a kromoszómavég megrövidülésének az oki megfejtése (2009). Ugyanis a kromoszómavégek megkéső lezárása a túlforgásból adódhat – a végek fluktuálva, szétszórva rövidülnek meg, amit csak az ismételt „besapkázás” szüntet meg (a díjazottak így nevezik). Na már most, ha sikerült megfejtetni a jelenséget, akkor lesz, vagy már van is az a pénz, amikor az öregedéskutatást az öregedés megállítása irányába átfordítsa! A transzgén beviteli, vagy összejt tenyésztési technikák fejlettségei már ma is elég kecsegtetőek... Évek óta létezik génszerkesztés! Evvel azt is jeleztem, hogy megjelenhet a tudásfelhasználás kisajátítása! Például egy vezető agykutató miért ír közös beszélgető könyvecskét a tőle szakmailag igen távol álló katolikus papfilozófussal? Itt nem világos tisztán, hogy ki van elveiben és fizikai voltában fenyegetve, az igen, hogy ki adta fel elveit és prezentálja ismereteit torzíva! Ha ez „újszövetség”, akkor az még rosszabb! Ezek szerint az ismeretterjesztést csak addig lehet tanítani-átadni – amíg az nem veszélyezteti a többség uralkodó világnézetét! K. Popper évtizedekkel ezelőtt kijelentette, akit a fizikus Berényi professzor idézett egy írásában 2006-ban: „... egy demokrácia sem virágozhat, ha a tudomány a specialisták zárt körének kizárólagos tulajdonává válik.” De folytatom a fenyegetettség kérdését más irányból.

A klíma és az édesvízhiány ügye mellett a fenntarthatatlanság megalapozott dokumentáltsága is eléggé közismert, aminek nyilvánosságán a hatalmi elit, a „héják” már nem tudnak változtatni. Igaz viszont az is, hogy a belátható összeomlás elhárításához nagyobb tudásra, nagyobb bizalomra és aktívabb önkorlátozásra volna szükség egyéni szinten és a civilizáció egészére nézve – egy elérhetetlen intellektuális ugrásra! De pont a versenygazdaságot szorgalmazó, azt megnyergelő politikai-hatalmi elit ad ösztönzést a konkurenciaharchoz, a tőke szabad mozgásához, s evvel a fragmentációhoz is. Innen ne várjunk önmérsékletet! (A tőke individualizál!) Ahol ugye folyamatosan igyekeznek átírni az erőviszonyokat! A történelem szerint sokkal inkább mást: az erőforrás-felhasználás kulcs alapfogalom, jellemző a kulturális, az emberi evolúcióra nézve is.

A digitális, a robotizálást előrevetítő közeljövő nem igényel tömeges munkáskezeket! Azaz még most van lehetőség a világtrend kezelhető uralására, érdekek szerinti átalakítására – semmint az identitástudat gyors, történelmi helyzetének a megváltoztatására! Idézem Devereux-t: „A személyes és egyszersmind emberi identitás megtagadásának a végső következménye a fizikai megsemmisítés!” Azaz a többség nem tudhatja meg a tudat pontos leírását – se! Vessünk össze két kiemelt döntést: Az iraki offenzíva megindoklását – pontosabban annak kiderült, botrányos hiányát, és az

arab tavaszt „megsegítő” kirobbantást, a maga előre tudott, Nógrádi professzor által is jelzett „exportálhatatlan demokráciájával”. A másik: Az USA klímaegyezményből való kilépése. A magas fogyasztói háttér megtartása (nyolcszoros ökolábnomával együtt...) egyúttal a világhatalmi pozíció megtartásának a kulcsa is! Ezt a paradox helyzetet látszik igazolni a gazdasági innováció kiváltotta lökéshullám elkerülhetlensége. A Kondratyev-ciklus jelenkori esedékességét miképpen hasznosítsák: a kommunikációs eszközök, az internet, az okostelefonok kézbe adása az integrálhatatlan száz- és százmillióknak, hogy az „ígéret földjére” lépjenek – ezt próbálják meg irányítottan gerjeszteni. A digitális technológiák által tetőző társadalmi lökéshullámot inkább felhasználják a héják, mintsem visszafogják a saját gazdaságukat! Ugyanis ma legfeljebb lokális „kis” háborúkat lehet vívni nyíltan – úgymond geopolitikai érdekek mentén – az emberi jogok be nem tartása ürügyén! Nagy tömegű „asszimilálást” nem lehet végrehajtani, viszont az identitáskülönbségeket ki lehet használni, csak elindítani kell a folyamatot! Földi László, a volt titkosszolgá szerint Európa háborúban áll, de ez a háború nem Irak, Líbia vagy Szíria társadalmának szétesése után kezdődött! Viszont a kereskedelmi és beruházásvédelmi egyezmény európai alá nem írásával felgyorsult! 1990-től kapott tíz évet a kisajátított liberális eszme gazdasági térhódítása, ám rá kell döbbenjünk: a piaci súlypontok durván átalakulnak – ami fokozatosan hatalmi átrendeződést hoz majd el, és e miatt újra bipoláris világban élünk. Ennek akarnak elébe menni a héják!

„A jövőt el kell gondolnunk, ... virrasztanunk kell a jövőt!” – írja Derrida, de lehet-e egyáltalán, és hogyan lehet? Az apokaliptikus, vagy disztópiás jövőképet négy eldöntő jellemző terheli meg:

1) Klímakatasztrófa – édesvízhiány; 2) A túlnépesedésből fakadó „elfogyó” Föld általános problémaköre; 3) A demográfiai ár és apály kontrasztjában a komfort és nyomor, az elérhető jólét víziójából fakadó migrációs veszély és a velejáró anarchia; 4) Az „előrefutott” tudományos ismeretek okán a tudományos értelmiség elszakadása a többség identitástudatától.

A párizsi klímaegyezmény aláírását előkészítő tudományos értelmiség megtalálta a szükséges közös platformot, amely a társadalmak és a döntéshozók belátásaival is találkozott. – De ez csak az elméleti-elvi szint! – Az identitástudattal és a kultúrával ilyen szorosan összefüggő összetettséget, egymásrahatási láncolatot lehetetlen hatalmi érdekek sérelme nélkül – és belátható időn belül – megvitatni!

JEGYZETEK

- * A szegedi Közéleti Kávéház egyik, a 1. *Fizikai fogalom*: amikor a kvantumszám exponenciális növekedésével a folyamatok a klasszikus fizikába mennek át.

A konzervatív szocio-gaullista közgazdasági irányzat nyomában

---

(Bevezetés) A 2017-es francia elnökválasztási kampányban és az azt megelőző viták középpontjában főként a gazdasági kérdések és azok megoldásai álltak, ugyanis Franciaország évek óta, mint Európa gazdaságilag beteg embere jelent meg az európai és a hazai médiában. Franciaországban ugyanis a lassuló gazdasági növekedés, magas munkanélküliséggel, növekvő államadóssággal, állandó költségvetési deficittel és külkereskedelmi hiánnyal párosult. Így nem véletlen, hogy az elmúlt években nemcsak a nemzetközi szervezetek, hanem a hazai szakemberek nagy része is a gazdasági reformokat szorgalmazott az ország növekedési pályára állítása érdekében. Így a választási kampány során az egyes elnökjelöltek is más-más receptet próbáltak felírni a francia gazdaság problémáira. Azonban míg a francia baloldal legnagyobb pártjának, a Szocialista Pártnak a fontosabb elnökjelöltjei az elnökválasztást megelőző előválasztás során több eltérő gazdaságpolitikai nézetet képviseltek a marxista megoldásoktól kezdve, a keynesi és neokeynesi megoldásokon át egészen a klasszikus neoliberais gyógymódokig, addig a jobboldal legfontosabb pártjának, a Köztársaságiaknak az elnökjelöltjei kivétel nélkül a neokonzervatív, liberális gazdasági megoldásokat helyezték előtérbe választási programjaikban.

A baloldalon tapasztalható közgazdasági pluralizmusnak köszönhetően a Szocialista Párt előválasztását egy intervencionista államot vizionáló, a keresleti közgazdaságtant előtérbe helyező, és így a keynesi/neokeynesi gazdaságpolitikai megoldásokat preferáló személy nyerte Benoît Hamon személyében. Ezzel szemben a Köztársaságiaknál, programjának radikalizmusa miatt, a „francia Thatcherként” elhíresült François Fillon került ki győztesen, aki a klasszikus neoliberais gazdaságpolitikai elképzelések mellé tette le a zászlaját.¹

A baloldalon a Szocialista Párt elnökjelöltje mellett, azonban több olyan jelölt is elindult a köztársaság elnöki posztért, úgymint például Jean-Luc Mélanchon, a Lázadó Franciaország vezetője vagy Yannick Jadot, a Zöldek jelöltje, akik szintén a jelenleg uralkodó liberális közgazdasági irányvonallal szembeni alternatív, az állami szerepvállalást előtérbe helyező gazdaságpolitikai megoldásokat vonultattak fel. Az alternatív (keynesi/neokeynesi/institucionalista) gazdaságpolitikai programmal rendelkező baloldali jelöltek gazdaságpolitikai hitelességét tovább növelte, hogy programjuk mögött több neves francia közgazdász is fel tudtak sorakoztatni, így Benoît Hamon gazdasági elképzeléseinek kidolgozásában Thomas Piketty közgazdász vett részt, míg a szélsőbaloldali jelöltet, Jean-Luc Mélanchont Jacques Généreux keynesi elveket valló közgazdász segítette.^{2,3}

Az igaz, hogy Köztársaságiak jelöltjein kívül találunk olyan jobboldali jelölteket, akik szintén úgynevezett alternatív közgazdasági megoldásokat képviseltek, azonban ezen jelöltek egyrésztől marginális támogatottsággal rendelkeznek, úgy mint például a szocio-gaullista, Nicolas Dupont-Aignan, másrésztől pedig a gazdaságpolitikai programjaik mögül hiányoztak a hiteles közgazdasági szakemberek is. Így például a legnagyobb támogatottsággal rendelkező – és sok esetben gaullista nézeteket valló – Nemzeti Front sem tudott egy Thomas Pikettyhez, vagy Jacques Généreux-höz hasonló közgazdasági szakembert felkérni programjának a kidolgozásához. Így a párt gazdasági főtá-

nácsadója Bernard Monot politikus lett, a másik tanácsadó, Bruno Lemaire közgazdász, aki annak ellenére, hogy radikális keynesistának mondható, nem rendelkezik akadémiai háttérrel. Végül még ki kell emelni Philippe Murer-t, aki szintén egyike a Nemzeti Front tanácsadóinak, azonban ő – egykori brókerként – a pénzügy világból érkezett, és főként az ökológiai közgazdaságtani irányvonalat képviselte a Nemzeti Fronton belül.⁴

Jól látható, hogy Franciaországban a jobboldali politikai palettáról szinte teljesen eltűnt a keresztényszocialista nézeteket valló, az intervencionista államot és az eseteket segítő, de konzervatív nézeteket szem előtt tartó gazdaságpolitikai eszme, az úgynevezett szocio-gaullizmus. Ezzel szemben a marxista és a szociáldemokrata megoldásokra épülő baloldalon továbbra is megtalálhatóak, az úgynevezett alternatív, a neoliberais, a piac elsődlegességét előtérbe helyező megoldásokat elutasító gazdaságpolitikai irányzatok.

Hasonló aszimmetriát láthatunk az egyetemi szférán belül is. Így a baloldali közgazdászok körében több egyesületet is találhatunk, úgymint például a Les Économistes atterrés vagy a Gazdaságpolitika Francia Egyesületét (Association Française d'Économie Politique), akik ezen alternatív közgazdászokat gyűjtik egy kalap alá. Ezzel szemben a jobboldalon nemcsak a politika, hanem a felsőoktatási képzés terén is teljes egészében eltűntek az alternatív (keresztény szocialista vagy szocio-gaullista) közgazdaságtani nézeteket valló szakemberek. Holott nem is olyan régen még a Köztársaságiak és annak előd pártjain belül is megtalálható volt ezen irányvonal, Philippe Séguin vezetésével, aki a körébe tartozott egykoron a Köztársaságiak 2017-es elnökjelöltje, François Fillon is.⁵

A kérdés tehát adott: vajon milyen folyamat mentén marginalizálódott ezen irányvonal a jobboldalon és adta át a helyét a neoliberais gazdaságpolitikai nézeteket valló szakembereknek? Melyek voltak azok a tényezők, amelyek révén Franciaország történelmének legnagyobb gazdasági fellendülését hozó irányzata, a szocio-gaullizmus, alig 20 év alatt szinte teljesen marginalizálódott a konzervatív politikai osztályon belül és tűnt el az egyetemi katedrákról?

(Egyetemi és államapparátus, két világ szimbiózis nélkül)

Egyetemi oktatók: szakmai hiányosságok és liberalizmus

Annak érdekében, hogy jobban megértsük a gaullista gazdaságpolitikai elméletek egyetemi és politikai szférából való eltűnését, érdemes egy pillantást vetnünk a francia közgazdasági gondolkodás fejlődésére a XIX. századtól kezdődően, majd pedig megvizsgálni II. világháború utáni francia közgazdasági oktatást, illetve állami szerepvállalás jelentőségét. Mindez ugyanis jelentős segítséget nyújt a kérdésünk megválaszolásában.

A XIX. század Franciaországában főként a liberális gazdaságpolitikai felfogás uralkodott, s az ország olyan kitűnő liberális szakembereket adott a világ számára, mint Frédéric Bastiat vagy Jean-Baptiste Say. A francia liberális iskola elterjedése főként a XVIII. században uralkodó központosított, abszolutista állam elleni ideológiai lázadás-ként lehet értelmezni, ami így a liberális közgazdasági gondolkodás elterjedését jelentette az országban, amely egészen az 1940-es évekig meghatározó gazdaságfilozófiai irányvonal volt. A liberális ideológiai iskola jelentős hatást gyakorolt a francia gazdasági modellre is a XIX. század folyamán, így az állam szerepe, úgynevezett éjjeliőr szerepre korlátozódott és minimálisan szólt bele a gazdaság működésébe.

A francia közgazdasági gondolkodás a II. világháború után szakított a liberális eszmékkel, ugyanis a kor politikusai – köztük a későbbi köztársasági elnök, Charles de Gaulle –, filozófusai és szakértői épp a gyenge államra vezették vissza Franciaország II. világháborús kudarcát. Ugyanis szemben a náci Németországgal, ahol központi utasítás révén agresszív hadiipari és infrastrukturális fejlesztéseket vittek véghez, Franciaországban

továbbra is a liberális gazdaságpolitikai megoldásokban hittek, így sem az amerikai New Deal megoldásait nem vették át, sem a náci Németország felől érkező fenyegetésnek nem próbáltak, és kellő hadi ipari fejlesztések híján nem is tudtak gátat szabni.

A II. világháborút követően a francia közgazdászok és szakpolitikuskok a keynesi alapelveknek megfelelően egy, a gazdaságban aktív államot kezdték felépíteni, amelyre jelentős hatást gyakoroltak a francia közigazgatásban egyre nagyobb szerepet kapó, úgynevezett mérnök-közgazdászok, akik nemcsak az állami szerepvállalás jelentőségében hittek, hanem a gazdaság tervezhetőségében is, így a keynesi intervencionalista állam felfogása is kedvező fogadtatásban talált köreikben.

Azonban mielőtt megvizsgálánk a mérnök-közgazdászok szerepét a francia közgazdasági gondolkodásban, érdemes egy pillantást vetni a háborút követő francia közgazdasági oktatásra is. Franciaországban egészen az 1960-as évek végéig a közgazdaságtan oktatása a jogi egyetemeken kapott helyet, a jogi tanulmányokat kiegészítő tantárgy keretein belül. Így sem külön közgazdasági szakok, sem külön karok nem foglalkoztak a közgazdaságtannal, mint tudománnyal, hanem az teljes egészében a jogi tanulmányok alá volt rendelve. *Marion Fourcade* megjegyzi, hogy az oktatók nagy része jogi szakmai háttérrel rendelkező professzorokból állt, amit jól mutat az is, hogy 1957-ben a Közgazdasági Társaság 69 tagjából 42 közgazdasági specializációval rendelkező jogi diplomával rendelkezett, és így matematikai tudásuk alacsony volt. A maradék 21 tagnak volt csak mérnöki vagy matematikai szakterületen szerzett diplomája, ami már magasabb szintű matematikai tudást feltételezett.⁶ Az 1960-as évek végéig az egyetemi közgazdasági oktatók ráadásul a matematikai modellekkel dolgozó szakértőket megvetették, ugyanis véleményük szerint a közgazdaságtan inkább volt bölcsészet, mint kvantitatív tudomány. Tudniillik a kor közgazdasági oktatói a közgazdaságtant egy morális diszciplínának tartották, amelynek a célja, hogy rámutasson a társadalomban meghúzódó törvényekre, összefüggésekre, amely az emberi kapcsolatokat irányítja.⁷

Az egyetemi oktatók nagy része e mellett a II. világháborút megelőző liberális elméleti iskolához tartozott, akik teljesen kisajátították a francia egyetemi katedrákat, így az új irányzat képviselői, úgymint az 1940-es években megjelenő keynesi, illetve kommunista közgazdászok teljesen kiszorultak az egyetemi oktatásból. Az újonnan megjelenő szakemberek nemcsak az új irányzatot képviselték, hanem már jelentős matematikai tudással is rendelkeztek. Így ezen szakértők nagy része alternatív módon, magánórák keretein belül oktatta a magas szintű matematikai tudást igénylő közgazdasági tantárgyakat az aziránt érdeklődő hallgatók számára.

A közigazgatás, mint a modern közgazdaságtan bölcsője

Azonban míg az egyetemi szféra kiszorította a keynesi gazdaságpolitikát előtérbe helyező, a modern, matematikai tudással rendelkező szakembereket, addig az állami közigazgatás tárt karokkal várta ezen új irányzat képviselőit. Így ezen új gondolati iskola képviselői és oktatói elsőként az állami közigazgatásban, illetve az állam által, a közigazgatás utánpótlására, a negyvenes években létrehozott *grande école*-okban jelentek meg. A német megszállás alatt ugyanis már a Vichy kormányzat is egy, a 1930-as évekhez képest sokkal aktívabb állam kiépítését kezdte el, amihez – köszönhetően a szorosan hozzákapcsolódó gazdaságtervezéshez – már magas szintű matematikai tudásra volt szükséges. Azonban a Vichy kormányzat céljai elérése során jelentős szakemberhiánnyal találta szembe magát, ugyanis – mint olvashattuk – a jogi egyetemeken végzett közgazdasági szakemberek matematikai tudása nem volt kielégítő effajta munkakörök betöltésére. Így az államnak kellett megoldani e szakemberek képzését belső, minisztériumi képzések, illetve úgynevezett *grande école*-ok létrehozása és támogatása révén.^{8,9}

A kor egyetemlein tanító francia liberális oktatóinak hiányos tudását nemcsak az állami szférával való kapcsolatuk, hanem a nemzetközi elszigeteltségük is mutatta. Az oktatók nagy része alig-alig volt kapcsolatban a nemzetközi szakmával, így nemzetközi publikációjuk száma is kevés volt, hiszen az amerikai, brit, német és holland közgazdászok sokkal matematika orientáltabbak voltak, és az akkor már népszerű keynesi megoldásokra alapozták elméleteiket. Ezzel szemben a gazdasági minisztérium, majd az 1945-ben alapított Statisztikai Hivatal – amely az 1960-as évektől kezdve a legnagyobb és legfontosabb állami kutatóműhellyé vált – munkatársai sokkal aktívabban részt vettek a nemzetközi tudományos életben és a publikációik száma mind belföldön, mind külföldön egyre inkább nőtt.

Így tehát a szakember-utánpótlást a belső, minisztériumi képzések és a grande écoles vállalták magukra, és az első keynesi közgazdászok is főként az állami apparátusban jelentek meg, akik száma a II. világháború után jelentős mértékben megnőtt. Igaz, ez nem jelenti azt, hogy az állami apparátusban, illetve a grande école-ban dolgozók nagy része kivétel nélkül ezen új gazdaságpolitikai irányvonalat képviselte volna, hiszen közülük néhányan liberális közgazdászként határozták meg magukat, azaz kiálltak a piac mindenhatósága mellett, de – okulván a nagy gazdasági világválság tapasztalataiból – az állami beavatkozás bizonyos fokát sem vetették el. Ez a magas szintű matematikatudással rendelkező liberális szakembergárda, azonban nem az egyetemeken hanem, főleg az ENA-n (École Nationale d'Administration) és a Science Po-n oktattak, amelyek az állami apparátus első számú kibocsátói voltak. Későbbiekben, az 1970-es évektől kezdődően a neoliberais közgazdasági irányzat első számú francia képviselői, szintén ezekben az intézményekben fognak megjelenni, köszönhetően a már meglévő liberális gyökereknek.¹⁰

Összefoglalásképp megállapíthatjuk, hogy 1960-as évek végéig két teljesen különálló világ működik párhuzamosan egymás mellett a francia közgazdasági szakmában: az egyetemi oktatók és az államapparátus. A két közgazdász csoport között nemcsak ideológiailag, de a közgazdasági képzettség terén is jelentős eltérést találhatunk, elsősorban az államapparátusban dolgozók javára.

1968 – önálló közgazdasági egyetemi karok létrejötte

Az 1968-as diáklázadások a francia közgazdasági oktatásra is rányomták a bélyegüket. Így egyrészt megalakultak az első közgazdaság-tudományi karok, amelyek szakítanak az eddigi jogi, történelmi, leíró központi gondolkodásmóddal, és a matematikai és a szakmai kutatást helyezik előtérbe. Másrészt nemcsak szakmai függetlenséget kapnak, hanem jelentős együttműködés indul meg az egyetemek és az üzleti világ között, amelyek eddig nem jellemezték a francia közgazdasági felsőoktatást, ugyanis a nagyvállalatok egészen az 1970-es évekig belső közgazdasági elemző csoportokat tartottak fent. Így ebben az időszakban megalakulnak az olyan, üzleti szféra felé nyitott egyetemek, mint például a Paris-Dauphine Egyetem, amelyek később befolyással lesznek a politikai döntéshozókra is.¹¹

Az 1960-as évektől az állami központi gazdaságtervezés egyre inkább előtérbe helyezte a magas ökonometria tudással rendelkező mérnök végzettségű, de közgazdasági, elemző, tervező munkát végző közgazdászokat. E szakemberek az 1940-es és 1950-es években tapasztalt elszigeteltség után egyre nagyobb szerepre tettek szert, nemcsak az államigazgatásban, de a kutatómunkában és az újonnan alakult egyetemek katedráin is. A mérnök-közgazdászok egyre komplexebb modellekkel dolgoztak, így az 1960-as évek végére megjelent a makroökonómiai modellezés is, amelyek főként az egyre élennebb nemzetközi kapcsolatoknak volt köszönhető.

Az 1970-es évektől az angolszász kötelék egyre fontosabbá válik, ugyanis a hiányos francia egyetemi képzés miatt a megfelelő matematikai tudással rendelkező mérnök-közgazdászok nagy része az Amerikai Egyesült Államokban folytatta PhD-tanulmányait, így jelentős tudásimportra került sor. Ekkor még a mérnök-közgazdászok nagy része főként a keynesi elméleteket helyezte előtérbe, azonban az amerikai kapcsolaton keresztül az 1970-es évek második felében utat találnak az új neoliberális elméletek is a francia közgazdasági oktatásban, ami később átszivárgott az államigazgatásba is, ahol jelentős mértékben befolyásolták a politikai döntéshozókat.¹²

(Az 1970-es évek, az olajválság, a neoliberális elméletek megjelenése) Az 1970-es években az olajválság jelentősen mértékben megváltoztatta az eddigi nemzetközi gazdasági környezetet, és az eddig tapasztalható, állandó teljes foglalkoztatottság a továbbiakban tarthatatlannak tűnt, így megjelent újra a munkanélküliség, amely egy növekvő inflációval párosult. Ebben a gazdasági környezetben került az elnöki székbe 1974-ben egy jobboldali, liberális kis párt vezetője, Valéry Giscard d'Estaing, aki a szocialista François Mitterand mellett, a gaullista nézeteket valló Jacques Chaban-Delmas is legyőzte az elnökválasztáson. Giscard d'Estaing a liberális kisebbséghez tartozó Raymond Barre-t nevezte ki miniszterelnöknek 1976-ban, akinek miniszterelnöksége alatt elindultak az első liberális gazdaságpolitikai reformok, amelyek szakítottak az eddigi államközpontú modellel.¹³

Azonban nemcsak a nagy politika terén indult meg az eddigi keynesi, és az abból táplálkozó gaullista elméletek devalválódása, hanem a tudományos élet több területén is kihívás érte az eddigi elméleti iskolát. Itt három folyamatra kell felhívunk a figyelmet. Egyrészt a francia közgazdasági szakma, mint ahogy feljebb olvashattuk, az 1970-es években jelentősen kezdett becsatlakozni a nemzetközi szakmai vérkeringésbe a mérnök-közgazdászoknak köszönhetően, és főként az angolszász egyetemek felé orientálódott. Az amerikai egyetemeken azonban ebben az időszakban (1968) kezdődött Milton Friedman vezetésével a keynesi gazdaságpolitikai megoldások iránti kritika. A gazdaság elméleti importnak köszönhetően idővel a francia felsőoktatásban – főként az ENA-n és a Science Po-n – is még inkább előtérbe kerültek a neokonzervatív (liberális) ideológiák.

Másrészt Raymond Barre, gazdasági miniszter nemcsak a gazdaságpolitika terén helyezte előtérbe a liberális megoldásokat, hanem az egyetemi oktatás terén is utat akart nyitni a régi-új elméletek számára. Így igyekezett lebontani, átalakítani a francia közgazdasági oktatás addigi szerkezetét. Az egyetemi katedrákra főként a saját tanácsadóit helyezte, akik szintén liberális nézeteket vallottak, mely jelentősen hozzájárult az új neoliberális elméletek elterjedéséhez a francia közgazdasági képzésben. Igaz, Barre törekedett arra, hogy az egyes gazdaságpolitikai iskolák egyenlő arányban legyenek reprezentálva az egyetemek katedráin.

A legnagyobb csapást azonban az állami apparátus kapta, amely elvesztette a gaullista időszak alatti privilegizált monopolhelyzetét az elemzés, a kutatás és előrejelzés terén. Az állami szakértői gárda ugyanis nem tudott választ adni az 1970-es évek folyamán egyre mélyülő gazdasági válságra. Így a kormány és az állami szakértők között, főleg ami az INSEE-t (Francia Központi Statisztikai Hivatal) illeti, egyre élesebb vita alakult ki a válság megoldását illetően. A kormányzat az eddigi központi állami kutatómunka egyre nagyobb pluralitását látta csak elfogadhatónak, ami lehetőséget biztosított az állam számára, hogy egyszerre több eltérő nézőpontból készített megoldási javaslatok közül válogasson. Ezzel a kormányzat főként az INSEE addigi monopóliumát szeretne volna megtörni, és alternatív előrejelzésekkel, valamint modellekkel gazdagítani a

közgazdasági vitát. Így az 1980-as évek elején a következő intézmények jöttek létre: az OFCE (Observatoire Français des Conjonctures Economiques), mint állami támogatásból működő állami kutatóközpont, ezt követte az IPECODE (Institut de Prévisions Économiques et financières pour le Développement des Entreprises), amit a (ekkor még túlnyomó többségben állami tulajdonú) vállalati oldal hozott létre, valamint az IRES (Institut de recherches économiques et sociales), amit a későbbi szocialista kormányzat nyomására, a szakszervezetek hoztak létre.¹⁴

Fourcade szerint az nyitott kérdés, hogy ezen új kutató intézetek megjelenése mennyire járultak hozzá a neokonzervatív ideológia elterjedéséhez. Tudniillik, ezen intézményeket továbbra is az állam támogatta, és az államapparátus kezdetben még kevés bizalmat szavazott a neokonzervatív irányzatot képviselő úgynevezett „új közgazdászok” (new economists) szakmai kompetenciájához. Így az állami döntéshozók sok esetben továbbra is az INSEE szakembereit preferálták, akik az 1980-as évek elején még mindig a keynesi elméleteket részesítették előnybe, igaz közülük is egyre többen kezdtek elfordulni tőle, ugyanis azok egyszerűen nem tudták megoldani az 1970-es évek gazdasági válságát és a velejáró inflációt.¹⁵ Fourcade szerint egy biztos, a kutatói élet polarizálódása jelentősen hozzájárult a neokonzervatív közgazdasági elméletek terjedéséhez.

Végül pedig az 1968-as mozgalmaknak köszönhetően a lakosság részéről is egyre inkább elutasításra került az erős állam koncepciója, és államellenes kritikák jelentek meg. Prasad szerint emellett azt is érdemes látni, hogy a Szovjetunió által elkövetett emberi büntettek napfényre kerülése jelentős mértékben növelték az anti-marxista és antikommunista hangokat a francia értelmiségben belül, és így az állammal szembeni elutasítottság jelentős mértékben megnőtt. *„A franciák felfedezték maguknak Popper-t és Hayeket”* – írja Prasad.

A lakosság emellett elkezdte megkérdőjelezni a jóléti állam egyik alapját, a magas állami újraelosztást is. Egy 1978-ban, a SOFRES közvélemény-kutató által a baloldali választók között végzett felmérés szerint, az egyenlő bérezés már kevésbé volt vonzó, és így a kommunisták 54%-a, a szocialisták 45%-a, a baloldali radikálisok 43%-a és a zöld pártiak 40%-a gondolta csak szükségesnek az egyenlősítő bérezési rendszert. *„Más szóval a szocialisták, a radikális baloldaliak és a zöld pártiak nagy része idővel egyre inkább a társadalmi egyenlőtlenségeket kezdte előnyben részesíteni”* – írja Prasad. Ez azonban a II. világháború után született társadalmi konszenzus feladását is jelentette, amelyre a keynesi gazdaságpolitika jelentős mértékben épített.¹⁶

(Szocialista kudarc, jobboldali reváns, azaz a neo-konzervativizmus győzelme a jobboldalon) Dacára d’Estaing és Barre által alkalmazott neokonzervatív gazdaságpolitikai megoldásoknak, nem voltak képesek megoldani a francia gazdaságban meghúzódó problémákat, csupán részsikereket tudtak felmutatni. A kormány a racionalizálás jegyében több veszteséges vállalatot megvonta az állami támogatást, ami így az elbocsátások révén magas munkanélküliséget eredményezett. Másrészről a kedvezőtlen nemzetközi gazdasági környezet miatt (második olajválság, 1976) a hatékonyan termelő, sok esetben racionalizált francia iparvállalatok nem találtak könnyen export piacokat, így nem kényszerültek létszám bővítésre sem, ami tovább a növelte a munkanélküliek számát, mely az 1970-es évek végére rekord magasságba nőtt. A neokonzervatív gazdasági megoldásokat felvonultató politika az 1970-es évek végére kimerült, és a külső, illetve a gaullisták részéről érkező belső nyomás hatására elkezdtek növelni az állami szerepvállalás nagyságát leginkább a repülőgépipar és a nukleáris technológia terén. Giscard d’Estaing elnöki periódusának a végére az állam részesedése nem, hogy csökkent volna a gazdaság

terén, hanem köszönhetően a fenti két iparágban végrehajtott szubvencióknak, tovább nőtt. Giscard d'Estaing elnöki periódusának a végére négy munkásból egyet vagy az állami adminisztráció vagy a helyi bürokrácia vagy állami szolgáltató vagy ipari vállalatok alkalmaztak. Ennek ellenére vitathatatlan, hogy a Giscard által követett politikának köszönhetően több vállalatnál racionalizálásra került sor, így nőtt hatékonyságuk, illetve az összeolvadások miatt az alacsony profitrátával dolgozó vállalatok is eltűntek vagy beolvadtak nagyobb cégekbe. Valamint azt sem szabad elfelejteni, hogy a vállalati és az egyetemi szféra együttműködésének köszönhetően meghonosodtak a nyugati menedzsment módszerek is, amelyek később a belpolitikai változásokban is szerepet kapnak. Az 1981-es elnökválasztásokon Giscard d'Estaing elbukott, és az V. köztársaság történetében először a Szocialista Párt jelöltje, François Mitterand foglalhatta el az elnöki széket. A miniszterelnök a szocialista Pierre Mauroy lett, a kormányba azonban több kommunista miniszter is bekerült. Mitterand elnöksége első éveit a keynesi (azaz az egykori gaullista, baloldali megállapítás szerint dirigista) gazdaságpolitika visszatérése jellemezte, amelyet jelentős államosítások kísértek, így az új kormányzat szakított a Giscard kormányzását jellemző neoliberális megoldásokkal. A baloldali kormányzat 12 nagy ipari csoportot, 36 bankot, és két pénzügyi társaságot államosított. Ezeket kiegészítették további keresletet növelő gazdaságpolitikai intézkedések, azonban minden erőfeszítés ellenére a francia gazdaság nem állt növekedési pályára. A munkanélküliek száma elérte a kétmillió főt, emellett a nem kielégítő hazai termékinlátat a lakosságot egyre inkább az importtermékek felé terelte, ami növelte a külkereskedelmi deficitet. Eközben az állam folyamatosan bővítette a közalkalmazottak számát, akik bérét csupán a költségvetési deficit megduplázásával tudta finanszírozni a kormányzat, miközben a bankokat arra ösztönözte, hogy megkötések nélkül adjanak kölcsönt a kisvállalatoknak, ami jelentős mértékben felgyorsította az infláció növekedését. Így a kormány 1950 óta először újra az árak, a bérek és az egyéb jövedelmek központi szabályozására kényszerült.¹⁷

A kormányzat 1983 márciusára belátta, hogy az egyre nyitottabb világ gazdaságban nem képesek fenntartani az eddig működő dirigista, a központi állam által vezérelt gazdaságpolitikát, ezért a kormány a megszorítások politikáját választotta, ami Laurent Fabius miniszterelnökségével a neoliberális irányzat újbóli térnyerését jelentette.

A fentiek bemutatására azért volt szükség, mert a Mitterand agresszív dirigista politikája jelentős fordulatot hozott az akkori jobboldali párt, az RPR (Rassemblement pour la République) gazdaságpolitikai irányvonalában, ami a párt vezetősége számára a keynesi megoldásoktól – és így a szocio-gaullizmustól – való végleges elfordulást jelentette. A kormány által alkalmazott módszerek az ellenzék folyamatos támadásának voltak kitéve, ami mögött az a politikai megfontolás állt, hogy az egyre nehezebb helyzetbe kerülő francia állampolgárok körében minél nagyobb népszerűsége tegyen szert a jobboldali ellenzék. Így annak ellenére, hogy Giscard d'Estaing bukásával az RPR-en belül elméletileg a gaullisták kerültek előtérbe, az 1980-as évektől kezdve a párt vezetése egyre inkább a neo-konzervatív gazdaságpolitika felé fordult. Mindezt elősegítették a nemzetközi politikában végbemenő változások is, ugyanis mind Nagy-Britanniában, mind az Amerikai Egyesült Államokban a neoliberális gazdaságpolitikát támogató konzervatív jelöltek kerültek hatalomra, akik több esetben – ha konfliktusos úton is –, de úrrá tudtak lenni az 1970-es években kirobbant gazdasági és társadalmi válságon.¹⁸

Mindez azonban az addig meglévő bal-jobboldali gazdaságpolitikai konszenzus felbomlását is jelentette (ami az állami szerepvállalás fontosságát hangsúlyozta), ennek következtében a gaullisták újragondolva gazdaságpolitikai alapjaikat a rövid távú politika haszon reményében

a neoliberális eszméket helyezték előtérbe. Így, Jacques Chirac 1986-os miniszterelnökségétől kezdve már teljesen mértékben szakítottak a gaullista gazdaságpolitikával és a Laurent Fabius szocialista miniszterelnök által elkezdett neoliberális irányvonalat vitték tovább. Ennek köszönhetően Chirac miniszterelnöksége alatt ment végbe az első privatizációs hullám is, ahol több tucat állami vállalat és bank került magánkézbe. Az 1980-as és 1990-es éveket a neoliberalizmus további terjedése jellemzi, úgymint a Maastrichti Szerződés ratifikálása, a nagyarányú dereguláció, majd a közös fizetőeszköz, az euró bevezetése 1999-ben.^{19, 20}

A párton belül a gaullisták és az általuk képviselt keynesi gazdaságpolitikai megoldások egyre inkább háttérbe szorultak. Igaz, Charles Pasqua és Philippe Séguin vezetésével (François Fillon volt kormányfővel, majd kudarcos elnökjelölttel együtt) 1992-ben még tiltakoztak a Maastrichti Szerződés ellen, de idővel egyre inkább marginalizálódott a szerepük a párton belül. Mindezt jól mutatja, hogy ezen irányzat egyetlen képviselője, François Fillon is már erősen neoliberális gazdaságpolitikát vázolt fel 2017-es választási programjában.

Mint az már feljebb bemutatásra került, a jobboldal gazdaságpolitikai pálfordulásához magyarázattal szolgálhat a jobboldal üzleti és tulajdonosi szférához fűződő viszonya is, amely politikai oldal mindig is közelebb állt az üzleti szférához, mint a baloldal. Márpedig a francia üzleti szféra, úgymint a vállalatulajdonosok, illetve a magán- és állami vállalatok menedzserei is, a francia menedzsment képzés hiánya miatt az Amerikai Egyesült Államokban jártak továbbképzésekre.

A II. világháború után 4500-an folytattak menedzsment tanulmányokat az Amerikai Egyesült Államokban, továbbá az amerikai Ford Alapítvány segítségével hozták létre az INSEAD üzleti iskolát is. Az amerikai kapcsolat az 1960-as, 1970-es években is tovább élt, így 1968 és 1975 között hétszáz diák hallgatott menedzsment tanulmányokat az Amerikai Egyesült Államokban, akik kapcsolatba kerültek az ekkor már egyre nagyobb befolyásra szert tevő neoliberális elméletekkel is. Ezen korosztály az 1970-es években már az egyre inkább decentralizált, az államtól független szervezeteket preferálta. Így, az üzleti szféra prominens képviselői egyre nagyobb nyomást helyeztek a jobboldali képviselőkre, hogy hagyjanak fel az addig vallott gaullista elveikkel. Tehát nem véletlen, hogy a marxista elméletek szerint a keynesi közgazdaságtan eleinte a tőkéskek érdekeit szolgálta egészen addig, amíg azok nem tudtak kellő mértékben megerősödni. Azonban ezután a tőke számára mintegy zavaró tényező jelent meg az állam gazdaságpolitikai szerepvállalása, nem beszélve az ezzel párosuló magas adófizetési kötelezettségről, olvasható Robert Skidelsky-nél.²¹

(A jobboldali alternatív közgazdászok kiszorulása az egyetemi szférából és az alternatív közgazdászok érvényesülési küzdelmei) A politikai élettől párhuzamosan a közgazdasági oktatásban is egyre inkább háttérbe szorultak, majd teljesen eltűnnek a gaullista közgazdászok. Jól láthattuk, hogy ez a folyamat már az 1970-es években, Raymond Barre miniszterelnöksége alatt elkezdődött, azonban a szocialista kormányzat 1981 és 1984 közötti kudarcának eredményeként a keynesi közgazdászok jelentős mértékben hitelüket veszítették. Így az egykori gaullista nézeteket valló közgazdasági szakemberek nemcsak politikai értelemben szorultak háttérbe, hanem az 1980-as évek során az egyetemi katedrákról is egyre jobban eltűntek – kiöregedtek – a képviselőik, amelynek eredményeképp a szükséges szakmai utánpótlásra sem került sor.

Ennek értelmében, míg jobboldalon, legyen az egyetemi vagy a politikai szféra, szinte kivétel nélkül eltűntek a keynesi, alternatív gazdaságpolitikát preferáló személyek, addig a baloldalon nem ilyen egyértelmű a képlet. A Szocialista Párt és a

Jean-Luc Mélanchon pártja, a Lázadó Franciaország mögött máig jelentős alternatív gazdaságpolitikai megoldásokat preferáló szakmai holdudvart találunk. A jelenség arra is visszavezethető, hogy a baloldal, a társadalmi egalitárius eszme jegyében mindig is nagyobb mértékben preferálta az állami intervencionizmust. Továbbá míg a jobboldalon csupán a gaullizmus képviselte a gazdaságilag aktív államot, addig baloldalon megtaláljuk a szélsőséges marxistáktól kezdve, a kommunistákon át, a dirigistákat, a konvencionalistákat és a neokeynesi elmélet képviselőit is.

A különböző alternatív, baloldali kutatók és egyetemi oktatók tehát továbbra is jelen vannak az egyetemeken, azonban érdekérvényesítő képességük jelentős mértékben háttérbe szorult az úgynevezett „mainstream” közgazdászokkal szemben, akik elsősorban a neoliberális, monetarista elméleteket tartják csak elfogadhatónak.

Így 2000-ben a *Le Monde*, francia napilap hasábjain tiltakoztak a francia közgazdaságtant teljesen eluráló neoliberalista felfogás ellen, mely véleményük szerint tagadja a közgazdaságtan és a társadalomtudományok kapcsolatát és az absztrakt matematikai modellek használatát helyezi előtérbe. A vita ezután 2012-ben újra feléledt miután az „Économistes atterrés” csoport és a Francia Gazdaságpolitikai Szövetség (Association française d'économie politique – AFEP) az egyetemeken való közgazdaságtani oktatás pluralitása mellett kampányolt, miután egy új szekció alakult a Francia Egyetemek Tanácsában, amelynek célja a közgazdasági oktatás irányvonalának a meghatározása volt. A tiltakozók szerint az ország egyetemi katedráinak a nagy részét teljes mértékben eluralta a neoliberális szemlélet és ezért a közgazdasági oktatás diverzifikálására lenne szükség, ezért az eddig oktatott kurzusok mellé egy új, alternatív közgazdasági elméleti tantárgy létrehozását szorgalmazták.²²

Az elméleti vita legutóbb 2016-ban kapott újra szárnyra, miután Pierre Cahuc és André Zylberberg a *Le Négationnisme économique* című könyvükben az mellett érveltek, hogy az alternatív, sok esetben az absztrakt matematikai modelleket elvető vagy azokban kételkedő közgazdászokat egyszerűen nem lehet közgazdászoknak nevezni, ugyanis tagadják a közgazdaságtan módszertani alapelveit, így az általuk felvetett közgazdasági megoldások sem mérvadók. Ezért azokat, akik, például a 32 órás munkahét bevezetése, a költségvetési kiadások növelésének a jótékony hatása, az ország újraparosítása, a pénzügyi tranzakciók megadóztatása vagy a migráció megállításának jótékony hatása mellett érvelnek, egyszerűen nem lehet közgazdászoknak tekinteni. Tudniillik a közgazdaságtan által az elmúlt évtizedekben kialakított eszköztár, amely elsősorban az absztrakt ökonometriai modellekre építkezik, már megmutatta, hogy mindezen alternatív megoldások jelentős társadalmi költséggel járnának, így valójában nem jelentenek végső megoldást az ország számára. A szerzők könyvükben főként amellet érvelnek, hogy a közgazdaságtan a rendelkezésre álló hatalmas statisztikai adatmennyiségnek és az azok feldolgozását elősegítő technológiai fejlődésnek hála már egy tapasztalati tudománnyá vált, akárcsak a fizika vagy a kémia.²³

A két oldal közötti parttalan vita a jövőben várhatóan tovább fog folytatódni, de egy biztos, az alternatív közgazdasági megoldások terén gaullista, keresztényszocialista, illetve egyéb, alternatív közgazdasági megoldást felvázoló konzervatív hangot egy időre biztosan nem fogunk hallani, holott mindez még színesebbé tenné a közgazdasági vitákat és az azok által felkínált megoldásokat is Franciaországban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bruno Amable és Stefano Palombarini: *L'Économie politique n'est pas une science morale. Raisons d'Agir*, 2005, Párizs.
- Markus K. Brunnermeier, Harold James, Jean-Pierre Landau: *The Euro and the Battle of Ideas*, Princeton University Press, 2016, Oxford.
- Pierre Cahuc és André Zylberberg: *Le Négationnisme économique. Et comment s'en débarrasser*, Flammarion, 2016, Párizs.
- Jean-Jacques Chevallier, Guy Carcassonne, Julie Benetti: *Histoire de la Ve République – 15e éd.* Dalloz, 2015, Párizs.
- Jean-François Eck: *Histoire de l'économie française: de la crise de 1929 à l'euro*. Armand Colin, 2009, Párizs.
- Marion Fourcade: *Economist and Societies. Discipline and Profession in the United States, Britain, and France, 1890s to 1990s*. Princeton University Press, 2009, New Jersey.
- Johann Michel: Peut-on parler d'un tournant néo-libéral en France? *Revue électronique internationale*, 2008.
- Philip Nord: *Le New Deal français*. Perrin, 2016, London.
- Pierre Rosanvallon : Histoire des idées keynésiennes en France. *Revue française d'économie*, 1987, 22–56. o.
- Monica Pasard: *The Politics of Free Markets – The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France Germany and the United States*. University of Chicago Press, 2006, Chicago.
- Robert Skidelsky: *Keynes: The Return of the Master*. PublicAffairs, U.S, 2010, London.

JEGYZETEK

1	http://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2016/11/23/francois-fillon-repeint-en-rose-les-annees-thatcher_5036651_4355770.html	12	Marion Fourcade: <i>Economist and Societies</i> , 207–212. o.
2	http://abonnes.lemonde.fr/election-presidentielle-2017/article/2017/02/20/melenchon-trace-sa-route-en-solitaire_5082366_4854003.html	13	Jean-Jacques Chevallier, Guy Carcassonne, Julie Benetti: <i>Histoire de la Ve République – 15e éd.</i>
3	https://www.challenges.fr/election-presidentielle-2017/piketty-hanotin-cage-benoit-hamon-devoile-son-equipe-de-campagne_453810	14	Marion Fourcade: <i>Economist and Societies</i> , 218–221. o.
4	http://abonnes.lemonde.fr/politique/article/2015/04/07/la-potion-economique-du-fn_4610674_823448.html	15	Johann Michel: Peut-on parler d'un tournant néo-libéral en France? <i>Revue électronique internationale</i> , 2008.
5	Le magazine du Monde n°282. Philippe Ridet: Philippe Séguin, l'école de la lose.	16	Monica Pasard: <i>The Politics of Free Markets – The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France Germany and the United States</i> , 261–265. o.
6	Marion Fourcade: <i>Economist and Societies</i> , 191–192. o.	17	Jean-François Eck: <i>Histoire de l'économie française: de la crise de 1929 à l'euro</i> , 99–101. o.
7	Marion Fourcade: <i>Economist and Societies</i> , 203. o.	18	Monica Pasard: <i>The Politics of Free Markets – The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France Germany and the United States</i> , 277–279. o.
8	Philip Nord: <i>Le New Deal français</i> .	19	Uo.
9	Marion Fourcade: <i>Economist and Societies</i> , 200. o.	20	Jean-François Eck: <i>Histoire de l'économie française: de la crise de 1929 à l'euro</i> , 103–104. o.
10	Monica Pasard: <i>The Politics of Free Markets – The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France Germany and the United States</i> , 260. o.	21	Robert Skidelsky: <i>Keynes: The Return of the Master</i> , 72. o.
11	Marion Fourcade: <i>Economist and Societies</i> , 226. o.	22	http://www.lemonde.fr/idees/article/2016/09/20/mauvais-temps-pour-la-pensee-economique_5000638_3232.html?xtmc=cahuc&xtcr=1
		23	Pierre Cahuc és André Zylberberg <i>Le Négationnisme économique. Et comment s'en débarrasser</i> .

Délkelet-Ázsia két legnagyobb elvándorlóországa: a Fülöp-szigetek és Indonézia

---

(*A két ország helye Délkelet-Ázsiában*) Délkelet-Ázsia két legnagyobb országa sok tekintetben különbözik egymástól, de találhatunk jó pár szempontot, melyekben hasonlítanak egymásra: ilyen a nemzetközi vándorlásban betöltött szerepük is. A Fülöp-szigetek százmillió lakosával a második legnépesebb állam a térségben, s több mint 7600 szigetből áll. Az egyenlítő közelében fekvő ország nemcsak élővilágát, hanem népességét tekintve is a legszínesebbek közé tartozik földünkön; nevét II. Fülöp spanyol királyról kapta 1543-ban, az ezt követő három és fél évszázados spanyol gyarmati kor küszöbén.¹ Mire a 20. század fordulóján kivívta függetlenségét az ország, a népesség már döntően katolikus volt, s Manila Ázsia egyik kereskedelmi központjává vált – s így van ez ma is – Fülöp-szigetek Ázsia legnagyobb, s egyben egyetlen döntően keresztény állama ma is. A huszadik században viharos történelmet élt meg, mely 1986-ban vett új fordulatot, amikor Marcos diktatúráját megdöntve egy békés forradalom demokratikus berendezkedést hozott az országba.

Indonézia 261 milliós lakosságával a világ negyedik legnépesebb állama, több mint 13 000 szigetből áll, s a Fülöp-szigetekkel ellentétben többségében muszlim ország; sőt a világ legnagyobb iszlám közössége. Etnikai összetétele legalább annyira vegyes, mint a Fülöp-szigeteké – több mint háromszáz különböző nép él egyazon államközösségen –, mint ahogy az élővilága is éppoly változatos. Történelmét szintén gyarmati korszakok színezték, ám korántsem egységes módon: a spanyolok mellett jelen voltak hollandok, angolok és portugálok és franciák is – a legnagyobb hatást mégis a muszlim kereskedők érték el a 13. századtól kezdődően.² Közel két és fél évszázados gyarmati sors és négy évtized rákövetkező diktatúra után Indonézia nem is olyan régen, 1999-ben tartott először szabad választásokat.³ A világ harmadik legnagyobb demokráciája számtalan nehézséggel néz szembe napjainkban. Igyekszik a szegénységet enyhíteni, az oktatást fejleszteni és gazdasági reformokat foganatosítani, miközben a még törékeny demokráciát is meg kell védenie a despotizmustól, korrupciótól és a terrorizmustól. Miközben 2002-ben Kelet-Timor vált függetlenné, 2005-ben már egy kvázi békét, a *Helsinki Egyetértési Egyezményt* kellett az országnak saját területén belül aláírnia az Aceh tartomány függetlenségéért küzdő szeparatista szervezettel.⁴

Egy olyanira széttagolt területen, mely országként a világ legkiterjedtebb sziget- és zátonyvilága, csupán negyven százalékot tesz ki a legnagyobb etnikum, a jávai részaránya. Habár Indonézia népessége továbbra is növekszik, annak mértéke 2017-re már igen alacsony, 0,87%, ami csupán valamivel magasabb, mint Spanyolországé és alacsonyabb, mint Norvégiáé. A teljes termékenységi arányszám is az egyszerű reprodukció szintje körül mozog, 2017-ben 2,11 volt, éppen hogy csak magasabb, mint Franciaországban. Az alacsony termékenység és a magas születéskor várható élettartam (ami nemzetközi összehasonlításban ugyan nem számít annak – 2017-ben 73 év)⁵ már egy demográfiai átmenet utáni ország képét mutatja, s ezzel jócskán megelőzi a Fülöp-szigeteket. Ugyanakkor mindkét ország már a gyarmati idők óta igen jelentős kereskedelmet tartott fenn úgy a tágabb térségben, mint azon túl is. Vannak tehát közös vonásaik, ám a számunkra legjelentősebb hasonlóságuk abban rejlik, hogy a legnagyobb kivándorló népes-

séggel rendelkeznek a térségben, s ez mindkét ország számára jelentős bevételek forrása egyben. A Fülöp-szigetek mára már kidolgozott és következetes politikával igyekeznek kihasználni ezen erőforrását, s ezzel egyben mintául szolgál Indonézia – s persze más országok – számára is.

(*A Fülöp-szigetek*) Az összes délkelet-ázsiai, de talán a világ ország közül is a Fülöp-szigeteknek van a legfejlettebb, de legalábbis a leghatékonyabban működő, a kivándorló munkaerő toborzására és külföldi alkalmazására létrehozott intézmény- és politikai rendszere. Jól kialakított jogszabályi garanciák és számtalan ellenőrzött és betartott bilaterális egyezmény erősíti a dolgozók helyzetét a tengerentúlon. A filippínó munkások éppen ezen okok miatt jóval nagyobb biztonságban érezhetik magukat külföldön, mint bármely másik ország dolgozója. A kormány régóta felismerte a migránsok kiemelkedő gazdasági szerepét, s éppen ezért következetesen elkövetett mindent – a toborzástól a hazaérkezésig – a folyamat gördülékeny működéséért. A jogaik biztosításának szükségét a fogadó országokban egyenesen belefoglalta a hosszú távú nemzeti gazdasági tervbe,⁶ s a hazautalások pontosan megtervezett és elemzett módon támogatják a gazdaságot, ezeket az elemzéseket igen régóta maga a kormány támogatja.⁷ A jogalkotás folyamatosan alkalmazkodik az új helyzetekhez, a migránsok jogai és a hazautalások hozzájárulása a nemzetgazdasághoz pedig állandó tárgyát képezik a nemzeti diskurzusnak és rendszeres témája politikai vitáknak. Mindezek ellenére a hatékony végrehajtás és különösen a munkavállalók monitorozása még itt sem valósul meg tökéletesen.⁸

A Fülöp-szigetek először is tehát egyértelműen kibocsátó ország. Míg a külföldön dolgozók száma a tízmilliót is meghaladja, addig a bevándorlók két-háromszázezer-nél alig tesznek ki többet. Az ország népessége gyorsan növekszik, habár a növekedés üteme az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent, a fiatal korszerkezet egyelőre gondoskodik az utánpótlásról. A migrációs politika ilyen magas szintje ugyanakkor a körülményekhez képest is kiemelkedő, hiszen az ország politikai stabilitásának kezdete csupán 1992-re datálható, még ha Corazon Aquino 1986-os forradalma fel is számolta a diktatúrát. A Fidel Ramos megválasztásával, s az amerikai támaszpont felszámolásával kezdődő új, gazdaságilag virágzó korszak azonban továbbra is belső és külső feszültségekkel terhes, így a mindenkori kormányzatokat fenyegető terrorista csoportok, az iszlám forradalmi szervezet, a Moro tevékenysége délen, vagy a maoista népi hadsereg mindmáig megoldatlan akadályokat jelentenek az országnak.⁹

A Fülöp-szigetek népességének teljes termékenységi arányszáma 2017-ben 3,02, a születéskor várható élettartam 69,4 év, a 15–24 évesek aránya a népességben 19,16%, az éves népességnövekedés pedig 1,57% volt.¹⁰ Az ország népessége 2015-ben átlépte a százmilliót, de a térség országaihoz hasonlatosan a kilencvenes évektől kezdve már lecsökkent a növekedés üteme. Mindez nagyban hozzájárul egy megfelelő munkaerő-politikához, melynek múltja egészen az 1970-es évekig nyúlik vissza. 1974-ben fogadták el a *Program a Külföldi Foglalkoztatásról* elnevezésű csomagot, egy évben a *Munkajogi törvénnyel*, s az éppen ekkor az Öböl-országokban növekedésnek induló munkaerő-szükséglet megteremtette az alapot az együttműködéshez. Az olajválság okozta munkaerőpiaci egyensúlyvesztésre azonban nem volt egyértelmű az a reakció, melyet Ferdinand Marcos, akkori köztársasági elnök *Fejlődés Diplomácia* néven megfogalmazott.¹¹

1973 mondhatni globális fordulópontot jelentett a migrációs politika történetében. A fejlett országok a gazdasági válságok idején egyfajta szelepként használták a migránsokat, ám az olajválságot követően a nyugati kormányok rádöbbenek, hogy

az eszkalálódó recesszió szülte munkanélküliséget nem tudják enyhíteni a migráns munkaerő időszakos csökkentésével vagy kizárásával. A vendégmunkás programok ugyan megszakadtak Európában, ám a külföldiek nem mentek haza. A hazai dolgozók viszont még a munkanélküliséget is inkább választották, minthogy a korábban már csak bevándorlók által végzett „piszkos” munkákat elvállalják.¹² A vendégmunkás programokat tehát felváltotta a családegyesítés és a tartós letelepedés, ugyanakkor a nagyvállalatok kezdtek olcsó munkaerő után nézni, s üzemeiket kitelepíteni Dél-Amerikába és Ázsiába, aminek következtében újabb fejlődési központok jöttek létre, ami viszont újabb munkaerő-áramlást indított meg. Az Öböl menti országokba visszaszivárgó olaj-dollárok ekkor hatalmas gazdasági növekedést indukáltak ott, s a hetvenes években, a zömmel gyér népességű arab országok munkaerőt kezdtek importálni.

Marcost nem kell különösebben bemutatni, ismert diktátora a huszadik századnak, minden szörnyűségével, az elnyomással, korrupcióval, vérengzésekkel és személyi kultusszal együtt.¹³ 1969-től már második elnöki terminusát is letöltötte, így 1972-től katonai diktatúrát vezetett be, de mindezek mellett igyekezett nemzetközi kapcsolatait fenntartani, amit a térségben betöltött stratégiai szerepe révén viszonylag könnyen megtehetett. Saját ideológiájává is tette a kommunizmus terjedésének megakadályozását, s az Egyesült Államok egészen 1986-ig komoly pénzügyi és katonai támogatást nyújtott hozzá.¹⁴ 1967-ben a Fülöp-szigetek mégiscsak egyik alapító tagja lett az ASEAN-nak, és az olajválságot követően megtervezett kivándorlás-politika is egyértelműen pragmatikus szemléletet mutat, sőt, a szélsőségesen kommunistaellenes, Amerika által támogatott diktátor 1974-ben, a Délkelet-Ázsiában sebesen terjedő kommunizmus közepette kapcsolatot létesített a kelet-európai országokkal is, pusztán azért, hogy a gazdasági kapcsolatainak spektrumát szélesítse.¹⁵

A Fülöp-szigeteki kivándorlás 1983-ig mindazonáltal viszonylag szerény mértéket öltött, a privat közvetítőcégek alapításának engedélyezésével azonban új lendületet kapott. A kilencvenes években, az öbölháború alatt sem szakadt meg a filippínó munkások bevándorlása Szaúd-Arábiába, s ezt az arab ország értékelte is, ám a vendégmunkások jogaiért, védelméért nem sokat tett. A kizsákmányolás és a visszaélések hosszú időszaka után, 1995-ben végre megszületett a Fülöp-szigetek első, máig érvényben lévő *Migráns dolgozókról szóló törvénye*.¹⁶ Ekkorra már évi félmillióan vándoroltak külföldre munkát vállalni, ám azt ma is figyelembe kell venni, hogy a világ tengerészeinek húsz százaléka a Fülöp-szigetektől kerül ki, s mivel ez egy idénymunka, ami tipikusan tíz hónapig tart, az éves adatokban jelentős hányadot tesznek ki azok, akik az előző években is szerepeltek már kivándorlóként. Hasonló jelenséget produkál a legtöbb fejlett délkelet- és kelet-ázsiai országban érvényben lévő szabály, miszerint a határozott időre szóló szerződéses munkaviszonyokat csak egyszeri hazautazás után lehet meghosszabbítani. Az emiatt hazatérők egy rövid kényszerpihenő után ismét visszautaznak a fogadó országba, s így újra bekerülnek a regisztrációs rendszerbe és az adatok közé.¹⁷

Habár a Fülöp-szigeteki kivándorlók legfontosabb célpontja továbbra is az Öböl-országok, már a 1980-as évektől megjelent Japán, Szingapúr, Hongkong és Malajzia is a palettán, majd a kilencvenes években Tajvan és Dél-Korea is egyre népszerűbbé vált munkavállalói között.

1. táblázat. A Fülöp-szigeteki kivándorló munkaerő megoszlása célterületek és -országok szerint, 2015-ben (%)

Célterület, -ország	Összesen	Férfi	Nő
Afrika	1,1	1,9	0,4
Ázsia	83.9	77.7	89.9
Kelet-Ázsia	16.6	13.8	19.3
<i>Hongkong</i>	5.9	0.8	10.7
<i>Japán</i>	3.5	5.1	1.9
<i>Tajvan</i>	4.5	3.8	5.2
<i>Egyéb: Kína, Dél-Korea stb.</i>	2.8	4.1	1.5
Dél- és Délkelet-Ázsia	11.1	9.5	12.6
<i>Malajzia</i>	3.3	3.3	3.4
<i>Szingapúr</i>	5.7	3.8	7.5
<i>Egyéb: Brunei, Kambodzsa, Indonézia stb.</i>	2.0	2.4	1.7
Nyugat-Ázsia	56.3	54.4	58.0
<i>Kuvait</i>	5.8	1.8	9.6
<i>Katar</i>	5.5	6.4	4.6
<i>Szaúd-Arábia</i>	24.7	31.7	18.0
<i>Egyesült Arab Emírségek</i>	15.5	12.2	18.6
<i>Egyéb: Bahrein, Izrael, Libanon, Jordánia</i>	4.7	2.2	7.1
Ausztrália	1.6	2.2	1.0
Európa	7.1	10.3	4.1
Észak- és Dél-Amerika	6.1	7.8	4.6
Egyéb országok	0.1	0.2	0
Összesen	100	100	100

Forrás: Philippine Statistics Authority, 2015 Survey on Overseas Filipinos

Annak okát, hogy az eltelt hosszú évtizedek során miért nem változott meg gyökeresebben a kiutazások célpont szerinti összetétele, részben a kelet-ázsiai országok bevándorlás-politikája határozza meg, vagyis egyértelműen szerepe van azok korlátozó jellegének benne. Az általános tendenciákat ugyanakkor a kereslet legalább annyira meghatározza, annak lehetőségei és korlátozásai mentén, mint a kínálat. A női munkaerő arányának növekedését elsősorban a nyolcvanas évektől megnövekvő háztartási munka iránti kereslet indukálta különösen Kelet- és Délkelet-Ázsiában, s az Öböl-országokban is megindult a gazdasági fejlődés, majd az ezt követő életszínvonal emelkedése ott is növelte a bevándorlómunka iránti keresletet. Ugyanakkor a szűkebb régió olyan jellemzően női szakmákat is egyre inkább munkaerő-kivitelből lát el, mint az ápolónők,

gondozók vagy a vendéglátásban alkalmazottak zöme. Ez utóbbiak szerepe a Fülöp-szigeteki kivándorlásban azonban Japán migrációs politikájának változása következtében a kétezres évek közepétől drasztikusan csökkenni kezdett.

Annak ellenére, hogy a cirkuláris vándorlás egy jelentős része egy évesnél rövidebb ciklusban cserélődik, a külföldön tartózkodó Fülöp-szigetiek száma folyamatosan növekszik, s a javuló körülmények a hazautalások mértékét is fokozatosan növelik. Mindemögött tudatos gazdaságpolitika rejtőzik, gondosan kiépített intézményrendszer és jogi háttér. Az előbbieik közül az egyik legfontosabb a Munkaügyi és Foglalkoztatási Minisztériumhoz tartozó Fülöp-szigeteki *Határon túli Alkalmazottak Igazgatósága*, mely szabályozó, marketing és végrehajtó feladatokat lát el. Működését 1982-ben kezdte, amikor az állami munkaközvetítést privatizálták, s így egyszerre vált szükségessé mind a külföldön dolgozók jogi és munkafeltételeinek kialakítása, szabályozása, mind magának a munkaközvetítésnek a kereteit létrehozni.¹⁸ Ez utóbbit, valamint a szakmai adatbázist 1987-ben hozták létre, akkor már egyértelmű rugalmasságot mutatva a változó piaci feltételeknek megfelelően.¹⁹ Az adminisztráció eme intézménye azonban a kezdetektől ellentmondásos helyzetben volt, hiszen egyszerre kellett szabályozó és marketing feladatokat is ellátnia – ezzel a legkülönbözőbb területek kritikáját vívva ki. Ugyancsak fontos másik pillére a migrációs politikának a *Határon túli Alkalmazottak Jólétének Igazgatósága*, mely már 1977-ben megalakult, ugyancsak a minisztérium keretei között.²⁰ Ennek irányítása alatt működik a kötelező jóléti alap, melyet eredetileg a munkáltatók hozzájárulásaiból tartottak fenn, mára azonban a huszonöt dolláros dolgozói tagdíjbefizetésekből működtetik, de maga az igazgatóság egyéb, főként befektetési és kamatbevételekből is hozzájárul önfenntartásához. Az alapot ugyan a kormány igazgatja, de elvileg magántulajdonú, huszonhét országban harmincegy állomást működtet, és a Fülöp-szigeteken minden régióban van irodája.²¹ Az intézmény hatékonysága egyértelmű, ám az átláthatósága már korántsem az, s ez számos alkalommal adott már vitára okot, sőt magának a jólét intézményesítésének lehetőségét is kétségbe vonták már.²²

A jogi háttér kiépítése már Marcos programjával egy időben, 1974-ben megkezdődött, amennyiben abban az évben fogadták el a *Munkaügyi törvényt*, melyben szerepelt a migráns foglalkoztatottak terve, de az 1995-ös törvényig konkrétan a migránsokkal foglalkozó jogszabály nem volt hatályban. Ez azonban nem csupán a migráns ipar fejlődésének, terjeszkedésének, s a mind nagyobb állami bevételek szülte egyre tudatosabb tervezésnek volt a következménye, hanem annak a nemzetközi és közéleti nyomásnak is, ami a sűrűsödő visszaélések, jogsértések és brutalitások nyomán hangosodott fel. Az 1995-ös évben az utolsó csepp a pohárban egy bizonyos Flor Contemplacion nevű filippinó háztartási alkalmazott kivégzése volt Szingapúrban. Őt azzal vádolták, majd ítélték el, hogy 1991-ben megfojtott egy kisfiút és annak nevelőnőjét, ám a később feltárt bizonyítékok és vallomások alapján egyértelművé vált, hogy ez utóbbit kényszer hatására tette a tanú, s az is kiderült, hogy a valódi gyilkosok maga a nevelőnő, ill. az apa voltak. A Fülöp-szigetek nagykövetsége a per során egyáltalán nem képviselte a vádlottat, s így az eljárás meglehetősen aggályos volt, pl. a fellebbezés után ugyanahhoz a bírósághoz került az ügy, amelyik elítélte a vádlottat, s később azt is sérelmezték, hogy a védelem is csupán epilepsziás rohamra próbált hivatkozni. Végül az elítéltet április 17-én felakasztották, annak ellenére, hogy addigra Fidel Ramos, Fülöp-szigeteki elnök személyes kegyelmi kérelmet nyújtott be. A kivégzést megelőző hetekben már óriási feszültség gyülemlt fel a Szingapúrban dolgozó Fülöp-szigeteki közösségében, s miután Ramos felesége személyesen utazott el a halálraítélt hátrahagyott csomagjáért, ezzel megkezdődött az a folyamat, mely villámgyorsan vértanú-hőst csinált a közvélemény szemében immár egyértelműen áldozat Contemplacionból.²³

A tüntetések, majd a diplomáciai kapcsolatok megszakítása, így a nagykövet visszahívása, és a kétoldalú kapcsolatok felfüggesztése évekig tartó feszültséghez vezetett a két ország között. Számtalan törvénytervezet létezett már, amikor az eset a gyors cselekvést szükségessé tette, de az akkor újonnan elfogadott törvény zavaros maradt. Nem volt tiszta, hogy ki a védendő csoport, sem annak jellege, de még az sem, hogy a törvény alapvetően piaci érdekeket védjen, vagy hagyományos védelmet nyújtson, így tehát egy olyan jogszabály született, amit nehéz betartani. A törvény pl. úgy határozta meg a migránsokat, mint akik nem eszközei a gazdasági növekedésnek, ami viszont mind történeti, mind a rákövetkező döntések és koncepciók fényében egyáltalán nem érvényesülhetett.²⁴ Ugyancsak szerepelt benne a humántőke-beruházás referenciája, s a magasan képzett munkaerő létrehozása és kiküldése, ám az eltelt idő ezt sem igazolta.

Az az elv, miszerint a külföldi munkavállaló ügye saját magára és a foglalkoztatóra tartozik, egyenesen szükségtelenné tette magát a szabályozást.²⁵ Ez utóbbi volt a legfontosabb változás ezek után, amit – elsősorban NGO-k nyomására – megváltoztatott a 2007-es törvénymódosítás.²⁶ 2010-ben újabb, még szigorúbb, a külföldön munkavállalóknak nagyobb biztonságot jelentő kiegészítés lépett életbe, mely a fogadó országok minősítését rendelte el, aszerint, hogy biztonságosnak vagy sem. A minősítés alapja egyrészt vagy az, hogy van-e az adott országban a külföldi munkavállalókat is védő jogszabály érvényben, vagy van-e olyan nemzetközi egyezmény, mely érvényesíthető az országgal szemben, vagyis aláírt-e ilyet. Másrészt az is elfogadható jótállás, ha az ország kötött bilaterális egyezményt a Fülöp-szigetekkel a migráns munkavállalókkal kapcsolatban.²⁷ Az elsőként elkészült lista százhuszonöt megfelelő és negyvenegy tiltott országot tartalmazott 2011-ben, ám az utóbbiak között nem szerepeltek azok, amikben a legtöbb gond akadt, s hamarosan el is halasztotta annak végrehajtását a kormány.

Tiltólistát összeállítani érthetően aggályos, hiszen a dolgozók nem elesni akarnak a lehetőségektől, hanem megfelelő körülményekre és jogokra van szükségük a munkához. Másfelől a tiltott országok sem veszik jó néven az efféle intézkedéseket. Azóta az országok általában egyesével kerülnek figyelmeztetési osztályba vagy válnak tiltottá, vagy oldják fel a felfüggesztést, ám a korlátozások vonatkozhatnak szektorokra vagy országban belüli területekre is, s külön engedélyeket állítanak ki a foglalkoztatóknak is, hogy egyik országban alkalmazott dolgozóikat átvihessék egy másik országba, ott tovább-foglalkoztatni őket.²⁸ Hasonlóan nehézkes a végrehajtása a még 2006-ban kihirdetett *Háztartási Dolgozók Reformcsomagjának*, mely egy, a *Határon túli Foglalkoztatottak Igazgatóság* által a migráns munkavállalók védelmében létrehozott szabályozás. A vonatkozó korlátozások, mint a huszonhárom éves korhatár, a nyelvi és képzettségi követelmények, de legfőképp a minimum bér meghatározása a piac szabályai ellenében hatnak, s bár éppen az a csomag célja, hogy a munkavállalót védje a piaccal és persze az egyéb sérelmekkel szemben, csupán kerülőutak kereséséhez vezetett. Igen egyszerű valami más foglalkozás címén alkalmazni valakit, s ezzel a háztartási alkalmazottakra vonatkozó előírásokat kijátszani. A kormány mögöttes szándéka azonban vélhetően több volt ennél, s egyenesen a háztartási alkalmazotti munkaerő exportját kívánja csökkenteni.²⁹ 2009-ig esett is a kiutazó háztartási alkalmazottak száma, habár valószínű, hogy ez csak a fenti okok és a szerződések kijátszása miatt történt, s 2009 után újra nőni kezdett a számuk.³⁰

A legpraktikusabb eszköz a kivándorló munkaerő jogainak biztosításához olyan kétoldalú egyezményt kötni az adott országokkal, mely kitér a foglalkoztatás részleteire, vagy kifejezetten azzal foglalkozik. A Fülöp-szigetek élenjáró e tekintetben, bár ez számukra is viszonylag új fejlődési szakasz a migráns munkaerővel foglalkozó politikai eszköztárat illetően. 2011-ig hetvennégy ilyen egyezményt kötött az ország, melyeket

az *Nemzetközi Munkaügyi Hivatal* három fő csoportba sorol: általános munkaügyekkel kapcsolatos egyezmények, a migránsok jólétével foglalkozó egyezmények és a tengerészeket elismerő tanúsítványok.³¹ Ez utóbbi a legszámosabb, összesen ötvenkettő volt illet kötöttek, szemben az előbbi két típussal, melyekből együttesen huszonkettő volt érvényben akkor. Az összes egyezmény közül azonban mindössze egy keletkezett 2000 előtt, habár némelyik mindössze korábbi egyezmények megújítása; s akárcsak a tiltások esetén, a kétoldalú kapcsolatokra is érvényes, hogy nem csupán országok között jöhet létre, hanem pl. a Fülöp-szigetek esetében Kanada egyes tartományaival is.³² Az is fontos, hogy egy-egy ilyen megállapodás nem csupán általános vagy mindenre kiterjedő foglalkoztatási szerződés lehet, hanem konkrét területekre is vonatkozhat, mint pl. azok a specifikus egyezmények, amiket a Fülöp-szigetek Katarral kötött technikai együttműködésről, vagy Szaúd-Arábiával technikai oktatásról és tréningről.³³ De ide sorolható az a szerződés is, amit Új-Zélanddal írt alá nyaraló fiatalok munkavállalási feltételeiről 2012. október 23-án.³⁴

(*Indonézia*) Pontosan azt a jövőképet szokták Indonézia elé tárni, melyet a Fülöp-szigetek jól szervezett munkaközvetítő hálózata megtestesít; úgy említik, mint egyfajta példaképet, vagy követendő utat, s az imént feltárt összetevők Indonéziában valóban indokolják ezt a véleményt. Csupán csak a szándék, mely megmutatkozik a számtalan programban és tervben, nem találkozik a megfelelő politikai cselekvési eszköztárral és a befogadói minőséggel. 2006-ban Indonézia bejelentette, hogy a rákövetkező három évben egymillióra akarja növelni az évente kiküldött munkavállalóinak számát,³⁵ ám míg abban az évben ugyan sikerült a megelőző évi 474 310 főhöz képest 24,6 százalékkal növelnie a külföldre küldött dolgozóinak számát, s 2,9 milliárd dollár bevételre szert tennie a hazautalásokból, a tervezett egymillió főt nem érte el 2010-ig sem.

2. táblázat. Indonézia és Fülöp-szigetek évente kiküldött munkavállalóinak száma (ezer) és azon belül a nők aránya (zárójelben), 2006–2015-ben

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Indonézia	680 (80%)	697 (78%)	749 (74%)	632 (84%)	576 (78%)	587 (64%)	495 (57%)	512 (54%)	430 (57%)	276 (60%)
Fülöp-szigetek ³⁶	1515 (50%)	1747 (49%)	2002 (48%)	1912 (47%)	2043 (48%)	2158 (48%)	2220 (48%)	2295 (50%)	2320 (50%)	2447 (51%)

Forrás: Data Penempatan dan Perlindungan Tenaga Kerja Indonesia Periode 1 JANUARI S.D 31 MEI 2016. BNP2TKI valamint National Statistics Office, 2009 and 2010 Survey on Overseas Filipinos. Philippine Statistics Authority. valamint Statistical Tables on Overseas Filipino Workers (OFW): 2011–2015. Philippine Statistics Authority.

Ugyancsak elsősorban a gazdasági szempontok befolyásolják Délkelet-Ázsia legnagyobb és egyben legjelentősebb kibocsátó országát, Indonéziát is. Azok az előnyök, amit a hazautalások, a diaszpórák és az anyaország között kiépült gazdasági hálózatok, valamint a hazaérkező migránsok piaci tapasztalatai jelentenek az országnak, összességében felülírják a humántőke-vesztéséből származó hátrányokat. Hagyományosan így van ez a nagy kibocsátó országoknál, mint India vagy Kína, habár ez utóbbinál a humántőke-vesztés csökkentése, a kivándorolt magasan képzettek

hazacsábítása egyre jelentősebb részét képezi a diaszpóra- és bevándorláspolitikájának. Mindez ráadásul Indonézia esetében sem szükségszerűen van így, mert a kedvező mérleg csupán megfélemlítő migrációs politika és adott kivándorló összetétel esetén következik be. A növekvő pénzügyi krízishelyzet a kivándorlás növekedésén keresztül általában hozzájárul a hazautalások növekedéséhez,³⁷ ám nem jár együtt a kibocsátó ország gazdaságának fellendülésével. A hazautalások csökkenthetik a küldő ország foglalkoztatottságát, s ezzel a hatékonyságot,³⁸ még akkor is, ha alacsony jövedelmű országoknál az akár az egyik legfontosabb bevételi forrás is egyben.

Indonézia hagyományosan kivándorló ország, csekély számú bevándorlóval. 124 milliós munkaerőpiacához viszonyítva a több mint négymillió emigráns ugyan nem a legjelentősebb, de messze felülmúlja a bevándorlók számát, ami a háromszázezret sem éri el.³⁹ Ehhez a számú kivándorlóhoz képest a hazautalások 8,5 milliárd dolláros összege viszont igen csekély. Meglátszik ez egyfelől a nemzetközi összehasonlításban: a térség többi kibocsátó országa ugyanis messze felülmúlja azt; másrészt a kiáramló hazautalások még úgy is közel a felét teszik ki ennek az összegnek, hogy a bevándorlók Indonéziában jóval kevesebben vannak, mint a kivándorlók.

3. táblázat. Az egy főre jutó hazautalások összege Délkelet-Ázsiában, 2014-ben (USA dollár)

Délkelet-Ázsia	Hazautalások összege (millió dollár)	Népesség (millió fő)	Külföldön élők száma (ezer fő)	Külföldön élők aránya a népességben (%)	Egy főre jutó hazautalás (dollár)
Mianmar	3 103	53,4	3 139,6	5,9	58,1
Laosz	60	6,7	1 294,2	19,3	9
Vietnam	12 000	90,7	2 592,2	2,9	132,3
Thaiföld	5 655	67,7	1 007,3	1,5	83,5
Kambodzsa	377	15,3	1 118,9	7,3	24,6
Fülöp-szigetek	28 403	99,1	6 001,7	6,1	286,6
Malajzia	1 573	29,9	1 683,1	5,6	52,6
Szingapúr	-	5,5	282,2	5,1	-
Brunei	-	0,4174	43,1	10,3	-
Indonézia	8 551	254,5	4 116,6	1,6	33,6
Kelet-Timor	44	1,2	33,4	2,8	36,6

Forrás: Pew Research Center (2014): Remittance Flows Worldwide in 2012. valamint World Bank (2016): Migration and Remittances Factbook 2016. Washington, The World Bank.

A táblázat egyszerű adatai magukért beszélnek. A három legnagyobb ország, melyekben ugyanakkor a hazautalás összege is a legtöbb: a Fülöp-szigetek, Indonézia és Vietnam. De már a harmadik legnagyobb emigráció Mianmaré, s az a három ország, amelyben a legnagyobb az egy főre jutó hazautalás: a Fülöp-szigetek, Vietnam és Thaiföld. A sorrend azonban még nem is fejezi ki a különbségeket. A remittendák mértékében is élenjáró Fülöp-szigeteken 3,3-szor nagyobb azok összege, de 8,5-szer akkora az egy főre jutó hazautalás, mint a 2,5-szer akkora népességű Indonéziában. Ez utóbbi

országban láthatóan nem hatékony a túlzott állami támogatásokra, korrupcióra és gyenge kormányzatra alapuló migrációs rendszer. Meg kell jegyezni, hogy a Fülöp-szigetek esetében a World Bank 2013-ra vonatkozó hatmilliós számításával szemben a *Határon Túli Filippínók Bizottsága* a nagykövetségek és konzulátusok adatai alapján 2013-ra jóval nagyobb, 10,2 milliós külföldön élő közösséget kalkulált.⁴⁰ Mindemellett a Fülöp-szigeteki hazautalások ilyen nagy mértéke – mely az 1990 és 2010 közötti időszakban tizenhatszorosára nőtt, mialatt a határon túli alkalmazottak száma csupán a háromszorosára – részben annak is köszönhető, hogy a filippínó migránsok jóval gyakrabban használják az elektronikus utalási eszközöket, s így a hazautalások nagyobb része válik egyáltalán láthatóvá, míg más országok kivándorlói egyéb, gyakran informális utakon juttatják haza jövedelmüket.⁴¹

A népessége területi eloszlása Indonéziában nem egyenletes, s Jáva túlnépesedése miatt az ország vezetése jó ideje igyekszik az országon belüli migrációt elősegíteni. Ezt azonban az 1970-es Jakartába költözést betiltó intézkedés óta már nem restriktív módon szabályozza, hanem inkább a Jáva szigetére való költözést nehezítő, s más területek benépesítését könnyítő intézkedésekkel.⁴² Mindezek ellenére a területi és társadalmi egyenlőtlenségek továbbra is fennállnak, s a képzetlen munkaerő túlkínálata folytán a kivándorlás jelenleg is viszonylag magas, a vándorlási különbözet pedig negatív. A több mint négymillió emigráns többsége alacsonyán képzett nő, akik leginkább háztartási alkalmazottakként találnak munkát a régióon belül vagy az Óböl-országokban és Kelet-Ázsiában. A nyugati országokban meglepően alacsony az indonéz bevándorlók száma, egyedül Hollandia kivétel ez alól, annak történelmi gyarmati kapcsolata miatt, de még ott is csupán 366 849 indonéz él, akik közül alig több mint százezer az elsőgenerációs bevándorló.⁴³

A kivándorlás összetételének és jellegének hátterében nagy szerepet játszik az indonéz emigránsok szinte teljesen iskolázatlan volta és a nyelvtudás hiánya, mely önmagában is elégséges ok, hogy a befogadó országokban kizsákmányolás, család, visszaélés és rossz bánásmód várja őket.⁴⁴ A jelenséget az indonéz kormány elsősorban azzal igyekszik kivédeni, hogy a leendő kivándorlókat felkészíti külföldi munkavállalásukra, tréningeket tart a közvetítőcégek segítségével, s ehhez a feltételhez köti a regisztrációt is, mely az egyetlen legális út a külföldi munkavállaláshoz. Emellett számtalan egyetértési nyilatkozat is született Indonézia és a munkavállalói által preferált országok között, főként azok jogainak védelméről, legutóbb 2011-ben Malajziával írtak alá hasonló megállapodást.⁴⁵ Legálisan munkát vállalni csupán ezen országokban lehet. Az ilyen megállapodások rendszerint a folyamatos visszaélésekről szóló jelentéseket követik. Indonézia első reakciója az adott ország vagy országokban a munkavállalás tiltása, mint tette azt 2009-ben Malajziára vonatkozóan is. 2015 májusában pedig huszonegy Észak-Afrikában és a Perzsa-öböl térségében fekvő országban tiltotta meg állampolgárainak a munkavállalást, az ott rendszeressé vált, minden elvárható jogi eljárást nélkülöző lefejezések, csonkítások és egyéb kegyetlenségek következtében. Habár a hivatalos adatok 630 ezer indonéz dolgozót említenek az említett térségben, a valóságban akár 1,8 milliót is elérheti az illegálisan ott dolgozók száma, s a tiltás is csupán ez utóbbi arányának növekedését segíti elő.⁴⁶

Indonézia azonban még csak a kezdeti szakaszában tart annak a folyamatnak, mely egy jól kiépített, kétoldalú egyezményeken nyugvó kapcsolatrendszer létrejöttéhez vezet. Ennek egyik oka, hogy viszonylag lassan fedezi fel azt a gazdasági potenciált, amit a kivándorlás jelenthet számára. Ebben a tekintetben akár a Fülöp-szigetek, akár Vietnam messze előtte jár. Pedig a csökkenő termékenység ellenére a kivándorlás

mértéke folyamatosan nő, s habár a Munkaügyi Minisztérium monitorozza a kivándorlókat, sem az illegális, sem azon kivándorlókról nincs pontos ismerete, akik ugyan legálisan hagyják el az országot, de nem regisztrálnak a *Külföldi Szerződéssel Dolgozók* elnevezésű rendszerébe. Hogy mindez létrehoz-e valaha egy olyasféle migrációs hálózatot, mely önmagában is alkalmas a munka, tőke, információ és egyéb természetű dolgok közvetítésére, az kétséges. Dino Patti Djalal, volt amerikai nagykövet és volt külügyminiszter-helyettes, aki az indonéz diaszpóra atyjaként is ismert politikus és tudós, 167 diplomáciai hivatal adatait összegezte 2013 januárjában. Ő akkor 4,7 millióra becsülte az indonéz diaszpóra számát, de ugyanezen év novemberében újabb kalkulációja alapján az már hatmillió főt számlált,⁴⁷ 2016-ban közölt adatai alapján pedig már nyolcmillióra tehető annak nagysága.⁴⁸ Ez a szám messze meghalad minden más becslést, azonban szükséges hozzátenni, hogy a volt politikus diaszpóra-definíciója némileg rendhagyó. Nem csupán a külföldön élő indonézeket, a már más állampolgárságot nyert személyeket, valamint az indonéz származásúakat kalkulálja bele ebbe az értékbe, hanem még azokat is, akik „imádják” Indonéziát, s beszélnek a nyelvet. Az indonéz diaszpóra szerepe egyelőre nem jelentős az ország migrációs politikájának szempontjából, nincs kifejezetten azt célzó cselekvési terve, ám Kína példáján máris látható, milyen nehézkes körülhatárolni, hogy mit is jelent a származás és a kötődés közötti különbség.⁴⁹

A legtöbben, akik külföldön próbálnak szerencsét, Malajziában dolgoznak. Számuk 2013-ban több mint egymillió volt, vagyis nagyjából az összes, Malajziában dolgozó külföldi munkaerő fele; ez a szám azonban évről évre ingadozik, s 2016 februárjában már ismét csupán 792 571 főt regisztrált a maláj külügyminisztérium.⁵⁰ De még egy ennyire koncentrált munkaerőpiac esetében is kevésbé feltételezhető egy migrációs csatorna, s még kevésbé egy láncmigráció vagy gazdasági hálózat létrejötte. Ezt bizonyítja az is, hogy igen csekély az anyaország gazdaságára gyakorolt hatása.⁵¹ Noha a külföldön élő indonézek száma magas és folyamatosan növekszik, s noha a migránsok túlnyomó többsége idővel visszatér hazájába, ráadásul főként szegény területekre, így a gazdasági fejlődést nem csupán a viszonylag szerény hazautalások gátolják, hanem a visszatért munkavállalók számára biztosított infrastruktúra hiánya is. Ennek folytán a megszerzett tudás és tőke nem tud kellőképpen hasznosulni a fejletlen indonéziai területeken. A befektetési lehetőségek hiánya mellett a hazautalások magas költsége, s a munkaközvetítői díjak magas összege is egyfajta infrastrukturális gátként hat a további kivándorlásra. Mindemellett, hiányzik a kontroll, és annak következtében más országokhoz – különösen a Fülöp-szigetekhez – képest jóval nagyobb mértékben tapasztalhatók visszaélések és kizsákmányolás. Ennek következtében az indonéz ciklus migránsok között igen magas az idő előtti visszatérések száma, s így jelentős a nettó veszteség is. A nyelvtudás és iskolázás hiánya mellett a rossz hatékonysághoz hozzájárul az érdekképviselet, a fogadó országokba delegált munkaügyi attasék hiánya, a munkaközvetítők gyér ellenőrzése is. Ez utóbbinak a terve azonban már megszületett Jakartában.⁵²

A külföldi munkavállalás alapvetően a Munkaerő és Lélekvándorlási Minisztérium feladatkörébe tartozik, ám 2006-ban létrehozta egy kormányzati ügynökséget, az *Országos Testületet az Indonéz Külföldi Munkavállalók Védelmére és Elhelyezésére*,⁵³ melynek egyik alapvető feladata éppen az említetthez hasonló politikák kidolgozása. Mindemellett mindkét intézmény rendelkezik területi és helyi felelősséggel is a külföldi munkavállalókért, a minisztériumnak pedig vannak helyi és területi irodái is. Ez utóbbi feladata az engedélyeztetés, a munkaközvetítő irodák és biztosítótársaságok felügyelete, a külföldi munkák biztosítása, a kivándorlással kapcsolatos eljárásokkal és

dokumentumokkal kapcsolatos előírások megállapítása, és magának a kiközvetítésnek a felügyelete is. A kétoldalú kapcsolatok ápolása, s a külföldi munkavállalásra alkalmas országok meghatározása ugyancsak a minisztérium feladata. A fent említett, közvetlen az elnöknök beszámoló, s az összes ügynökséget és intézményt reprezentáló testület hatáskörébe tartozik a dokumentáció felülvizsgálata, a kiutazás előtti tájékoztatók biztosítása a munkavállalók számára, az információk eljuttatása a kiutazó és leendő migránsokhoz, a kiutazás és visszatérés irányítása és biztosítékok kidolgozása a gyakran felmerülő problémák megoldására.⁵⁴

A hivatali folyamat azonban továbbra is bonyolult, átláthatatlan, a két intézmény feladatkörei között átfedés van, s az egész procedúra időigényes és költséges, nem is beszélve a továbbra is fennálló korrupcióról. Mindemellett a külföldi diplomáciai kapcsolatok mellett a fogadó országok foglalkoztatóinak minőségét felmérni, ennek alapján, de még az engedélyek kiadása előtt a megfelelő dokumentációt elkészíteni és az egyezményeket tető alá hozni, valamint a megérkezéseket rögzíteni, mind a Külügyminisztérium feladatkörébe tartozik. Mindezen feladatköröket a 2004. évi 39. tv. foglalja jogi keretek közé.⁵⁵ Magának a kiküldésnek a folyamata elvileg azzal kezdődik, hogy egy, a kormány által engedélyezett ügynökség engedélyt kér a munkaügyi minisztertől egy konkrét külföldi munka elvállalására; a valóságban azonban a papírmunkát, s minden ügyintézés, mint az útlevelek beszerzése, biztosítások megkötése vagy akár a pénzkölcsönzés, a calos-nak nevezett helyi üzletkötők végzik.⁵⁶ Kötelező tréning, vizsga, fizikai és mentális vizsgálatok követik mindezt, a kiutazásukra várók így az ügynökség szállásain kénytelenek kivárni az 1-3, de néha akár hosszabb ideig is elhúzódó eljárást.⁵⁷

A kivándorló munkaerőt kezelő politika kiegészül néhány egyéb technikával, így egy, a munkaügyi minisztérium által kezelt *Migráns Dolgozói Biztosítási Rendszerrel* is. Ez elsősorban pénzügyi kockázatokra, fizikai vagy pszichés sérülésekre, ill. elhalálozás következtében beálló, valamint a szerződés idő előtti felmondásából származó veszteségekre terjed ki.⁵⁸ Habár a biztosításnak mind a szervezése, mind egyéb feladatai a közvetítő cégre hárulnak, a törvény lehetőséget ad arra, hogy a költségeket az mégis a munkavállalóra terhelje. Ugyancsak lehetősége van a már a fogadó országokban működő konzulátusoknak, hogy a jogi képviselőtől túl a releváns szakmákból és az ország nyelvéből tanfolyamokat szervezzenek az indonéz munkavállalók számára.

Indonézia kibocsátó ország, s ez rányomja bélyegét a bevándorlás-politikára is, mely gyakorlatilag csupán a külföldi tőke és innováció befogadására, valamint kisebb részben a visszaérkezett indonézek reintegrációjára vonatkozik. 1995-ben a 75. sz. *Elnöki rendelet* szabályozta a külföldi munkaerő foglalkoztatását Indonéziában. Ezt megelőzően keletkezett az első, máig meghatározó szemléletű *Elnöki határozat* 1974-ben, mely igyekezett a hazai munkavállalók foglalkoztatási esélyeit úgy növelni, hogy a külföldiekét korlátozta. Ez a korábbi jogszabály nem tett mást, csupán bizonyos szakmákból kitiltotta a külföldi munkaerőt; egy másik csoportjában pedig korlátozta a foglalkoztatást egy adott időszakra, mely alatt a hazai munkaerőt kellett felkészíteni ugyanarra a feladatra; egy harmadik csoportban pedig átmenetileg engedélyezte az idegenek alkalmazását, de csak meghatározott tőkebefektetés esetén. Eme utóbbi pedig kötelezően együtt járt a beruházó felé bizonyos oktatási és tréning-programok indításával a hazai dolgozók számára, azzal az egyértelmű céllal, hogy majdan ők válhassák fel a külföldi munkaerőt. A határidőn túli külföldi munkaerő-foglalkoztatás büntetése pedig egy, az oktatáshoz hozzájáruló kompenzáció megfizetése volt.⁵⁹ Az 1994-ben született, s a következő évtől hatályos rendelet tehát ezt váltotta fel, leegyszerűsítve a helyzetet arra az álláspontra, hogy minden lehetséges területen és formában előnyt kell élvezzen a hazai munkaerő

foglalkoztatása, s minden más esetben tanfolyamokat kell szervezni a hazai munkaerőnek.⁶⁰ Mindez ekkor végső soron a 32/2994-es Kormányrendelet a vízumokról, belépési engedélyekről és bevándorlási engedélyekről végrehajtására szolgált, ami pedig a 1992-es Bevándorlási Törvény folyamánya volt.

Az előbbi szövevény egy igen különleges helyzetre hívja fel a figyelmet Indonézia migrációs politikájával kapcsolatban. Miközben rendeletek sorozata igyekszik a külföldi munkaerő foglalkoztatását úgy korlátozni az elmúlt negyven évben, hogy azzal ne zárja ki az esetlegesen beáramló tőkét, hanem közvetlenül is a hazai munkaerőpiac fejlesztéséhez járuljon hozzá anyagi és humántőke beruházással, fejlesztési programokkal, azonközben a bevándorlás egy másik szemszögből kifejezetten kriminalizálttá vált. Az előbb említett 1992. évi 9. sz. Bevándorlási Törvény a Bevándorlási Hivatal megerősítését, a vízumtűllépést, illegális bevándorlók segítségét, sőt még az illegális visszatérést is büntönbüntetéssel sújtja. A törvény magyarázata szerint mindez egy szelektív mechanizmust szolgál, vagyis a bevándorlási hatóság csupán akkor adhat engedélyt a belépésre, ha az illető pozitív hatással van az ország társadalmára, és nem kockáztatja annak biztonságát. De vajon egy idegennek van-e esélye bebizonyítani a jóságát, ha az adminisztratív szabályok megszegése bűncselekménynek minősül?⁶¹

Ezenközben a külföldi munka hasznosításáról újabb rendeletek láttak napvilágot, így a 2014. évi 74. sz. Elnöki rendelet, melynek célja a külföldiek foglalkoztatásának összehangolása a munkajogi törvénnyel és a 2013. évi 12. sz. Miniszteri rendelet, ami szintén a külföldi munkaerő szabályozásáról szól. Ám mindez csupán annyi változást hozott, hogy a tisztán hazai tulajdonú vállalatok már korlátozás nélkül foglalkoztathatnak külföldieket igazgatói és biztosítói pozíciókban, kivéve persze humánügyesként és más speciális szakterületeken. Azoknak a vállalatoknak, akik külföldieket foglalkoztatnak, azonban egy saját hasznosítási tervet is kell készíteniük mindehhez, így valójában a humántőke közvetlen megtérülése, mint szempont nem tűnt el a szabályozásból. Az összes más területen a jogszabály a foglalkoztatás feltételévé tette, hogy minden egyes külföldi foglalkoztatott mellé egy hazai munkaerőt is társként kell kijelölni, hogy az idegen szakember betanítsa, s tudását átadja neki. A rendelet szankcionálását a munkajogi törvény mintegy háttérként adja, ami szintén tartalmaz büntetőjogi elemeket.⁶² A 2015. évi 16. sz. Miniszteri rendelet sem változtatott lényegében semmit a korábbi alapvető elveken, s a júniusban elfogadott szigorításokat októberben már vissza is vonták a 35. sz. rendeletben. Ilyenek voltak az üzleti látogatásokhoz, külföldi igazgatók munkavállalásához szükséges szigorított munkavállalási engedélyek és a külföldiek alkalmazásához felállított kvóták. Az üzleti látogatások, előadások, szemináriumok, tréningek és találkozók már nem elengedhetetlen előfeltétele az engedélyeztetés, de továbbra is kellene ilyen jóváhagyások az auditáláshoz, minőségellenőrzéshez, inspekciókhoz, melyek egy hónapnál tovább tartanak, s más számos tevékenységhez is kapcsolódnak adminisztratív korlátok.⁶³

Egyfelől tehát a gazdasági racionalitás a meghatározó szempont, melynek érvényesüléséhez az 1970-es évek autoriter szabályozási módszereit csupán nehezen tudja levethető a még fiatal demokrácia. Másfelől azonban továbbra is érezhető a kirekesztő jelleg a bevándorlás-politikában. A 2011. évi 6. tv. A bevándorlásról enyhített a korábbi 1992. évi 9. törvény szigorán, s 2013-tól hatályba is lépett. A legfontosabb változás mindenekelőtt, hogy a rokoni kapcsolatok számára könnyebbé jelent az új törvény, így annak értelmében két év házasság után a külföldi házastárs megkaphatja a Kitap nevű vízumot, vagyis a tartós letelepedési engedélyt, melyet azonban így is ötévente hosszabbítani kell. Öt év azonban nagy előrelépés a korábbi egy évre szóló engedélyekhez képest. Tíz év házasság után a külföldi akkor is jogosan maradhat az országban, ha a

házasság válással ér véget. Külföldi házastársak szponzor nélkül is dolgozhatnak az országban. A Kitap birtokosa engedélyt szerezhet az ország többszöri és akár hosszabb időre történő elhagyására anélkül, hogy elvesztené már megszerzett jogosultságait.⁶⁴ Ugyanez érvényes a tőkebefektetőkre (részvény- vagy kft.-tulajdonos), az úgynevezett nyugdíjas vízummal rendelkezőkre és a vegyes házasságokból született gyermekekre, akiknek viszont tizennyolc éves korukban választaniuk kell az állampolgárságok között, mert Indonézia továbbra sem ismeri le a kettős állampolgárságot. Ugyancsak érvényes a letelepedési engedély a korábban külföldre költözött, s ott állampolgárságot nyert, így indonéz állampolgárságát automatikusan elvesztett, korábbi honpolgárookra.

Indonézia tehát modernizálódik, s Joko Widodo, köztársasági elnök ígéretet tett 2015 novemberében arra is, hogy hamarosan lehetővé teszik a kettős állampolgárságot, s módosítják a 2006. évi 12. sz. *Állampolgársági törvényt*.⁶⁵ Ez utóbbi szintén meglehetősen zavaros helyzetet teremtett: a vegyes megközelítés egyfelől szinte bármilyen helyzetben érvényesíti a jus sanguinis elvét, legyen akár hontalan az egyik szülő vagy 300 napnál nem régebb óta elhalálozott az apa, aki indonéz állampolgár volt. Ugyanakkor állampolgárságot garantál az Indonéziában született gyermekeknek, akiknek ismeretlenek a szülei, vagy azok állampolgársága, sőt, ha hontalanok, akkor is. Mindez csupán a dokumentáció hiányát vagy a problémás helyzetekből adódó esetleges jogvesztéseket küszöbölne ki, s meglehetősen általános szabályok a legtöbb ország hasonló törvényében, ám akkor is jár az indonéz állampolgárság, ha egy gyermek idegen országban automatikusan megkapta születése jogán annak állampolgárságát. Ezzel Indonézia tulajdonképpen, ha részlegesen is, de máris elismeri a kettős állampolgárság létét. Mindezen helyzetet tovább bonyolítják azok a következtelen szabályok, melyek az állampolgárság megszerzését lehetővé teszik: az, hogy a kérelmező folyamodhat már öt év folyamatos ott tartózkodás vagy tíz év nem folyamatos tartózkodás esetén⁶⁶ ugyanis a valóságban sokszor nehezen megkülönböztethető, ill. ellenőrizhető különbségtétel.

(Záró gondolatok) Kétségtelen, hogy még egy annyira sokat emlegetett és példaképként felállított stratégia is, mint a Fülöp-szigeteki, sok egyenlenséggel, gonddal küzd, különösen a végrehajtást illetően; nem csoda ez, hiszen bárhány nemzetközi szerződésnek is tagja, a fogadó országokat mégis leginkább csak a kétoldalú egyezmények és a kitiltások segítségével tudja befolyásolni. Egy valamit azonban biztosan nem lehet elvitatni tőle, s ez a hatékonyság. Hatékonyság abban az értelemben, hogy még az ázsiai gazdasági válságot követően sem csökkent a kiutazó munkavállalók száma, s ez a térség többi gazdaságához képest lassabban helyreálló Fülöp-szigetek saját érdeme.⁶⁷ Évtizedek óta, s így ma is az átfogó gazdasági terv részét képezi a kivándorlás, s ez hatvan rendelkezést jelent a 2011 és 2016 közötti időszakra vonatkozó fejlesztési terv esetében.⁶⁸ Mindennek azonban megvannak a gazdasági és társadalmi hátulütői is, hiszen a munkaerő fejlődésével együtt a képzettek kivándorlása egyes területeken munkaerőhiányt eredményez,⁶⁹ a növekvő hazautalások egyoldalúan függővé teszik az országot,⁷⁰ és a migráció családokat szakít szét.⁷¹ A vándorlás kezelésének tudatos fejlesztése mindenesetre kiemelkedő jelentőségű az országban. Ezt a legutóbb 2014-ben létrejött az *Albizottság a Nemzetközi Vándorlás Fejlesztésére*, s a 2016-ban zárult terv folytatásaként megszületett a *Fülöp-szigeteki Fejlesztési Terv 2017–2022*⁷² is igazolhatja.

Az üzleti szellem egyre erősebben érvényesül Indonéziában is, ám igen lassan és akadozva. A cirkuláris migráció sajátos kezelésében fontos lépés volt részéről egy, a *Korábban Kivándorolt Indonéz Munkaerő Üzleti Támogatására* létrehozott program.⁷³ Ezt a munkaerő minisztérium kezdeményezte 2006-ban, ám a szűkös források miatt

csupán néhány vállalkozói tréning-programot tudtak megvalósítani. A cél elsősorban a megszerzett tapasztalat hasznosítása és a vállalkozói kedv növelése volt, s ez összhangban van a kormányzati törekvéseivel is, hogy az elmaradott térségeket fejlessze, a foglalkoztatást növelje, és a dekoncentráció révén az ország teljesítőképességét fokozza. A direkt irányítás mellett – mely leglátványosabban éppen a Szuhartó-korszak családtervezésében, a térségi politikájában nyilvánult meg – létrejöttek a nem kormányzati szervezetek, szövetkezetek is, noha sok ügynökség nem tagja egynek sem. A migrációs ipar burjánzik, ám az nem jól ellenőrzött, s a túlbonyolított bürokrácia sem segíti a fejlődést e téren. A várva várt haszon tehát elmarad Indonéziában, a hazautalások gyérek. Igaz, ennek más okai is vannak: a kiutazók nagyrészt jobb módú családokból kerülnek ki, így szükségük sem olyan nagyok, ráadásul sokszor magukkal is viszik a családtagokat külföldre. Ezek a családok általában az ország kedvezőbb helyzetű területeiről jönnek, leginkább városokból, magasabb végzettséggel, s a kibocsátó területekre pedig gyakran negatív hatással van az elvándorlás. Az ápolók és tanárok Ausztráliába és Új-Zélandba történő elvándorlásának negatív hatását a pacifikus térség egészségügyére és oktatására már egyértelműen kimutatták.⁷⁴ Másfelől viszont alapvető különbség van a képzetlen és képzett munkások kivándorlásának jellemzőiben, s mivel ez utóbbiak magasabb keresetéből a hazautalások is jóval nagyobb összeget tehetnének ki, Indonézia egyik lehetséges fejlődési útja az oktatás fejlesztésén keresztül éppen az ő kivándorlásuk segítése lehetne. Számptalan kutatás és kormányzati terv készült már a lehetséges szektorok fejlesztési tervéről, melyekben Indonéziának természetes előnye indokolttá tenné a további lépéseket.⁷⁵ Hogy hatékonyabb összhangot tud-e teremteni a szabályozás és a gazdasági szempontok, az vélhetően hamarosan kiderül.

JEGYZETEK

- 1 Cecilio D. Duka (2008): *Struggle for Freedom. A textbook on Philippine History*. Manila, Rex Bookstore. 55.
- 2 Ricklefs, M.C. (2001): *A History of Modern Indonesia Since c.1200*. London, Palgrave. 3.
- 3 Cotterell, Arthur (2014): *A History of Southeast Asia*. Singapore, Marshall Cavendish. 364–366.
- 4 Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Indonesia and the Free Aceh Movement. Helsinki, 2005. <http://www.ucdp.uu.se/downloads/fullpeace/Ind%20050815.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
- 5 CIA World Factbook. Indonesia. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/id.html> (hozzáférés: 2018. március 26.)
- 6 Ball, Rochelle (2006): *Trading labour: socio-economic and political impacts and dynamics of labour export from the Philippines, 1973-2004*. In: Kaur, Amarjit és Ian Metcalfe (szerk.) *Mobility, Labour Migration and Border Controls in Asia*. New York, Palgrave Macmillan, 115–138.
- 7 Paderanga, Cayetano W., Jr. (2014): *The Macroeconomic Impact of Remittances in the Philippines*. University of the Philippines. School of Economics. Discussion Paper. valamint Paderanga, Cayetano W., Jr. (2014): *Macro-financial linkage and financial deepening in the Philippines*. In: Kohaska, Akira (szerk.): *Macro-Financial Linkages in the Pacific Region*. New York, Routledge. 66–82.
- 8 Battistella, Graziano (2012): *Multi-level Policy Approach in the Governance of Labour Migration: Considerations from the Philippine Experience*. In: *Asian Journal of Social Science*, Vol. 40. No. 4. 419–446. 427–430.
- 9 Church, Peter (2009): *A Short History of South-East Asia*. Singapore, Wiley. 137–139.
- 10 CIA World Factbook. Philippines. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rp.html> (hozzáférés: 2018. március 25.)
- 11 Kessler, Richard John (1986): *Development Diplomacy: The Making of Philippine Foreign Policy Under Ferdinand E. Marcos*. Tufts University, Fletcher School of Law and Diplomacy. PhD Dissertation.
- 12 Castles, Stephen; Hein de Haas és Mark J. Miller (2013): *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York, Palgrave Macmillan 179. és 250.
- 13 Noble, Lela Garner (1986): *Politics in the Marcos Era*. In: Bresnan, John (szerk.) *Crisis in*

- the Philippines. *The Marcos Era and Beyond*. Princeton, Princeton University Press. 70–114.
- 14 Bello, Walden (1985): Edging toward the Quagmire: The United States and the Philippine Crisis. In: *World Policy Journal*, Vol. 3. No. 1. 29–58. 31.
  - 15 Resos, Archie B. (2009): International Realities and Philippine Foreign Policy under Ferdinand Marcos. In: *Foreign Policy Journal*, October 28, 2013. <http://www.foreignpolicyjournal.com/2013/10/28/international-realities-and-philippine-foreign-policy-under-ferdinand-marcos/> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 16 Migrant Workers and Overseas Filipinos Act of 1995. Republic Act. No. 8042.
  - 17 Asis, Maruja M. B. (2008): The Philippines. In: *Asian and Pacific Migration Journal*, Vol. 17. No. 3–4. 349–378. 366.
  - 18 Malacañang Manila. Executive Order No. 797 Reorganizing the Philippine Overseas Employment Administration and for Other Purposes. 1982. <http://www.poea.gov.ph/mandates/files/eo797.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 19 Malacañang Manila. Executive Order No. 247 Reorganizing the Philippine Overseas Employment Administration and for Other Purposes. 1987. <http://www.poea.gov.ph/mandates/files/eo%20247.pdf> (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 20 Fresnoza-Flot, Asuncion (2012): Security in Labor Migration in the Philippines: National Honor, Family Solidarity, and Migrants' Protection. In: Guan, Benny Teh Cheng (szerk.): *Human Security: Securing East Asia's Future*. Dordrecht, Springer. 95–115. 99.
  - 21 Department of Labor and Employment. Overseas Workers Welfare Administration (OWWA) <http://www.owwa.gov.ph/?q=content/faq/#owwa> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 22 Agunias, Dovelyn Rannveig és Neil Ruiz (2007): *Protecting Overseas Workers: Lessons and Cautions from the Philippines*. Insight. Washington, Migration Policy Institute.
  - 23 Rafael, Vicente L. (1997): 'Your Grief Is Our Gossip': Overseas Filipinos and Other Spectral Presences. In: *Public Culture*, Vol. 9. No. 2. 267–291. 283–284. valamint Shenon, Philip (1995): *Outcry Mounts In Philippines Over Hanging*. In: *The New York Times*, March 22, 1995. <http://www.nytimes.com/1995/03/22/world/outcry-mounts-in-philippines-over-hanging.html> (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 24 Opiniano, Jeremaiah M. (2004): *Our future beside the exodus: Migration and development issues in the Philippines*. Bonn, Friedrich Ebert Stiftung. 2.
  - 25 Battistella, Graziano (1998): *The Migrant Workers and Overseas Filipinos Act of 1995 and Migration Management*. In Cariño, Benjamin V. (szerk.) *Filipino Workers on the Move: Trends, Dilemmas and Policy Options*. Quezon City, Philippine Migration Research Network, 81–113. 107.
  - 26 Republic of the Philippines. Congress of the Philippines, Metro Manila. Republic Act No. 9422. http://www.poea.gov.ph/mandates/files/RA_9422.pdf (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 27 Republic of the Philippines. Omnibus Rules and Regulations Implementing the Migrant Workers and Overseas Filipinos Act of 1995, as Amended by Republic Act No. 10022. http://www.poea.gov.ph/mandates/files/omnibus%20irr_ra10022.pdf (hozzáférés: 2018. március 16.) 3. szakasz.
  - 28 Philippine Overseas Employment Administration (POEA). Governing Board Resolutions. <http://www.poea.gov.ph/gbr/gbr.html> (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 29 Battistella (2012): 429.
  - 30 Orbeta, Aniceto Jr. és Michael R. M. Abrigo Jr. (2011): *Managing International Labor Migration: The Philippine Experience*. In: *Philippine Journal of Development*, Vol. 38. No. 1/2. 57–83. 77.
  - 31 Republic of the Philippines, Department of Labor and Employment International Labor Affairs Bureau. <http://ilab.dole.gov.ph/downloads> (hozzáférés: 2018. március 17.)
  - 32 Blank, Nathan R. (2011): *Making migration policy: Reflections on the Philippine Bilateral Labour Agreements*. In: *Asian Politics and Policy*, Vol. 3. No. 2. 185–205. 192–194.
  - 33 Philippine Treaties Online of the Department of Foreign Affairs. Memorandum of Understanding for Cooperation in the Field of Technical Vocational Education and Training between the Government of the Kingdom of Saudi Arabia and the Government of the Republic of the Philippines. <http://210.5.104.56/treaty/scanneddocs/262.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 34 Philippine Treaties Online of the Department of Foreign Affairs. Agreement on a Working Holiday Scheme between the Government of the Republic of the Philippines and the Government of New Zealand. <http://210.5.104.56/treaty/scanneddocs/620.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 35 Indonesia Aiming to Send One Million Workers Overseas Each Year. *The Jakarta Post*, 26 January 2006.
  - 36 A Fülöp-szigetek beleszámítja a tengeren dolgozó munkásokat is más országokkal ellentétben, ami 24,3%-át teszi ki éves átlagban az itt közölt adatoknak.
  - 37 World Bank (2006): *Global Economic Prospects. Economic Implications of Remittances and Migration 2006*. Washington, The World Bank. 100.
  - 38 Chami, Ralph; Connel Fullenkop és Samir Jahjah (2003): *Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?* IMF Working Paper.

- WP/03/189 valamint Le, Thanh (2009): Trade, Remittances, Institutions, and Economic Growth. In: *International Economic Journal*, Vol. 23. No. 3. 391–408.
- 39 World Bank (2016): 144.
- 40 Hugo, Graeme (2012): International Labour Migration Policy and Development in Indonesia. In: Rahman, Mizaaur és Ahsan Ullah (szerk.): *Asian Migration Policy: South, Southeast and East Asia*. New York, Nova Science Publishers. 173–201. 175. valamint Department of Foreign Affairs, Philippine Overseas Employment Administration, Commission on Filipinos Overseas. *Stock Estimates of Overseas Filipinos*, 2013.
- 41 Battistella (2012): 426.
- 42 Anh, Dang Nguyen (2003): Internal migration policies in the ESCAP region. In: *Asia-Pacific Population Journal*, Vol. 18. 3. 27–40. 33.
- 43 Statistics Netherlands. *Population; sex, age, origin and generation, 1 January*. Indonesia. June 07 2016. <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?D M=SLEN&PA=37325eng&D1=a&D2=0&D3=0&D4=0&D5=102&D6=13-20&LA=EN&VW=T> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 44 IOM (2010): *Labour Migration from Indonesia: An Overview of Indonesian Migration to Selected Destinations in Asia and the Middle East*. Jakarta, International Organisation for Migration. 7.
- 45 ILO (2011): MoU between Government of the Republic of Indonesia and the Government of Malaysia on the Recruitment and Placement of Indonesian Domestic Workers. Bangkok. <http://apmigration.ilo.org/resources/mou-between-government-of-the-republic-of-indonesia-and-the-government-of-malaysia-on-the-recruitment-and-placement-of-indonesian-domestic-workers> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 46 International Domestic Workers Federation. *Indonesia bans domestic workers to 21 Middle East Countries*. May 06, 2015. <http://idwfed.org/en/updates/indonesia-bans-domestic-workers-to-21-middle-east-countries> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 47 Muhidin, Salut és Ariane Utomo (2013): How many overseas Indonesians are there? *Indonesia Diaspora Network*. Discussion Paper Series No.1/2013. 5.
- 48 Indonesia Diaspora Network. *About Diaspora*. Jakarta. <http://www.diasporaindonesia.org/index.php/about/diaspora> (hozzáférés: 2016. június 13.)
- 49 Koudela Pál (2017): A kínai diaszpóra. *Polgári Szemle* 13(1-3): 370–384.
- 50 Indonesians still largest group of foreign workers in Malaysia. In: *The Jakarta Post*, Kuala Lumpur, March 30 2016. <http://www.thejakartapost.com/news/2016/03/30/indonesians-still-largest-group-foreign-workers-malaysia.html-0> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 51 Hugo (2012): 183.
- 52 Labor attaches to protect Indonesian migrant workers. *The Jakarta Post*. November 25 2015. <http://www.thejakartapost.com/news/2015/11/25/labor-attaches-protect-indonesian-migrant-workers.html> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 53 Badan Nasional Penempatan dan Pelindungan Tenaga Kerja Indonesia; BNP2TKI. <http://www.bnptki.go.id/> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 54 Farbenblum, Bassina; Eleanor Taylor-Nicholson és Sarah Paoletti (2013): *Migrant Workers' Access to Justice at Home: Indonesia*. New York, Open Society Foundation. 42.
- 55 Law No. 39/2004 concerning the Placement and Protection of Indonesian Workers Abroad. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=70915 (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 56 Asis, Maruja M. B. és Dovelyn Ranveig Agunias (2012): *Strengthening Pre-Departure Orientation Programmes in Indonesia, Nepal and the Philippines*. Issue No. 5. Bangkok, IOM. 3.
- 57 Ford, Michele és Lenore Lyons (2011): Travelling the aspal route: Grey labour migration through an Indonesian border town. In: Aspinall, Edward és Gerry van Klinken (szerk.): *The State and Illegality in Indonesia*. Leiden, KITLV Press. 107–122. 110.
- 58 Farbenblum (2013): 90.
- 59 Decision of the President on the limitation of the utilization of foreign manpower visa-holders. No. 23/1974. ILO NATLEX. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=5349 (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 60 Presidential Decree concerning the employment of expatriates. No. 75/1995. ILO NATLEX. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=43175&p_country=IDN&p_classification=17 (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 61 Akbari, Anugerah Rizki (2015): Explaining Crimmigration in Indonesia: A Discourse of the Fight Against People Smuggling, Irregular Migration Control, and Symbolic Criminalization. In: *Indonesia Law Review*, Vol. 5. No. 3. 276–290. 284.
- 62 New Presidential Regulation on Utilization of Foreign Workers and Training for Indonesian Workers. Arfidea Kadri Sahetapy – Engel Tisnadisastra (AKSET) September 19, 2014. <http://aksetlaw.com/news-event/newsflash/new-presidential-regulation-on-utilization-of-foreign-workers-and-training-for-indonesian-workers/> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 63 BAL Corporate Immigration. *New decree reverses several recent immigration regulation changes*. Oct. 27, 2015. <http://www.balglobal.com/bal-news/new-decree-reverses-several-recent-immigration-regulation-changes/> (hozzáférés: 2018. március 14.)

- 64 Law on Immigration. Law No. 6/2011. ILONATLEX. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=89341&p_country=IDN&p_count=611 (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 65 Issue of the day: Dual citizenship for Indonesians abroad. The Jakarta Post. November 2 2015. <http://www.thejakartapost.com/news/2015/11/02/issue-day-dual-citizenship-indonesians-abroad.html> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 66 Law of the Republic of Indonesia No. 12 on Citizenship of the Republic of Indonesia. <http://www.refworld.org/pdfid/4538aae64.pdf> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 67 Go, Stella P. (2000): The Asian Crisis and Philippine International Labour Migration: The Pre- and Post-Crisis Situations. In: OECD: International Migration in Asia Trends and Policies: Trends and Policies. Paris, OECD Publishing. 285–299.
- 68 NEDA releases Philippine Development Plan 2011-2016. May 30, 2011. <http://www.officialgazette.gov.ph/2011/05/30/neda-releases-philippine-development-plan-2011-2016/> (hozzáférés: 2018. március 22.)
- 69 Tullao, Tereso S. Jr. és Cortez, Michael Angelo A. (2003): Movement of natural persons between the Philippines and Japan: Issues and prospects. Manila, College of Business and Economics, CHED Center of Development in Business and Management Education. CBERD Working Paper Series, 2003/1.
- 70 Bagasao, Ildefonso (2013): Review of remittance-backed products in the Philippines. Bangkok, ILO Regional Office for Asia and the Pacific. V.
- 71 Reyes, Melanie M. (2008): Migration and Filipino Children Left-Behind: A Literature Review. Quezon City, Miriam College, UNICEF.
- 72 OECD/Scalabrini Migration Center (2017): Interrelations between Public Policies, Migration and Development in the Philippines, OECD Development Pathways. Paris, OECD Publishing. 3.
- 73 Barral, Stéphanie (2014): Policy and institutional framework of Indonesia. Research Report, Country Report. San Domenico di Fiesole, European University Institute. Robert Schuman Centre for Advanced Studies. 10.
- 74 Iredale, Robin R.; Carmen Voigt-Graf és Siew-Ean Khoo (2012): Winners and losers in the mobility of teachers in the Pacific region: Issues and policy debates. In: Diversities, Vol. 14. No. 1. 77–98.
- 75 Manning, Chris és Pradip Bhatnagar (2003): Movement of natural persons in Southeast Asia: how natural? Asian Development Bank. valamint World Bank (2010): Improving Access to Financial Services in Indonesia. Jakarta, The World Bank. valamint Tullao, Tereso S. Jr. és Michael Angelo A. Cortez (2006): Enhancing the movement of natural persons in the ASEAN region: Opportunities and constraints. Asia-Pacific Research and Training Network on Trade Working Paper Series, No. 23. United Nations Economic and Social Commission for Asia.

Terrorizmusról, terroristákról

Hétköznapi szókinsünk egyik legújabb tagja egy vérellátó és óriási anyagi károkat maga után hagyó történelmi realitás: a terrorizmus. Vajon mit tudunk és mit tudhatunk meg róla többet annál, mint amit a rádióból hallunk, a tv képernyőjén, újságok címlapján, sőt, néhány esztendeje irodalmi művekben is olvashatunk?

Ezirányú kíváncsiságunknak a részbeni kielégítésére vállalkozik a terrorizmus egyik neves – nálunk nemigen ismert amerikai hölgy szakértője, dr. Marie-Helen Maras –, akinek a nemzetközi terrorizmus terén végzett elméleti és gyakorlati munkássága biztosíték lehet számunkra a téma hozzáértő kifejtésére. Íme, néhány adat róla: büntetőjogász, PhD kriminológiából és büntetőjogból, BSc fokozat számítástechnikából és informatikából, Master of Philosophy, bűnüldözési szakértőként hét évi szolgálat az USA haditengerészeténél, egyetemi oktató, mesterkurzusok szervezője a nemzetközi szervezett bűnözés tárgykörében, folyóiratok szerkesztője stb. – olvashatjuk róla a bevezetőben.

A könyv öt részben, húsz fejezetben tárgyalja a terrorizmust. Az öt rész a következő: I. Terrorizmus és terrorizmustörténet; II. Terrorista taktikák, terrorista képességek; III. Terrorizmus: Felkészülés és válasz; IV. A terrorizmus regionális aspektusból; V. Újjonnan felmerülő problémák és a terrorizmus jövője. És, hogy még pontosabb képet adjak a könyvről, érdemesnek tartom a húsz fejezetet is felsorolni – az érdeklődő olvasó tájékozódásának megkönnyítése céljából. Tehát: 1. A terrorizmus definíciói és kezdete; 2. A terroristák motivációi és a terrorizmus lélektana; 3. Nemzetközi és hazai terrorizmus; 4. Terrorista szervezetek és sejtek; 5. Terrorcselekmények tervezése, célpont kiválasztása és megfigyelése; 6. WMD (weapons of mass destruction – tömegpusztító fegyverek) és CBRN (chemical, biological, radiological or nuclear – vegyi, biológiai, radiológiai vagy nukleáris) terrorcselekmény; 7. A terrorizmus finanszírozása; 8. Belbiztonság; 9. A terrorizmus veszélyének csökkentése; 10. A terrorizmus elhárítása; 11. Hírszerzésre épülő terrorelhárítás; 12. Terrorista fenyegetés Latin-Amerikában; 13. Terrorizmus az Európai Unióban; 14. Határbiztonság a Közel-Keleten; 15. Terrorizmus Ázsiában; 16. Az arab tavasz és utóhatásai; 17. Az öngyilkos merényletek; 18. A bűnözés és a terrorizmus kapcsolata; 19. A kritikus infrastruktúra védelme; 20. Technika, terrorizmus és terrorelhárítás.

Láthatjuk tehát, hogy a terrorizmus elemzése gyakorlatilag csaknem az egész lakott világra kiterjed – de kihangsúlyoznám a „csaknem” szót: ugyanis a szerző nem említi az ún., manapság már nemigen használt megjelölést: Fekete-Afrikát, van-e ott olyan formájú és kiterjedt, szervezett terrorizmus, mint a fentebb említett világrészekben? Igaz, a – most már divatjamúlt kifejezéssel élve – „fekete” földrész politikai, társadalmi, gazdasági labirintusai, egyéb irányú és tartalmú belső helyzete valóban aleatorikussá tenne egy, Afrikára kiterjedő részletes terrorizmus-feltérképezést...

A húsz fejezet ismertetésére két ok miatt nem vállalkozom: egyrészt a cikk megszába terjedelem miatt, másrészt egyes fejezetek roppant speciális, elsősorban a szakemberek számára érthető, magas szintű technikai ismereteket kívánó leírások.

A szerző történelmi visszatekintésében rámutat: a terrorizmus által alkalmazott látványos erőszak önmagában már korábban és szinte mindenütt létezett; jelen esetben a különbség abban áll, hogy ez az erőszak „nem cél, hanem annak eszköze, hogy félelmet keltsen[ek] az egész lakosságban [...]. A teljes lakosság megfélemlítése minden

terrorista célja [...]. A terrorizmus nem politikai aktivizmus és nem »szabadságharc«”. Terrorizmus már az ókortól létezik más-más formában. Felbukkannak itt olyan hivatkozások, melyek egészen a Bibliáig, nagy görög szerzők műveig, az egyiptomi hieroglifákig stb. vezetnek vissza bennünket. A ma alkalmazott terrorista formák a 18. és a 19. században születtek meg, egyes kutatók a nagy francia forradalomban látják gyökereit.

A modern terrorizmus „első hulláma” az anarchisták és a terrort hirdető filozófusok (pl. Bakunyin) nevéhez fűződik, míg Lenin a „kollektív terrorizmus” híve volt. A Német Szövetségi Köztársaság-beli Vörös Hadsereg Frakció ideológiája a 19. századi orosz terrorizmushoz kapcsolódott, amennyiben egy eljövendő szocialista forradalom előkészítéséhez fűződött, módszerei a modern terrorizmus módszereihez hasonlíthatóak.

A „második hullám” a I. világháborút követő időszakban, a dekolonizáció során csapott fel; a gyarmatosított területeken nacionalisták alkalmazták, szándékuk egyértelmű volt: ráébreszteni a gyarmatosítókat arra, hogy hódításaik bármikor, bárhol erőszakhullámot, terrorisztikus ellentámadásokat szíthatnak fel (amint azt a cikkem elején érintettem, jómagam most sem tartom terrorista cselekvéseknek ezeket az erőszakhullámokat, nagyon sok, a terrorizmusra jellemző vonást nem tartalmaznak. *K. T.*).

A „harmadik hullám”-os terrorizmushoz a szerző a vietkongok és a Palesztinai Felszabadítási Szervezet tevékenységét sorolja; ez utóbbi szervezet már az iszlám fundamentalistákra jellemző eljárásokat előzi meg.

A szovjet haderők afganisztáni veresége és az iszlám forradalom győzelme – melyek Iránt az egyik legszélsőségebb és már nemzetközivé szélesedett terrorista vonalba állította – a terrorizmus negyedik hullámát indította el. Fontos és talán szintén kevesen tudják: az USA sem maradt ki a nemzetközi „sakkjátékból” (*K. T.*), mégpedig azáltal, hogy a Szovjetunió afganisztáni háborúja során az iszlám szélsőségesek támogatását is felhasználta a szovjet hadsereg és annak szovjet háttérbeli irányítói ellen. Az amerikai haderők állomásoztatása a Perzsa-öbölben és Szaúd-Arábiában pedig csak bőszítette Bin-Laden-t, aki az al-Kaida szervezet élén az 1990-es években mind az USA, mind Szaúd-Arábia ellen háborút hirdetett.

Eddig nem esett szó arról, mi előz meg egy terrortámadást; tévedés lenne ugyanis azt hinni, hogy ez csak egyetlen cselekedet, amelyet önmagában és önmagáért hajtanak végre. Óriási, sokoldalú előkészítés – előkészület előzi meg az adott terrorista szervezet részéről az adott, tehát kiválasztott vagy önmagát ajánló terrorista kiképzését. A szerző ennek a témának szenteli könyvének egyik legizgalmasabb és leghosszabb fejezetét, ami mutatja fontosságát, de jelzi azt az egyik megközelítési módot is, amely segíthet a terrorizmus elleni preventív harcban. A téma: a terrorizmus ideológiája.

Elsőként említi a marxista-leninista kommunizmust, amelyre például a perui Tupac Amaru és Fényes Ösvény, az olasz Vörös Brigádok, később az Új Vörös Brigádok hivatkoznak. Majd volt a sztálini kommunizmus, amelyet a maoista kommunizmus követett. A castro-i és guevarista kommunizmus lényege a Fidel Castro által saját maga köré épített személyi kultusz volt. A német és az olasz fasizmus, a 2. világháború utáni neofasizmus minden rendelkezésére álló módszert és elemet – ideértve az imperializmust és az etnocentrizmust – felhasználta saját fenntartására. A mai európai neonácizmus a rasszizmus és a bevándorlók iránti gyűlöletre alapozza ideológiáját. Az amerikai neonácizmus tagjai szintén a bevándorlók ellen uszítanak, politikájukat részben a kereszténységre alapozzák. A terrorista ideológiák közül ismertebbek az anarchizmus és a nihilizmus: követőik és hirdetőik a Kelet-Európában és Oroszországban a 19. század végén – 20. század elején gyakran már robbantásos merényletekkel is próbáltak véget vetni az ellenségüknek tekintett társadalmi – politikai rendszernek.

Az etnikai és nemzeti függetlenségi mozgalmak az utóbbi évtizedekben terrorakciókkal próbálták – próbálják visszaszerezni régi történelmi tudatukat és identitásukat. A környezetvédők bizonyos csoportjai az emberek és az állatok védelmét hirdetik ugyan, de ezt néhol és néha olyan módon teszik, amellyel embereket ölnek vagy sebesítenek meg. A globalizációt ellenzők a helyi és hagyományos kereskedelmi szokásokat féltik a mindent fenyegető elnyugatiasodástól, egy, a Nyugat által ellenőrzött világrendtől.

Napjainkban a terrorizmus egyik legfőbb és talán legveszélyesebb eszmevilágát a szélsőséges vallási ideológiák jelentik. Céljuk kettős: szembeszállni a Nyugat által képviselt vallási, társadalmi, gazdasági – általában mindenféle – megnyilvánulásával, másrészt – ezek helyett – a világon az eredeti, tiszta iszlámot minden téren kötelezővé tenni. Kevésbé ismert, de ugyanilyen a vallási extrémizmus másik ága, a szélsőséges kereszténység, amely a kereszténység ideológiáját szeretné rákényszeríteni a politikai döntéshozókra; két formája van: az ökumenikus marxizmus az igazságtalan vagyoneelosztás megszüntetését az erőszakra épülő forradalommal akarná elérni, a másik a Keresztény Identitás mozgalma rasszok közötti harc formájába öltözik: ennek hírhedt és legismertebb képviselője az USA-beli Ku-Klux-Klan.

Az abortusz körüli vita egyike azon vitáknak, amelyek évtizedek óta zajlanak mind orvosi, mind etikai, mind vallási téren, hívei durva eszközökhöz folyamodnak; legfőbb érvük az, hogy az élet már a megtermékenyüléssel kezdődik, tehát – számukra – minden, a terhesség alatt végzett művi beavatkozás gyilkosságnak minősül. Terrorcselekményeik robbantásokban, biológiai fegyverekkel történő fenyegetésekben nyilvánulnak meg olyan klinikák és orvosok ellen, amelyekben és akik abortuszokat végeznek.

Az antiszemizmus ellen lép fel a harcos cionizmus, a hindu vallás elsőbbségét védelmezik különböző terrorista csoportok a muszlim és a szikh kisebbséggel szemben, míg ezzel szemben ott van a szikhek szélsőséges mozgalma, a világvége kultusz szektája, melynek tagjai merényleteket terveztek zsidó és muszlim kegyhelyek felrobbantására. Szó esik még az okkultistákról és az animizmus képviselőiről.

Az eddigiekben a terrorizmusról mint ideológiai motívált csoportok, közösségek tetteiről volt szó. De vajon kik és miért válnak egyénileg terroristákká?

A különböző ideológiákat követő terrorista csoportok az adott ideológiát követő vezető(k)ből és a terrorista merénylet(eket) végrehajtó tag(ok)ból áll. A szerző az ideológiák bemutatása után ezeknek a terrorista közösségeknek pszichológiai elemzését adja (ez az elemzés végre megérdemelt helyére teszi a pszichológiát, hivatkozva Freudra is... *K. T.*). Mivel ma már a „személyes terrorizmus” ritka jelenség, a terrorista csoport vezetőjének olyan egyéniségnek kell lennie, aki tudatában van annak, hogy az irányítása alá tartozó csoport/mozgalom jelentős szerepet játszik, és közös csoportidentitást – jelen esetben „terrorista csoportidentitást” – követ. Ennek a csoportidentitásnak „gyökere egy közös vallási, nemzetiségi vagy kulturális csoport tagjainak üldöztetése és az ebből származó közös szubjektív tapasztalat”.

Láthatjuk tehát, hogy a terrorizmus, egy terrorista cselekedet közös és egyéni elemekre épül: ezek közül a közös elem a vezető szerep. Egy terroristát arra nevelnek ki, hogy a csoport, amelyhez tartozik, létét és egységét, miután ideológiáját magáévá tette – ideológiát, mely egyúttal vagy valóban létező, vagy csak képzelt fenyegetést is magában hordoz – saját életének feláldozásával védelmezze. Helytelen a terrorista cselekedeteket „bolondnak” tartani; azok bonyolult pszichotikus folyamatok végső eredményei. Ezen beteges pszichotikus folyamatok általában a szereplők egyéni életének alakulásából következnek: szegénység, kizártság, halálfélelem kilátástalan sorsuk

alakulásától. A csoporthoz csatlakozás során ez az egyén azonosul a csoport ideológiájával, igazi énjének feladására kényszerül. „A valószínű következmények közé tartozik az egyéniség elvesztése, illetve a szokásos erkölcsi korlátok, a gátlások teljes hiánya [...]”. A csoporttagság elnyerésének meglehetősen magas ára magában foglalja az egyén integritásának és identitásának elvesztését, és, ami a társadalom számára még súlyosabb ár, az egyén képessé válik arra, hogy büntudat vagy lelkiismeret-furdalás nélkül gyilkoljon és pusztítson.” E csoport-terroristák mellett léteznek „magányos farkas” terroristák, akik mögött azonban gyakran szintén állhatnak ún. „háttértámogatók”: ügyvédek, szakértők stb. A terrorizmus igazi belső struktúráját, adott pszichikai, társadalmi, vallási motivációit nehéz megismerni, mivel a terrorista csoportok féltve őrzik titkaikat.

Mely országokban működnek ismert terrorista szervezetek? Meglehetősen sokban, és sok olyan szervezet van, amelyekről nálunk kevés szó esik, s amelyek nagy részét csak az erre a témára szakosodott média és szakemberek ismerhetnek mélyebben.

Irán és Irak terrorizmust támogató politikája és tevékenysége aránylag már többek előtt nyilvánvaló. Ez a két ország érdekes kapcsolatba került a terrorizmussal: az 1980-as években iraki terroristák támadták Irán fegyveres erőit, így például a Mudzsahedin Halk nevű szervezet, amely hivatalos források szerint három évtized alatt mintegy hat-száz akciót hajtott végre Iránban és azon kívül.

A Fülöp-szigeteken – ahol a kormányok még a „kommunista lázadást is komoly terrorista problémának tekintik”, szélsőséges muszlim szervezetek nevéhez fűződnek a legdurvább terrorista cselekedetek.

Az „arab tavasz”: vajon tényleg az volt, aminek – elsősorban a Nyugat – olyan egyértelműen dicsőségesnek tartott? És utólagos hatása is csak kedvező volt mindenki számára? A szerző, úgy tűnik, nem ilyenek látja a dolgokat. Érdemes hosszabban idézni őt, hogy árnyaltabb képet kapjunk erről az esemény-sorozatról! „Évtizedeken át a dzsihadisták és az iszlámisták kinyilvánított legelső célja nem Amerika vagy akár Izrael elpusztítása volt, hanem az, hogy megtisztítsák az iszlám világot azoktól a világi és ún. hitehagyott rezsimektől, amelyek elutasítják az iszlámizmus ügyét, a sariját (az iszlám törvények) bevezetését, és a kafirok (hitetlenek) elleni általános dzsihád támogatását. Ironikus módon, az »arab tavasznak«, ahogyan mostanság nevezik, az a nagy és akaratlan következménye, hogy a technikailag képzett, demokrácia-barát, világi tájékozódású, spontán módon kitermelődött forradalmárok, akik az egyik országban lemondatták a zsarnokot, a másikkban minisztereket cserélnek le, megtisztították az utat az iszlámisták hatalomátvétele előtt, miután a politikai iszlám korábbi engesztelhetetlen ellenségeinek hatalma immár megdőntetett. A Közel-Keleten és Észak-Afrikában sokan azt gondolják, hogy nemzetük problémája abból származik, hogy a közszférában túl sok az iszlám, ami a gyakorlatban azt eredményezi, hogy (különösen a konzervatív ideológiák, mint pl. a vahabizmus nyomására) lelassul a modernizáció és a technológiai innováció, amelyek képesek lennének a szegénységgel és a gazdaság gyengélkedésével járó bajokat orvosolni. Az iszlámisták, ellenkezőleg, szentül meg vannak róla győződve, hogy mindezeket a bajokat a túl kevés iszlám okozza, és hogy az ősi elvek felé fordulás elvezetne a dicsőséges elmúlt korszakok (i. sz. 800 – i. sz. 1100) újjáéledéséhez, amikor a civilizáció fénye az iszlám birodalmakban világított, míg Európa a maga sötét középkorában senyvedett. Az iszlámisták szemében az egyedüli igaz civilizáció az, amely a sarija elveihez való szigorú ragaszkodáson alapszik. A helyzetben rejlő leglényegesebb kihívás ma az, hogy ezek az elvek totálisan ütköznek a legtöbb nyugati alkotmányban foglalt szabadságjogokkal.”

Tunéziában a zavargásokat egy fiatalember halála idézte elő: fölgyújtotta magát, mivel nem engedték neki – aki már hosszú ideje munkanélküli volt –, hogy egy kis gyümölcsös standot nyisson; a hatóságok ezenkívül emberi méltóságában is megalázták. Öngyilkos tetteivel Ben Ali zsarnoki, „kleptokráciává” fajult rendszere ellen is tiltakozott.

Ugyancsak „kleptokráciával” jellemzi a szerző a szintén megbukott egyiptomi rendszert, ahol a korrupció mellett magas volt a munkanélküliek száma, elhanyagolták az iskolarendszert, nem törődtek a gazdasággal stb. A terrorizmussal ellentétben, a könyv írója „népi forradalom”-nak nevezi az „arab tavasz”-nak ezt a változatát, melyet elsősorban művelt fiatalok robbantottak ki, akikre már nem az iszlám tanai hatottak. Igaz, volt ennek a mozgalomnak egy kijelentéseiben ambivalens szárnya is: a Muzulmán Testvériség: egyrészt kijelentette, hogy nem támogatja az erőszakot, tevékenységét az adott politikai viszonyok közé szorítja, ugyanakkor számára mégis „a megoldás az iszlám”.

Líbiát és annak (volt) vezetőjét ismerhettük talán a legjobban, hiszen a rendszerváltás előtt ez az államfő sokat szerepelt a magyar médiában is: Moammer al-Kadhafi-ról van szó, aki hírek szerint nyíltan támogatta a nemzetközi terrorizmust, később viszont már a szélsőséges iszlamisták megfélemezésére tett kísérleteket. Kevesebbet hallunk Bahreinről mint terrorista fészekről: itt a szunniták és a síiták közötti erőszakos zavargások jelzik az országon belüli feszültséget. Jordániában erősödik az iszlamisták és a palesztinok közötti feszültség. Szíriáról nap mint nap hallunk – látunk beszámolókat: roppant bonyolult a helyzet: alaviták és szunniták gyilkolják kölcsönösen egymást, autóbomba-robbantások százak, más becslések szerint ezrek életét oltották ki.

A latin-amerikai terrorizmust a szegénység, az állami és rendvédelmi vonalon uralgó óriási méretű korrupció táplálja. Bolíviában és Peruban a legveszedelmesebb a Fényes Ösvény terrorszervezet. Kubát a szerző nem tekinti terrorista állammak, ezt „semmilyen tényszerű bizonyíték nem támasztja alá”. Guatemalában sem található terrorista szervezet csakúgy, mint Venezuelában. Nicaraguában a Farabundo Martí Nemzeti Felszabadító Front gerillaháborújában több ezren haltak meg, tetemesek voltak az anyagi károk; mint oly sok más latin-amerikai országban, a gazdasági nehézségek megléte a terrorizmuson kívül a városi bűnözést is elősegítette. Panama és Kolumbia határvidéke a kábítószer-csempészet egyik latin-amerikai központja. Paraguay-ban (még ott is!?) az iszlám szélsőségesek beszívárgásától tartanak. Mexikóban a Los Zetas (Zéták) a kábítószér- és fegyverkereskedelmet uralják kegyetlen módszerekkel.

Az európai terrorfenyegetett országok közül a szerző részletesebben Németországgal foglalkozik – itt természetesen óvatosnak kell lenni, hiszen 1989 előtt két Németország létezett. Sokan emlékezhetünk, az 1972-es müncheni Nyári Olimpia során egy palesztin terrorszervezet megtámadta az izraeli sportolók táborát, és hidegvérrel több izraeli sportolót meggyilkolt. Ugyancsak az NSZK-ban az 1970–1980-as években szintén gyászos hírnevet vívott ki magának a Baader–Meinhof-csoport, amelyet Vörös Hadsereg frakció alatt ismerhettünk meg, őket a volt NDK különböző állami szervei is támogatták. Az újraegyesített Németországban ún. „alvó ügynökök” alkalmakként diákokként éltek.

A terrorcselekményeket végrehajtók többsége öngyilkos merénylő, akik az iszlám egyik alapvető követelményének és előírásának megfelelően járnak el: önként vállalják a mártíromságot, jelen esetben az öngyilkosságot. Cselekedetüket annál könnyebben tudják végrehajtani, mivel a szükséges robbanószerkezetekhez és robbanószerkezetekhez ma már könnyen és szabadon hozzá lehet jutni. A terrorszervezetek és az általuk kiképzett öngyilkosjelöltek a végrehajtott merényletekkel sok célt elérnek a tömegtájékoztatói eszközök szenzációhajhászó tevékenysége révén: nagy tömegeket képesek megfélemlíteni, újabb elvakult követőket vonzanak stb. Hadd vegyek át két újabb idézetet a

szerzőtől; az egyikben így fogalmaz az öngyilkos merényletekről: „A terrorizmus csúcsextréme”, majd vázolja a világ mai, meglehetősen kiszámíthatatlan és ijesztő helyzetét a terrorizmus árnyékában: „Manapság bármelyik hely öngyilkos robbantás potenciális célpontja lehet. A terrorista csoportoknak van egy stratégiájuk: nullára leszükiteni azokat a területeket, ahol az ember szabadon mer mozogni – és ezt a célt olcsó, megbízhatóan halálos fegyverekkel, az öngyilkos merénylőkkel valósítják meg.” Sajnos, a nők is szerepelnek az öngyilkos robbantók között, ráadásul – szintén a tömegtájékoztatási eszközök révén – nagyobb nyilvánosságot is kapnak, mint a férfiak. A terrorszervezetek vezetői pedig – a szervezet hatékonyabb működése érdekében azért is cserélik le előzőleg öngyilkos merénylettel megbízott tagjaikat nőkre, hogy az így felszabadult férfierőt más, „bonyolultabb katonai feladatok elvégzésére” állíthassák rá...

Megdöbbenő azoknak a módszereknek és eszközöknek a száma, amelyeket a világban ma már könnyűszerrel és gyorsan közlekedni tudó terroristák felhasználhatnak. Néhány ezek közül: a tömegpusztító fegyverek (pl. a klór), a házilag készített, távirányítású robbanóeszközök, a ragadós bombák, műtrágyák (pl. karbamid-nitrát), és külön ki kell emelnünk két otromba elkövetési módot: az emberi pajzsot, azaz amikor békés rendeltetésű intézményeket, épületeket (iskolákat, kórházakat stb.) és/vagy azok ártatlan lakóit használják fel terroristák, vagy haderők saját fegyvereik elrejtése, az ellenség támadásának lehetséges kivédésére. A másik, az emberiséget semmibe vevő módszere a terroristáknak a „másodlagos eszközök” alkalmazása szintén ártatlan, saját életüket kockáztató emberek ellen: a robbantás színhelyére siető segélynyújtók („gyorsreagálású elsősegélynyújtók”) között felrobbantanak egy másodikat, esetleg még egy harmadik robbanóeszközt is.

A könyvet nagyon részletes bibliográfiai anyagok egészítik ki, valamint név- és tárgymutató; ez utóbbiból csak néhány fogalmat hadd idézzek, illusztrálandó, mi minden tartozik ma már a terrorizmushoz, a terrorizmus elhárításához: vegyi anyagok nevei, védekezési eszközök, terrorveszélyeztetési módszerek: aceton-peroxid, geoszenzorok és geoszenzor-hálózatok; angloizraelizmus, aszimmetrikus hadviselés, biológiai ágensek észlelésére és nyomon követésére alkalmazott közös biológiai távelőrejelző rendszer; duplabomba-taktika, hibrid hálózatok, kerékhálózat, összcsonk hálózat, járművel a helyszínre szállított tüztámadás, nyilvánosan elérhető térinformatikai információk kritériumai, „zsibbadás” jelensége stb.

Egy apró, távolról sem viccnek szánt megjegyzés: a könyv címe önmagában kis sé kétértelműnek is tűnhet: annak, aki végigolvassa és -tanulmányozza, például egy kezdő terrorista, nem lehet tankönyv is, amelyet megfelelő környezetben – terrorszervezetben már profi terroristák között és irányításával – továbbfejleszthet? (De, természetesen, ez csak egy poétikus kérdés részemről!)

Nehéz olvasmányról van szó; elsősorban olyanoknak ajánlhatom, akik elég magas szintű informatikai, történelmi, földrajzi, technikai, pszichológiai, politikai, társadalomtudományi, vallástörténeti, ideológiai felkészültséggel rendelkeznek. Persze, azok is meríthetnek a témával kapcsolatos ismereteket, érdekességeket – sok újat, nyugtalanítót, de sajnos kevés vigasztalót –, akik kevesebb előzetes tudással állnak a kiadványhoz. A könyv maga a kegyetlen realitást tárja elénk bizonyos embertípusokról (a terroristákról); sok tekintetben magáról az Emberről, a ma Emberéről (is) szól...

(Marie-Helen Maras: A terrorizmus elmélete és gyakorlata. Budapest, 2016, Antall József Tudásközpont, 576 p.)

Huszár óbestedek, viceóbestedek és főstrázsamesterek nyomában

---

Pontosan mit is jelent az, hogy huszár? A kérdés rendhagyó, ez nem is vitatható, hiszen talán nem így illik kezdeni egy könyv ismertetését, de mégis szükséges. Különösen annak megértése céljából, hogy miért is tekinthető Réfi Attila munkája hiánypótló mivolta mellett oly fontosnak.

Tagadhatatlan tény, hogy a magyarság számára a lovasság kiemelkedik a fegyvernemek közül. Az évszázadok során nemzeti öntudatunk szerves részévé vált, ami nem is csoda, tekintve, hogy kevés nép mondhatja el magáról, hogy nemzeti fegyvernemét kétszer ismerte meg Európa. Először honfoglaló őseink révén, akik első ízben mutathatták meg a magyar lovasság rettenthetetlen harcszellemét és tudását. Másodszor pedig a XVI–XVII. század között kialakult huszárság mutatta meg, hogy a magyar lóra termett. Felmerül a kérdés, hogy mi teszi a huszárt huszárrá? Erre számos szubjektív és objektív okot fel lehetne sorolni. Az ezt firtató hosszú magasztaló körmondatoknak nem itt van a helyük. Sokat mondó tény, hogy az évszázadok alatt a katonai terminológiákat és annak dogmáit kikerülve a huszárság csapatnemből fegyvernemként kerülhetett be a magyar köztudatba. A magyar lovas az huszár. Ez a Kárpát-medencén belül és azon kívül elfogadott volt akkor és most is. Régi adósság lett törlesztve 2017-ben, amikor a magyar huszár felvételt nyert a Hungarikumok Gyűjteményébe.

Ennek tudatában a huszárságot érintő témával foglalkozni mindig aktuális, hiszen az újabb adatok és események feltárása, elemzése széles körben számíthat érdeklődésére. Réfi Attila: *A császári–királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815)* című munkája a szerző 2009-ben sikeresen megvédett doktori disszertációjának kibővített változata. Nem kis feladatra vállalkozott, amikor azt a célt tűzte ki, hogy egy olyan összefoglalást bocssáson a nagyközönség rendelkezésére, amely sorra veszi és egyben bemutatja azon személyeket, akik a huszár csapatnem hírét tovább öregbítették a napóleoni háborúk idejében.

Réfi Attilának a huszárságról és a napóleoni háborúkat érintő időszakról számos publikációja jelent meg ez idáig. Az elsők között 2002-ben a „*Magyar huszárok az 1813. évi őszi hadjáratban*”,¹ 2008-ban „*A császári–királyi huszárezredek törzstisztikara a francia háborúk időszakában*”,² 2010-ben „*A császári–királyi huszárság az 1792–1793. évi hadjáratokban*”.³

Az első benyomás a legfontosabb, szokták mondani. Ennek a kötet maradéktalanul eleget tesz. Impozáns borítójáról báró vitézvári Simonyi József ezredes tekintetű, díszes huszár egyenruhájában. A szép külső ebben az esetben nem megtévesztő, ugyanis a könyvet kinyitva és annak tartalomjegyzékre tekintve azt tapasztalhatjuk, hogy az 541 oldalt elfoglaló munka jól tagoltan áll az olvasó rendelkezésére. Hasonló rendezettség figyelhető meg a hivatkozások terén is. A lábjegyzetekben foglaltak érthetőek, a rövidítések nyomon követhetőek.

Az első fejezetben (15–47. o.) részletes historiográfiai áttekintést kapunk. Itt elsősorban azon magyar és külföldi munkák kerültek előtérbe, amelyek a huszársággal, ezen belül is annak napóleoni időszakával is foglalkozik. Ezt követően a szerző kutatásának alapvető forrásait ismerhetjük meg a második fejezetben (49–53. o.). Bár csupán öt oldalt ölel

fel, mégis az itt jelzett forráscsoportokból (Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltárának a mustrajegyzekei, nyugdíjazási jegyzőkönyvek, állománytáblázatok, illetve újoncozási és áthelyezési listák) érezhető, hogy Réfi Attila igyekezett a lehető legprecízebb gyűjtést végrehajtani. A fejezetben azonban arra is figyelmeztet, hogy az életrajzok több személy esetén nem teljesek. Ez egy ilyen nagy ívű munka estében nem meglepő, sőt, talán el is „várható”. Ezt vélhetően a későbbiekben a szerző újabb források segítségével bővíti, kiegészíti, illetve pontosítja, ha annak szükségét látja egy második bővített kiadásban.

A szerző a harmadik részben (55–61. o.) a huszárság kialakulásával és annak jelentőségével igyekszik röviden megismertetni az olvasót. Az összefoglalás jó, de lehetett volna részletesebb, nagyobb terjedelmű. Szívesen olvastam volna bővebben is a huszárság regularizációs időszakáról, a Habsburg haderőbe való integrációjáról.

„A huszárság a francia háborúk időszakában” című fejezet (63–76. o.) már a munka fő témájának időszakára koncentrál, amelyben az előzőekhez képest itt három alfejezettel találkozhatunk. Ezekből megismerhetők a korszakban fennálló huszárezredek, azoknak szervezeti felépítése és személyi állománya. Dicsérendő a táblázat használata (64–65. o.), amely összegzi a huszárezred fontosabb adatait (alapítási év, rangszám 1769–1798, hadrendi szám 1798–1918, illetve a napóleoni háborúk alatti ezredtulajdonosok nevei), ezzel is segítve a könnyebb áttekintést.

„A francia háborúk huszár törzstiszti karának fontosabb jellemzői” c. fejezetben (77–114. o.) a szerző több szempont alapján – például származási helyük, felekezeti hovatartozásuk, pályafutásuk – összevetésével vizsgálja az összegyűjtött 282 törzstiszteket. A táblázatok használata itt is segíti a vizsgálatokhoz használt számadatok áttekinthetőségét. Réfi Attila többek között kimutatta, hogy bár a XVIII. század eleji tendencia, miszerint a huszárság soraiba egyre több idegen származású került, nem teljesen helytálló, ugyanis ennek ellenére a huszárság törzstiszti karának többségét még mindig magyarok alkották (80. o.). Külön figyelmet szentel és táblázatban összegzi, (84–85. o.), hogy az adott törzstiszt a Magyar Királyságon belül mely vármegyéből is származott. A fejezet további oldalai is számos érdekes és más kutatások számára is hasznos információkat tartalmaznak.

A kötet legnagyobb egységét a hatodik, „Életrajzi adatok” c. fejezet (115–419. o.) teszi ki. A szerző itt 304 oldalon keresztül ismerteti a 282 törzstiszt részletes életrajzát. A személyek rendfokozat szerint kerültek csoportosításra, úgymint: őrnagyok, címzetes alezredek, alezredek, címzetes ezredek, ezredek; ezen belül pedig az ábécérend szerint történt meg a sorba rendezésük. A fejezet elején a könnyebb áttekinthetőségért az életrajzok strukturális felépítése és az előforduló rövidítések is jelzésre kerültek. A gyorsabb keresést a szerző tovább kívánta segíteni azzal, hogy a „Mellékletek” fejezetek első részében ábécésorrendben is közli a törzstisztek névsorát (425–434. o.), így jelentősen könnyebben meg lehet találni az adott személy életrajzát az adatári részben. Az utóbbin túl a mellékletben helyet kapott még a 13 huszárezred törzstisztjeinek ezredenként rangfokozatuk,⁴ illetve szolgálatuk időrendje szerinti felsorolás is (435–464. o.). Itt foglal helyet az igen terjedelmes forrás- és irodalomjegyzék a lábjegyzetekben használt rövidítések feloldásával együtt (465–503. o.), valamint a kötetet színesítő képek jegyzéke is ide került (505–510. o.).

Réfi Attila kötetének hiánypótló mivolta megkérdőjelezhetetlen. Értékét növeli, hogy az összeállított életrajzok olyan adatokat is hordoznak, ami nem csupán hadtörténészeknek, de a politika-, társadalom- és gazdaságtörténet tárgyában kutatásokat végző történészeknek is hasznos információként szolgálhatnak.

Végezetül pedig, bízva a hasonlóan sikeres kutatómunkában nagy reményekkel várhatjuk a szerző által ígért folytatást a lovasság másik két csapatnemére, a vérteszre és az ulánusokra vonatkozó gyűjtését.

(P. S.: A végére egy közhely: az ígéret szép szó, ha betartják úgy jó! Réfi Attila megtartotta ígéretét. Már forgatható „*A császári-királyi ulánusezredek törzstisztjei a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon*” címmel megjelent, az előzőhöz hasonlóan színvonalas munkája.)⁵

(*Réfi Attila: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815). Budapest–Sárvár, 2014, MTA BTK – Nádasy Ferenc Múzeum, 541 p.*)

JEGYZETEK

1 <i>Réfi Attila</i>: Magyar husárok az 1813. évi őszi hadjáratban. <i>Sic Itur ad Astra, Fiatal Történészek Folyóirata</i>, (2002) 2–3. 151–206. o. 2 <i>Réfi Attila</i>: A császári-királyi huszárezredek törzstisztikara a francia háborúk időszakában (1792–1815). <i>Századok</i>, 142. (2008) 5. 1266–1290. o. 3 <i>Réfi Attila</i>: A császári-királyi huszárság az 1792–1793. évi hadjáratokban. In: <i>Esmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. Szerk. Háda Béla, Ligeti Dávid Ádám, Majoros István,</i>	Maruzsa Zoltán, Merényi Krisztina, Petneházi Margit. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2010. 501–517. o. 4 Rangfokozat a rendfokozat régies elnevezése, amely a német Rangstufe szó tükörfordításából származik. 5 <i>Réfi Attila</i>: A császári-királyi ulánusezredek törzstisztjei a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2016.

Pauline Krätzig

Testvérpárok: Albert és Maja Einstein –
Az ész és a szív szövetsége

A fizika területén Einstein közismerten zseninek számított. Társas kapcsolataiban azonban elég suta volt, szöges ellentétben testvéréével. Maja gondoskodott arról, hogy egy életen át szoros szálak fűzzék egymáshoz a két testvért.

1908. február 27-e. Ezen a csütörtöki napon tartotta Albert Einstein első próbaelőadását a Berni Egyetemen. Buggyos nadrágban, zokni nélkül – ki nem állhatta a zoknikat –, borostásan adott elő. A zilált fekete hajú és vastag bajszú fiatal Einstein kissé előregörnyedt, miközben a klasszikus termodinamika alkalmazásának határaitól beszélt.

Első alkalommal öntötte szavakba gondolatait különleges relativitáselméletéről, amely hamarosan a világtérképünkben lezajló legnagyobb forradalmat váltotta ki Kopernikusz óta. Azon a napon azonban még egy vita sem követte előadását. A padokban mindössze négyen ültek: Albert barátja és magántanítványa, Lucien Chavan; barátja és munkatársa, Michele Besso; az egyetemi titkár, Gruner professzor, aki a tanítási engedélyt adta ki Einsteinnek; valamint csinosan és takarosán, de éppolyan makacsul szétálló hajjal – Maja Einstein romanisztika szakos egyetemi hallgató.

Maja Einstein volt bátyja legnagyobb rajongója. Így volt ez már elejétől fogva. Támogatta őt kiskorától kezdve, buzgón olvasgatta Albert *Általános relativitás-elméletéről* szóló „gyerek-könyvét”, jöllehet szinte alig értett a fizikához. Nemcsak berni házmesterük volt meglepve, amikor Maja arról a szobáról kérdezte, ahol a bátyja tanult: „Mit beszélsz? Hogy az a rendetlen fiú a testvéred lenne? Hát ezt nem gondoltam volna!”

Napként ragyogni

Nem feltétlenül jelent műveltségbeli hiányosságot, hogy csak kevesen tudják, hogy Albert Einsteinnek egyáltalán volt egy lánytestvére. Még Thomas Mann híres Naplóinak kiadója is hibát vélt felfedezni az „Einstein vacsorára jön a húgával” bejegyzésben, és Maját egyszerűen törölni akarta. Maja Einstein bátyja fiatal éveiről írott, kéziratban lévő életrajzát soha nem adták ki. Ő maga egyébként is alig szerepel a *Beitrag für sein Lebensbild* (Adalékok [Einstein] életéhez) című írásában.¹

Maja Einstein nem kereste a népszerűséget. Beérte azzal, hogy saját szűkebb világában „napként” ragyogjon, mint ahogyan időnként nevezték. Alapvetően Einstein sem lelkesedett azért, hogy állandóan autogramokért ostromolják. Még magának sem volt képes megmagyarázni, hogy elméleti tudósként egyszerűen ekkora népszerűsége tett szert a tudósvilágon túl is – meglehetősen kínos és kellemetlen volt neki.

A dolgok már csak így mentek – minden relatív, és alapjában véve jelentéktelennek tekinthető. Ezek után mindegy volt, hogy kik, hol és mikor voltak a testvérek – hogy ismert tudósról vagy Toscanában kirándulmányozó menyasszonyról van-e szó – soha nem hagytak fel a levelezéssel, soha nem vesztették egymást szem elől, mindig minden tőlük telhetőt megtettek a másikért – és az agy és a szív két ellentétes pólusként kiegészítette egymást.

A hűséges lelkű Maja volt Einstein legközelebbi és legfontosabb szövetségese. Senkiben nem bízott úgy, mint benne. Lehet, hogy Albert férfiként és emberként inkább megközelíthetetlennek számított, „húgához azonban gondoskodó, megbízható testvérként viszonyult” – írja Franciska Rogger az *Einstein testvére* (*Einsteins Schwester*) című, egyetlen Maja Einstein-életrajzban.

---

¹ Winteler-Einstein, Maja: *Beitrag für sein Lebensbild*.

Einstein zsenije és gyakorlatias szemlélete biztosította Majának a kényelmes életet, az anyagi biztonságot és egyfajta szabadságot is, amellyel nőként kibontakozhatott az akkori férfijogú társadalomban. Az is állandó bensőséges viszonyról árulkodik, ha úgy fogadjuk el a másikat, amilyen; megbocsátunk egymásnak, és tudunk felejteni, és hogy a szeretet minden távolságot képes áthidalni. Amikor a testvérpár öregkorára ismét összekeverték, úgy tűnt, mintha útjaik soha sem váltak volna el egymástól. Megható volt, ahogy Albert ápolta hűgát annak haláláig.

Gyerekkorában Albert nemigen tudott mit kezdeni a hűgával. Mindazonáltal Maja születése volt az esemény, amelynek első szavai köszönhetőek – hároméves koráig ugyanis nem akart megszólalni: Hermann és Pauline, a szülők elmesélték a kis „Albertle”-nek, hogy egy játszótársat fog kapni. Játékszer, ez nagyszerűen hangzik – gondolta Albert. Amikor meglátta Mariát, akit mindenki Majának nevezett, családottság fogta el: „Jó, jó, de hát hol vannak a kis kerekai?”

Albert azonban jól megvolt játszótárs nélkül. Túlsgósan a saját világában élt: míg a többi gyerekek kinn rohángászott, ő inkább otthon ült egyedül és elmélyülten alkotott – kirakókkal játszott és sokemeletes kártyavárakat épített. Gyermeki dühét hűgán töltötte ki. Ilyenkor „arca egészen elsárgult, az orra hegye hófehér lett, és többé nem volt ura önmagának” – emlékezett vissza Maja.

Hegedűtanárához egy széket vágott hozzá Albert; kishűga után egy kugligolyót hajított. Egy másik alkalommal „játék-kőműveskanállal akart lyukat vágni a hűga fejébe” – „Amiből az következik, hogy kemény koponyára van annak szüksége, aki egy gondolkodó hűganak születik”, jegyezte meg később Maja. Bátyjához hasonlóan jó humorérzéke volt.

Mielőtt Albert zsenialitását felfedezték volna, többnyire csak zavarta környezetét: 1879-es világra jövetelekor anyja elborzadva szemlélte fiát: azt gondolta, hogy egy torzszülöttet tart a karjában, mivel Albert-baba tarkója igen furcsán mutatott, rendellenesen nagy volt és szögletes. Azt is sokszor rosszra magyarázták tanárai, hogy nyolcéves koráig „minden egyes kimondott mondatot halkan, ajakmozgással még egyszer megismételt magának”, írja Maja.

Albert görög tanára Münchenben azt jósolta róla, hogy „soha semmi nem lesz belőle”. Sőt még Albert sem volt biztos magában: „A kérdés, ami néha elbizonytalanít: én vagyok örült, vagy mindenki más?” („A question that drives me crazy: Am I or are the others crazy?”), és legalább a verseivel bebizonyította, hogy igencsak képes volt az ékesszólásra.

Gondolatok univerzuma

Csak Maja fogta fel bátyja zsenialitását már jóval annak előtte, hogy 1919-ben a relativitáselmélet igazolást nyert: Einstein különleges alapossággal gondolta végig. Valójában egyik leginkább figyelemre méltó képessége volt, hogy elképzelések hatalmas tömegét tudta fejben kidolgozni. „Az én gondolataim nem szavakba öntve keletkeznek” – jelentette ki egyszer.

Maja megfigyelte, hogy egy egyszerű iránytű is, amit Albert négy- vagy öt éves korában kapott ajándékba apjától, gondolatilag egy egész univerzumot tárt fel bátyjában: Miért rezeg az iránytű mutatója? Meg lehet előzni egy fénysugarat? Hogyan mérjük le a Föld súlyát? „Napokig ült félrevonulva, törte a megoldáson a fejét, és nem adta fel, amíg rá nem talált.”

Az Einstein-gyerekek egy felvilágosult zsidó családban nőttek fel Münchenben, és arra lettek nevelve, hogy önállóan gondolkodjanak és cselekedjenek. Ezt teljesen eltérő módon tették: a forrófejű, tekintélyt nem tűrő Albert kamaszkori dactól hajtván tizenhat éves fejjel abbahagyta a gimnáziumot, mivel „inkább bármilyen büntetést” elviselt, mintsem hogy „badarságokat tanuljon”.

A szorgalmas Maja megint csak nem sietett, hogy a korabeli nők esetében szokásos módon az iskolapadból rögtön a tűzhely mellé álljon; ezzel szemben merész elhatározással tudományos pályát választott, és ezzel együtt férfi évfolyamtársakat, akik jelenlétét az „asszonyszag van” kijelentéssel nyugtázták.

Maja és Albert mindig azzal foglalkoztak, amihez a legjobban értettek: Maja épp olyan szépen zongorázott, mint amilyen jól Albert hegedült. Míg Maját a történelem, a filozófia és az irodalom tartotta bűvöletében, Albert már

kisfiúként is népszerű tudományos könyveket olvasott, kutatások iránt érdeklődött. Míg Maja új neveket talált az emberek és állatok számára, tizenhárom éves bátyja Pitagorasz és Euklidesz tanainak szépségét tanulmányozta. S miközben Maja folyékonyan társalgott franciául és más nyelveken, Albert franciatudása nem mutatkozott elégségesnek a híres zürichi politechnikum (Züriche Polytechnikum, Zürichi Technikai Főiskola) felvételi vizsgáján.²

Albert teljesen tisztában volt azzal, hogy „Maja nem akarja, hogy a bátyja hűgként tartásák számon”. Ez azonban egyáltalán nem volt könnyű: ugyanabban az életkorban – huszonhat évesen –, amelyben Maja 1909-ben magna cum laude fokozattal doktorált, bátyja három betű segítségével forradalmasította a fizikai világról alkotott elképzeléseinket: $E = m \cdot c^2$. Ugyanakkor a rokonok és ismerősök körében a melegszívű, szeretetteljes Maja tudott tündökölni. Örült a bátyja miatt, és biztosította Albertet, hogy öröme még túlradóbb lenne, „bárcsak felfoghatnám, miben rejlik gondolataid nagyszerűsége”. 1919-ben izgatottan írt Albertnek Luzernből, ahol 1910 óta lakott: „Itt most már szinte népszerűnek vagy mondható – egy luzerni lapban (!) megjelent Rólad egy cikk.”

Maja szeretettel viseltette Albert iránt függetlenül attól, hogy a világ éppen félreértette őt, egyáltalán nem értette, vagy ünnepelte. Ha március 14-ét írtak, Albert minden évben kapott egy „születésnap csókot Majától” – még 1922 áprilisában is, amikor egy bakteriális fertőzés miatt Majának két műtéten kellett átesnie, „az első, ami eszébe jutott, amikor magához tért az altatás után, a Te születésnapod volt”, mesélte Maja férje, Paul Winteler sógorának. Húsz év „Mutzili” oldalán leélt házasság és Alberthoz fűződő barátság után tudta Paul, hogy felesége mennyire „egy szív és egy lélek” bátyjával. Ez észrevehető Maja *Adalékok [Einstein] életéhez (Beitrag für sein Lebensbild)* című írásában is.

2 Az Eidgenössische Technische Hochschule, Zürich, (ETHZ, magyarul Szövetségi Műszaki Főiskola, Zürich) a svájci Zürichben található egyetem. Az ETH az egyik legrangosabb európai felsőoktatási intézmény a kémia, a fizika, a villamosmérnöki tudományok és a számítástechnika területén.

Így Maja csak jót tud mondani bátyjáról abból az időből is, amelyet bátyja berni otthonában töltött – elmeséli, hogy miként segített feleségének, Milevának a házimunkában, hogyan hordta a szemet a pincéből, és játszott vonatosat Hans Alberttel, a kisfiával. Egy szót sem ejtett azonban Albert himsoviniszta szokásairól, például, hogy rendszeresen megtiltotta Milevának, hogy beszéljen vagy megérintse, amikor ez őt zavarta. Azt sem ítélte el, hogy Albert feleségét és gyerekeit otthagya unokatestvéréért, Elsa Löwenthalért. Így írunk valakiről, akit szeretünk.

Szerelmi ügyek

A harmóniára törekvő Maja egyáltalán nem tudott megbékélni azzal a kiszámíthatatlan viselkedéssel, amelyet Albert a nőkkel szemben tanúsított. Újra és újra kellemetlen helyzetekbe és lelkiismereti konfliktusokba került bátyja faragatlansága miatt. Szerelmi ügyekben Albert nehezen tudott dűlőre jutni. Saját magát egyszer „javíthatatlan mocskos disznónak” nevezte. Testvérét, Maját azonban, aki Pauljával az igazi nagy szerelmet élte meg, „minden iránta érzett rokonszenvem mellett is” régmódinak tartotta. A legnagyobb veszekedés szerelmi ügyek miatt volt a testvérek között.

1895-ben Albert egy évig a Winteler családnál lakott, hogy az aarai kantoniskolában pótérett-ségit szerezzon. A szülők, Jost „Papa” és Pauline „Mamerl” irányában bensőséges érzelmeket táplált a tizenhat éves kamasz – tizennyolc éves Mariechen lányukba pedig beleszeretett. Mihelyt azonban második nekifutásra sikerült bekerülnie a zürichi politechnikumba, úgy elfeledkezett „Mariechenjéről”, mintha soha nem is lett volna, és az egyetem egyetlen fizika szakos hallgatónőjét, Mileva Mariót nézte ki magának.

Kinek kellett a dolgokat elrendeznie, miután bátyja mindent otthagya távozott? Természetesen Majának. Amikor 1899-ben Aarauba érkezett, hogy ott a tanárképző intézetben tanuljon, Maria neki öntötte ki a lelkét. Tulajdon anyjával is „heves szóváltásba” keveredett Maja, mivel a nem zsidó szerb Mileva pártját fogta, akiről a szülők hallani sem akartak.

Maja ekkor legszívesebben megfojtotta volna Albertet. Ehelyett adott neki egy pofont. Soha előtte és ezután sem volt Maja ennyire mérges a testvére. „Egyetlen percet sem bírok ki veled – panaszkodott Pauline Wintelernek – és mivel mindig a rövidebbet húzom, mert a gúnyolódásban nem tudom felülmúlni, nem marad más hátra számomra, mint hogy kerüljem.”

Albert pedig Milevának panaszkodott: „Maja ... nagyon dühös rám”. Maja leginkább attól szenvedett, hogy bátyja miatt olyan rossz színben tűnt fel Wintelerék előtt. Ugyanis ő is egy Winteler-fübe szeretett bele.

Maja azonban nem tudott sokáig nehezíteni testvére. A végén pedig minden jól alakult: Albert 1903 januárjában elvette „Miezchenjét”, Maja 1910 márciusában feleségül ment „Kincsecskéjéhez”, Paulhoz. Ezenkívül hamarosan Albert is megmutathatta, milyen jó testvér. Húga ugyanis pénzügyekben mutatott hasonló ügyetlenséget, mint ő a szerelemben.

Maja doktorandusz kisasszony és Paul ügyvéd úr számára nagy bukás volt 1920-as önmegvalósítást célzó, nyárspolgárellenes utazásuk Olaszországban: bár Firenzéhez közeli birtokukon, Samoson boldogok voltak, azonban egymás és állatok iránti szeretetből nemigen lehet megélni. A Samoson megforduló vendégeik a sugárzó Maját „Napnak”, férjét „Holdnak” nevezték – elképzelésük kudarcba fulladt.

„Hogy könnyítsek anyagi helyzetünkön, az az hogy kikeverdjünk a kicsiny házunk miatti adósságból, már ezen a télen elkezdtem írni egy életrajzot gyermek- és ifjúkorodról” – árulta el Maja Albertnek 1923 áprilisában. Albert küldött Berlinből 6750 svájci frankot, és az önellátó utazásnak ezzel vége szakadt. Az addig kölcsönzött 1000 frankot Maja soha nem fizette vissza, „mivel arra gondoltunk, hogy most így a Nobel-díj után igazán nem szorulsz rá”.

Nem csoda, hogy Albert már jó ideje nem akarta feladni jól fizetett műszaki szakértői állását a Berni Szabadalmi Hivatalban. Bátyja tényleg egy kissé „sértetten” viselkedett a fejőstehén szerepében, mint jogosan aggódott emiatt Maja. De Albert sem tudott sokáig haragot érezni testvére iránt.

1932 decemberében Albert elmenekült a barnainges rohamosztagosok elől Berlinből, ahol 1914 óta élt; egyesült államokbeli utazásáról többé már nem tért vissza a Német Birodalomba, és Németországba sem. Ahogy Olaszországban dühöngött a fasiszta rémuralom, Maja és Paul is az ország elhagyására kényszerültek. Paul visszaköltözött Genfbe, Maja testvéréhez utazott Amerikába, akit már hat éve nem látott.

Mindössze csak néhány hónapra lett tervezve a princetoni tartózkodás a Mercer utcában, a háború kitörése azonban közbeszólt, így Maja a bátyjánál maradt. Paul nem tisztázott okokból túl beteg volt ahhoz, hogy elhagyja Európát. A háború végére Maja már súlyos érlelmeszedésben szenvedett, és Amerikában maradt. Soha többé nem látta viszont Pault.

Újra együtt

„Olyan elviselhetetlen módon hiányzol” – írta Maja férjének. A vágyakozás keserűségét azonban megédesítette az öröm, hogy ismét együtt lehet Alberttel. „Olyan sokat gondolok rád, és úgy ragaszkodom Hozzád, és semmi sem jut nekem Belőled” – panaszkodott Maja még 1923-ban. Miután 1936-ban meghalt Einstein második felesége, és a tudós láthatóan nagyon magára maradt, Maja lett a legfontosabb személy az életében.

„Most megint olyan bensőséges viszony van köztünk, mint egész fiatalon” – írta Maja egy barátnőjének. A szalmaözvegy asszony és az özvegy ember sok időt töltöttek együtt, meglátogatták az 1939-es világkiállítást, végigvitortlázta a Keleti-parton, és Maja büszkén hallgatta Albert gondolatait – „már amennyit érttem belőlük” – és természetesen most sem értett többet, mint korábban.

Amikor pedig Maja már nem tudott többé zongorázni és Alberttel együtt zenélni, ahogy a lépcsőn sem tudott már felmenni, és minden kiesett a kezéből, ahogy gyengült látása, emlékezete és beszédképessége, és amikor 1946-ban egy szélütés után fekvőbeteg lett, Albert minden este ott ült az ágyánál, és felolvasott neki a Don Quijotéból vagy a kedvenc filozófusától, Bertrand Russelltől.

Albert még akkor sem hagyta abba a felolvasást, amikor Maja gondolatai messze jártak. „Albert volt az én napsugaram egész idő alatt. Jobban megérdemli ezt a ragyogó nevet, mint én” – mondta Maja a halála előtt, 1951. június 25-én 69 évesen hunyt el tüdőgyulladásban.

„Jobban hiányzik nekem, mint azt bárki el tudná képzelni” – írta Albert családjának és barátainak. Maja halála után egyre inkább visszavonult. Einstein szíve 1955. április 18-án éjszaka negyed egykor szűnt meg dobogni. Halálának oka aneurizma (verőértágulat) volt.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Lisa Appignanesi

Freud rejtett hibái

Frederick Crews: *Freud: illúziógyártás (The Making of an Illusion)*, Metropolitan kiadó, New York, 2017, 746 oldal) című könyvének recenziója

Frederick Crewsnek olyan mértékben vált rögeszméjévé egy gondolat, hogy ez irodalomtudósok esetében ritkán mondható el. Sigmund Freud elleni ostroma már az 1970-es évek közepén megkezdődött, amikor nyilvánosan elfordult az általa akkor gyakorolt freud-i irodalomkritikától. Azóta támadásai során sokat merített a különböző revizionista Freud-szakértők kutakodásaiból és tudósok munkáiból. A Freud-szapulók közül kiemelkedik a fáradhatatlan Peter Swales – a Rolling Stones egykori titkára és a görög-örmény misztikus-filozófus, G. I. Gurdijeff követője –, aki kokainfogyasztóként kezdett el érdeklődni Freud iránt, és sikerült mindenfélét kikutatnia pácienseiről és sógornőjével folytatott állítólagos viszonyáról. A tudósok közt több olyan gondolkodó van, akinek a végkövetkeztetései nem mindig esnek egybe Crews-éval, bármilyen érveket sorakoztassanak is fel Freud praxisával vagy írásaival kapcsolatban. Karl Popperhez és Adolf Grünbaumhoz

hasonlóan esetleg ők is megkérdőjelezik Freud tudós mivoltát – hogy egyáltalán lehetett-e annak nevezni, illetve, hogy kellőképpen alátámasztja-e állításait a tapasztalat.

Crew 746 oldalas életrajza hol becsmértel, hol csodálattal telt hangon szól a fiatal Freudról, és csak az 543. oldal táján jut el az Álomfejtésig, rövid bepillantást engedve életének második részébe. Ez jelzi a csúcspontját annak a Crew-féle keresztes hadjáratnak, amelyet azért vezetett, hogy „véget vessen a pszichoanalízist és létrehozóját körülvevő mítoszoknak”; mindezt úgy éri el, hogy megfosztja Freudot mindattól az ajánlólevéltől, amelyet tapasztalati úton szerzett tudása jelentett, mind a „töretlenül kitartó, zseniális következtetésekre jutó, tragikusan lélekre látó, gyógyító erővel bíró magányos felfedező” imázsától – ezeknek a tulajdonságoknak a sorát Crew Freud önmagáról írott jellemzésében és Ernest Jones, brit neurológus és pszichoanalitikus korszakalkotó életrajzában is felfedezi (1953–1957).

A Freudról mint emberről alkotott elfogult kép – melyről Crew erőnek-erejével igyekszik bebizonyítani, hogy tévedésen alapul – nemigen kerül előtérbe. A legtöbb tudósnak, szövegmagyarázónak és -elemzőnek nincs is erre szüksége ahhoz, hogy felhasználja Freud éleslátását az emberi elme átláthatatlanságát és kiszámíthatatlanságát vagy a szerelem és gyűlölet egyidejű létezésének módjait illetően; vagy olyan jelenségekkel kapcsolatban, hogy miként tükröződik rajtunk keresztül gyermekkorunk, melytől néha nehéz szabadulni; valamint hogy az életünk korai szakaszának szereplőivel való azonosulás miként alakítja összetett emberi lényünket. Vagy talán ami a legfontosabb: mennyi közös vonásunk van azokkal, akiket hanyag kézlegységgel skatulyázunk be a *Mentális rendellenességek körmeghatározó és statisztikai kézikönyvének* sokfajta diagnózisa alapján.³

---

3 *A Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM)* magyarul kb. *Mentális rendellenességek körmeghatározó és statisztikai kézikönyve*. Az American Psychiatric Association, magyarul Amerikai Pszichiátriai Egyesület szerkeszti.

Mire megírta Freud-életrajzát, Jones elméleti síkon már át is pártolt Melanie Klein magyar származású analitikushoz, aki olyan nagy hatással volt a Brit Pszichoanalitikai Egyesületre (British Psychoanalytic Society). Valóban ez a Freud-kép csak az Egyesült Államokban volt népszerű az 1950-es évektől körülbelül 1968-ig. Akkoriban először – a Herbert Marcusehoz⁴ hasonló – liberális, majd öt követően a radikális értelmiségiek tüzték a zászlajukra Freud nevét; a freudi terápia pedig – amerikai viszonyok közé átültetve – része lett a pszichiátriai képzésnek. Az 1939-ben elhunyt Freud a tömegkultúra egy gyakran mulatságos, mindentudó alakjává vált. A sors iróniája, hogy e „hírnév” ellenére 1956-ban, születésének századik évfordulóján, hivatalosan mindössze 942 jegyzett pszichoanalitikus volt az országban.

Legfőképpen a Freudot körbevevő figyelem bosszantja a szerzőt. Könyvét egy elharmarkodott kijelentéssel kezdi: „A történelem nagy alakjainak rangsorában Sigmund Freud Shakespeare és Jézus mellett foglal helyet azt az óriási figyelmet tekintve, amelyet a tudósok és szövegmagyarázók szenteltek neki.” Biztonsággal állítható, hogy ez nem így van. Ahogy nincs ez így még Amerikában sem, ahol Jézus – az egyház és a papok révén, akik között sok tudós és szövegmagyarázó van, nem beszélve a számtalan egyéb egyházzól, követőről, weboldalról – még mindig több figyelmet kap, mint az Álomfejtés és a *Rossz közérzet a kultúrában*. Crews azonban az ellen az ember ellen indít háborút, aki vélhetőleg arra vágyott, hogy „lerombolja Pál apostol törvényeinek templomát”. Ez talán nem tűnt fel XII. Pius pápának, amikor 1953-ban hivatalosan is jóváhagyta „a pszichoanalízisnek mint gyógyító eszköznek a használatát”: „tudományosan igazolható, hogy újabb megfigyelések az emberi lelkvilág rejtett rétegeit tárták fel”⁵ – jelentette ki. Ferenc pápa maga is bevallotta

nemrégiben, hogy 42 éves korában pszichoanalízisen esett át. Analitikusát bátor nőnek nevezte.

Crews alcíme Freud *Egy illúzió jövője* (1927) című művére utal, amelyben Freud azt állítja, hogy vallási hiedelmeink „az emberiség legrégebbi, legerősebb és legnyugtalanítóbb vágyainak a beteljesülései”. Crew nem vizsgálja – ahogy Ernest Gellner tette ezt a *Pszichoanalitikus mozgalom* (*The Psychoanalytic Movement*, 1985) című könyvében –, hogy a pszichoanalízis fejlődése miként rokonítható egy vallási mozgalom kialakulásával, illetve hogy a tudományosság látszatát keltő állításai valójában hogyan képviselnek egy jól álcázott hiedelemrendszert. Támadásai mindvégig a személyt állítják a középpontba. Crews meg van győződve arról, hogy ha Freudot úgy mutatja be, mint orvosi eseteit meghamisító gazembert, akit jobban érdekel a pénz, mint a betegek, akkor minden, amit az elnyomott emlékekről, a szexualitásról és a vágyról, a képzeletről és az Ödipusz-komplexusos „családi románcról”, az álmokról, az elszólásokról és az emberi elme napi működéséről írt, pusztán csak egy háborodott, hipnotizáló Caligari beteges agyszüleményeinek tekinthető majd – akinek szekrényéről találóan kapta címét Crews könyvének egyik fejezete.

Crew szemében Freud olyan ember, akinek eltökélt szándéka, hogy „mindenáron hírnevet szerezzen”, és aki ezért feláldozta „mind tudósi, mind orvosi tisztességét. Mivel képtelen volt „a kalmárszellemtől” megszabadulva „lemondani a jómódról” és arról a céljáról, hogy „saját portékáját védje és dicsérje”, Freudnak egy tapasztalati alapokat nélkülöző, koholmányra épülő tudomány feltalálásával hihetetlen méretekben sikerült átvernie a huszadik századot.

Az itt bevetett retorika mintha egy tehetős ügyvéd szájából hangoznék el. Az olvasó csapdába kerül. Vagy hiszünk a Crews által felsorakoztatott tényeknek és osztozunk támadásának harsány örömeiben, vagy arra érzünk ösztönzést, hogy azonosuljunk a kipelengérezett Freuddal, és levegőért kapkodva azt kívánjuk, hogy bárcsak jönne valaki, aki a védelmébe veszi.

4 A frankfurti iskola egyik képviselője; élesen bírálta a monopolkapitalizmust és a konzumkultúrát.

5 Dagmar Herzog: *A hidegháború Freudja* (*Cold War Freud*), (Cambridge University Press, 2017), 52. o. [Lisa Appignanesi hivatkozása.]

Azon is joggal csodálkozunk el, hogy 1938. június 23-án, alig két héttel azután, hogy Freud a náci üldözés elől szűkebb családjával Angliába érkezett, mivel érdemelte ki a Királyi Természettudományos Társaság (Royal Society) képviselőinek látogatását. A világ legrégebb tudományos intézménye, amelyet Francis Bacon javaslatára 1660-ban alapítottak, valamint Isaac Newtont és Charles Darwint tudhatta kiválóságai közt, Freudot is soraiba emelte.

Miért döntött úgy ez az előkelő tudományos testület, hogy Freudot is méltónak találja? Az ezt tanúsító okirat szerint „a pszichoanalízis területén végzett úttörő tevékenységéért”. A vitakészségükről híres tagok, akik nagy történelmi múltra tekinthettek vissza, tudták, hogy a tudomány nem egy szűk tartomány, amelynek lakosai egy szigorú vallás követőiként örök szabályok merev rendszerét tartják szem előtt, hanem egy tágas ház, ahol mindenki számára van hely, ahol nemcsak az állatok, hanem az emberi világ megfigyelése is tudománynak számít, és ahol a kételkedők megférnek egymás mellett és parázs vitákat folytathatnak egymással.

Bölcsességüknek köszönhetően azt is felismerték, hogy a tudósok nem egyformán következtetéseket elgondolásaikban és életükben. Az sem mindig egyértelmű, hogy e két utóbbi hogyan formálja egymást. Newton, a mozgás és az általános tömegvonzás törvényeinek megalkotója, saját korában is különösnek számító hiedelmeket valló misztikus volt, és etikátlanul viselkedett egy Leibnizzel folytatott vitája során. Crews ezzel szemben túl előnyös színben tünteti fel a tudományt, sőt egyenesen kiemeli történelmi közegéből, elfelejtve, hogy amikor Freud megkezdte munkáját, Amerikában sok orvos veszélyes csodaszerekkel kísérletezett; a gyógyszerek klinikai vizsgálata csak 1947-től lett kötelező.

Crewsban csak akkor ébred fel az érdeklődés Freud feltevései és megfigyelései iránt, amikor azok a hízástudomány és legkorábbi betegeire vagy pedig vetélytársaira vonatkoznak, vagy ha az saját elsőbbségéről és a „megfelelő bizonyítékok gyűjtésével kapcsolatos vonakodásáról” szólnak. Úgy mutatja be Freudot, mint akiben

„irigységet ébreszt” a befolyásos fiatal francia pszichológus, Pierre Janet, továbbá azt állítja, hogy Freud egyszerűen tőle vette át a tudattalannak és a tünetek kialakulásának az elméletét. Freud írásainak kritikai kiadásában azonban hatvan utalás szerepel Janet-re és elméletére, amelyek arról tanúskodnak, hogy 1888 és 1925 között szüntelen vitában állt vele. Lehet, hogy Freud győztesen akart kikerülni a vitából, de semmilyen jel nem utal arra, hogy saját gondolatainak ne tulajdonított volna előzményeket – ahogy ezt sejtetik jegyzetei, illetve az ókori és modern kori szakirodalomra való számtalan utalása is.

Crews jelentős mennyiségű, bár erősen megválogatott ténnyel támasztja alá állításait. Az általa bemutatott Freud korai korszakában nemcsak hogy egy felületes ideggyógyász, hanem rászédett kokainfüggő, barátainak elárulója, aki homoszexuális vágyak rabja (noha valószínűleg házasságtörést követett el sógor-nőjével), továbbá olyan orvos, akinek nagyon kevés betege volt, akikre állandóan változó elméleteit alapozhatta. Ezeket a betegeket pedig cserben hagyta, ártalmukra volt, vagy téves gyógymódokat javasolt nekik. Önmaga számított egyetlen páciensének. Elméleteit – amelyek gyakran másoktól lopott ötleteken alapultak – nem támasztotta alá megfelelően. Ezen felül idegbeteg volt, depressziós és állandóan a szex foglalkoztatta. A többi már csak egy óriási átverés. A pszichoanalízis egész fogalomrendszere, Freud felismerései számtalan írásában mind-mind sarlatánság – ahogy ebből következően a pszichoanalízis világszerte elterjedt intézménye is az, valamennyi belőle sarjadt terápiával együtt Kínától Brazíliáig.

Mint Crews maga is bevallja, beszámoló-jából sok alapvető tény már megjelent Ernest Jones könnyedebb stílusú, de sokkal teljesebb Freud-életrajzában. Jones – a mítosz ellenére, amelyet megteremtteni szándékozott – nem egy szentéletű emberről írt. Megtudhatjuk tőle, hogy Freud az akkoriban új szernek számító kokain használója volt; hogy viktoriánus nézeteket vallott a nőket és azok gyermekszülésből eredő lelki kielégülését illetően (még ha Freud üdvözölte is a nőket a pszichológusok

körében); olvashatunk arról, hogyan változott szemlélete orvosi praxisa előrehaladtával; hogy milyen önéletrajzi elemeket tartalmaz az Álomfejtés, és még sok minden másról.

Mindez az 1950-es években történt, amikor a közéleti szereplők életrajzaiban ritkán lehetett magánéletükről olvasni. Amikor Jones könyve 1956-ban napvilágot látott Amerikában, a *Time* magazin kijelentette, hogy ez a „kendőzetlen ábrázolás” iskoláját képviseli. Crews elfeledkezik „az egész” bemutatásáról, és feltehető szándéka, hogy kizárólag Freud hibáit ostromozza, eltúlozza jelentőségüket, és hogy újakat találjon. Törekvésének eredményeként egy szörnyszülött Freud áll előttünk, aki egy szinte démonian gonosz rajzfilmfigurát idéz. „1895-re” – írja Crews – *Freud már feljogosítva érezte magát arra, hogy egy gazdagabb önarckép és elméleti igazolás érdekében tényeket hamisítson, hallgasson el, változtasson meg vagy rendezzen újra... A Katharina-fejezet [a Tanulmányok a hisztériáról című művében] figyelmeztet minket, hogy szerzője... semmitől sem riad vissza, hogy merész elképzeléseihez „bizonyítékokat” gyártson.*

Bár Crews sokat ír az emlékezet kiszámíthatatlanságáról, az jelenlegi céljai szerint csak akkor megbízható, amennyiben rossz emlékeket idéz fel Freudról. A szerző szerint Freud saját emlékei elkerülhetetlenül hazugságokról szólnak. Egy fejezet zárásaképpen – mely Freud első, hisztériában szenvedő pácienseivel kapcsolatos sikertelenségét, megbízhatatlan és ellenszenves természetét, továbbá a bécsi zsidó elit Freud iránti „széles körű gyanakvását” volt hivatott kiemelni – Crews idézi Arthur Koestler anyját, aki 1953-ban beszélt egy hatvanhárom évvel korábban átélt Freud-élményéről. Miután 1890-ben tizenkilenc éves korában elküldték a fiatal neurológushoz, akihez csak vonakodva ment el, visszaemlékszik, hogy „milyen undorító alak volt”, „botrányos és szokatlan” volt a szex iránti érdeklődése, és hogy társadalmi köreiben senki nem vette őt komolyan. Számomra úgy hangzik, mintha egy tizenéves szájából hangzana el; bár kissé furcsa – ha hitelt adhatunk annak, amit a Freudról uralkodó nézetekről állít –, hogy egyáltalán elküldték hozzá.

Az effajta bizonyítékok természetesen annak bemutatására is felhasználhatóak lennének, hogy Freud magányos kívülállóként érezte magát – de Crews ezt sem akarja. A szerző Freud saját hetvenoldalas Önéletrajzát (1925) használja fel szavainak kétségbe vonására azzal a csalódottsággal kapcsolatban, amit akkor élt át, amikor 1873-ban, tizenhét évesen először lépte át a Bécsi Egyetem küszöbét. „Mindenek felett – írta a hatvannyolc éves Freud – úgy éreztem, hogy szinte elvárták, hogy alsóbbrendűnek és idegennek éreztem magam, mert zsidó vagyok.” Crews mindezt kételkedve fogadja: *Ha Freud idegengyűlölettel találta volna szembe magát az egyetlen, bizonyosan a lehető leghamarabb véget akart volna vetni ennek a megpróbáltatásnak; ezzel szemben a legkülönbözőbb kurzusokon mülatta az idejét. Továbbá, nem tűnik úgy, hogy nélkülöznie volna a mozgalmas társasági életet.*

Mivel a diáktársadalom 21 százaléka „már” zsidókból állott, bár ez utóbbiak a bécsi lakosságnak 10,1 százalékát tették ki, Crews gyanakvással szemléli Freud emlékezését: szerinte ezzel csak a „sorsát nemesen vállaló kitalált” mítoszt táplálta.

Természetesen van valami Freud Önéletrajzában a nemes és magányos úttörőből is. Egy lipcsei kiadó megbízásából készült sorozat része volt, amely kiváló orvosok rövid életrajzát tartalmazta: sokan közülük ugyanebben a szellemben írtak. A hivatásból erednek a szóképek. Az orvostudomány hőskorszakát idézik fel: az orvosok az emberek sötét ibseni drámákba illő ellenségei, hatalmas akadályokon kellett keresztüljutniuk, és sok küzdelmükbe került az olyan új területek megteremtése, mint a járványtan, a közegészségügy, a diftéria új antitoxinjai és – igen – a pszichoanalízis. A Crews által megtámadott romantikus legenda – és ez talán nem romantikusabb, mint az évek alatt felhalmozódott adatok gondos, kitartó megrostálását jelentő tudományos kaland – nem kifejezetten Freud sajátossága, még akkor se, ha az ő legendáját ismerjük a legjobban.

Ami igazán megkérdőjelezhető itt, az Crews kételkedése Freud antiszemizmussal kapcsolatos érzéseivel szemben. Állításaival

ellentétben a zsidóellenesség tényleg benne volt a levegőben akkortájt, amikor Freud az egyetemre járt. Egy olyan tudásra éhes, vékony pénztárcájú fiataalt, mint amilyen Freud volt, azonban nem tántoríthatnak el egykönnyen az előítéletek, hogy aztán otthagyják tanulmányaikat. Sajnálatos módon Crewsnek nem volt füle arra, hogy kihallja ezt az el-lentmondást – az odatartozás megélését és a kívülálló felsőbbrendűségi érzését, különösen Freud esetében.

A Freud és menyasszonya, Martha Bernays közti terjedelmes levelezés – amely a *Die Brautbriefe (Menyasszonyi levelek)* néven ismert, mivel eljegyzésük korszakát öleli fel – nemrégiben vált elérhetővé a washingtoni Kongresszusi Könyvtár (Library of Congress) weboldalán, továbbá aprólékos gonddal szerkesztett német kiadásban is megjelent. Az öt tervezett kötetből eddig három látott napvilágot németül⁶, és egy angolul. Bár korábban megjelent egy válogatás a levelekből, és Jonesnak valamennyihez hozzáférése volt, a Brautbriefe egyike azoknak az új forrásoknak, amelyeket Crews beemel a bibliográfiájába.

Az első levelek 1882 júniusából származnak, amikor Freud még nehéz körülmények közt élő fiatal kutató, az utolsók pedig 1886 szeptemberéből, nem sokkal azután, hogy hazatért négyhónapos párizsi kutatóútjától, ahol a Salpêtrière kórházban Jean-Martin Charcot-val, a „neurózisok Napóleonjával” dolgozott együtt. Lefedik azt a korszakot, amikor Freud kórházi munkája mellett belefogott magánpraxisába, hogy eleget kereshessen felesége, gyermekei és számos, rá támaszkodó családtagja eltartásához. A mindkét fél részéről igényesen megfogalmazott *Brautbriefe* csak alkalmat ad Crews számára, hogy kíméletlenül támadja Freudot. Freud állandó utalásai a pénzre és az égető pénzhányra – akár jövőbeli állásokat biztosító új felfedezésekből, akár friss, fizetős páciensekből

származott a korszak végén, amikor is elhatározta, hogy felhagy a kutatással – sosem úgy vannak beállítva, mint amit Martha gondolhatott egy vőlegényről, aki kénytelen házasságukat halogatni. Crews nézetei szerint ezek azt jelzik, hogy Freud az anyagi jólétet többre értékeli a tudományos tisztességnél és a betegeinél.

Crews visszahököl a Freud-levelekben napi szinten jelentkező rengeteg részlettől, amelyek „migrénes fejfájásról, bénító depresszióról, és izzó dühkitörésekről szóltak”, [az utóbbiak] alkalmanként Martha, többnyire azonban olyan emberek ellen, akik méltatlanul bántak vele. Martha kapja továbbá a legtöbbet azokból a viszontagságokból, amelyek ez idő alatt Freud kokain-szedését, kéjszóvár képzelgéseit, és ami ennél is szomorúbb, azt az önmaga előtt is bevallott kudarcát kísérték, hogy barátját, Ernst Fleischl von Marxowot kigyógyítsa morfiumfüggőségéből. Crews számára nehéz elképzelni, hogy – az intelligens, olvasott, jobb körökből származó – Martha Bernays miért várt és döntött úgy, hogy feleségül megy – a Crew által szemünk elé állított – becstelen és kontár zsarnokhoz, és hogy hat gyermeket szülve neki ötven éven keresztül kitart mellette.

Ez az elhatározása még inkább megdöbentő, ha tekintetbe vesszük Crews meggyőződését a közvetett bizonyítékot illetően, mely Martha húgát, Minnát – aki nem sokkal hatodik gyermekük érkezése után költözött Freudékhoz – állítólag egyenesen Freud ágyába fekteti; nemcsak utazásaik alkalmával, amelyek egyike talán egy abortusszal is végződött, de otthonukban is, ahol hat, mit sem sejtő gyerek élte világát. Soha senki nem látta a saját szemével kettejüket az ágyban, és abortuszról szóló feljegyzést sem találtak a Freud életében kitaratóan kutakodók. A viszonyról szóló pletykát – a szintén megrögzött házasságtörő – Carl Jung egy óvatlan megjegyzése indította el, amelyet 1957-ben tett. Eszerint 1907-ben, amikor egyszer Jung készült elmenni Freudék lakásából, Minna bevallotta neki, hogy viszonya van Freuddal.

Crews negédes és részletekbe menő leírása az általa meggondolatlanul „Sigmund és Minna Garda-tó parti kéjelgésének” nevezett

6 Sigmund Freud és Martha Bernays levelezése (*Die Brautbriefe*), szerkesztette: Gerhard Fichtner, Ilse Grubrich-Simitis, és Albrecht Hirschmüller, Wolfgang Kloft közreműködésével (Frankfurt am Main: Fischer, 2011–2015). [Lisa Appignanesi hivatkozása.]

eseménynek és a feltételezhetően ezt követő abortusznak azt a célt szolgálja, hogy aláássa azt az erkölcsi tekintélyt, amelyet életrajzírói, Ernest Jones és Peter Gay tulajdonítottak a „legendás” Freudnak. Épp olyan fontos azonban Crews számára az eset kínálta lehetőség, hogy némi szövegelemzést végezzen – „elrettentő példát” akar adni olvasói számára, hogy „miként értelmezzük Freud írásait megfelelően felvértezve magunkat alattomoságuk ellen”.

Crews jól látja azt az általános képet, amelyet az ideggyógyászat és pszichiátria gyógyszerelési kultúrája mutatott a múlt század fordulóján, de abbéli buzgalomban, hogy Freudot befeketítse, nem sikerül mindennek kellő történelmi súlyt adnia. A pszichiátriai betegségek nem voltak gyógyíthatók, beleértve a gyakran súlyos tünetek széles körével járó hisztériát is. A kezelések kíméletlenek és büntető jellegűek voltak, néha pedig halállal végződtek.

Mivel Freud Charcot-nál tanult, Crews lelkisínylően ír róla. Charcot valóban színpadias volt nyilvános előadásain, és a hipnózis módszerére támaszkodott. Ez utóbbi azonban egyike volt az akkori idők tudományos kísérleti módszereinek – Charcot esetében pedig eszköz a diagnózisra. Crews inkább nem tesz említést arról, hogy amit Freud tőle tanult, az a „la chose genitale” volt – vagyis a szexualitás: e körül forgott minden a kórházban, és a hisztériások magukról elmesélt történeteiben, és amelyekre Freud – Charcot-val ellentétben – odafigyelt.

Ezzel szemben Crews csodálattal adózik Freud kortársának, Emil Kraepelin német pszichiáternek betegségek precíz osztályozásáért és leírásáért – ez az alapja a *Mentális rendellenességek körmeghatározó és statisztikai kézikönyvének*. Lehet, hogy Kraepelin Crewsnak tetsző táblázatokat állított össze, viszont hitt az egyén veleszületett bűnözési hajlamában és megrögzött fajnemesítő volt, mely tényeket Crews elhanyagolni látszik. Mind Kraepelin, mind Charcot elmeegyházintézetek lakóinak nagy tömegére alapozta részletes klinikai leírásait. Egyikőjüknek sem volt azonban elsődleges célja az elmebetegek meggyógyítása.

Freud legalább kísérletet tett rá. Akkoriban az elmeegyházintézetek és a magánklinikák minden elképzelhető gyógyszert felhasználtak a klorálhidráttól a kálium-bromidig pácienseik megnyugtatóására. Jól ismert jelenség a – gyakran verbálisan, szexuálisan vagy testileg zaklatott – betegek szorongó viselkedése. Aligha meglepő, hogy Freud barátja, Josef Breuer nyugtatókat adott az Anna O. néven ismert Bertha Pappenheimnek, a *Tanulmányok a hisztériáról* első páciensének, vagy hogy Freud kezdetben ezzel próbálkozott, meg mindenféle egyéb rendelkezésére álló gyógymóddal. Az ilyen betegek esetében a kezelés volt a leginkább járható út. Természetesnek számított a kudarc.

Freud a gyógyszereket és a hipnotizálást azonban saját messze gyengédebb, beszélgetésre és meghallgatásra épülő gyógymódjára cserélte le. A legtöbb kórház és elmeegyházintézet nem követte példáját. A „tudományosabb megközelítésű” huszadik század folyamán jöttek a csodagyógymódok, melyekbe gyakran bele lehetett halni, mint például az inzulin adásába, a homloklebény-műtétbe, a foghúzásba és az elektrosokk-terápiába. Az utóbbi modern változata az elektromosság erőteljesebb alkalmazásával jár együtt, mint amit a fiatal Freud a tizenkilencedik században használt, és amiért Crews kipellengérez.

Elég ízetlen olvasmánnyá teszi a művet Crews abbéli elhatározása, hogy Freud zöldfülűségét és hozzá nem értését bizonygassa első hisztériás betegeivel végzett munkája kapcsán. Sok elmebaj és lelki természetű betegség macacsul viselkedik, vagy többször visszatér. Ha Freud kezdetben szexuális, ezt követően pedig családi okokra vezette vissza a szerinte betegséget okozó belső konfliktusokat, elég gyakran – ahogy ez Dora esetében is történt – felhívta figyelmünket a kezelés során általa ejtett hibákra. Bármennyire is félreértelmezte Freud a zavart kamaszlányt fölényes és atyáskodó hangú elemzésében, Dora nem követett el öngyilkosságot, mint aminek lehetőségétől aggódó szülei félték; sem pedig Freud többi betege. Ez talán nem túl csodálatos eredmény, de teljes kudarcnak sem nevezhető, ahogy biztosan bárki egyetértene ezzel a megállapítással, aki mentális

egészségünket próbára tevő mai világunkban végzi dolgát. Freud, sok kortársával ellentétben, legalább elismerte, hogy érdemes odafigyelni a nőkre – akik szintén vágyakkal teli szexuális lények. Crews törekszik arra, hogy egyetlen pozitív hangvételű beszámoló se szerepeljen Freud analíziséről; ezzel szemben akad belőlük néhány említésre méltó, nem utolsósorban az amerikai költőnőtől, H. D.-től (Hilda Doolittle) és az orosz származású írónőtől és pszichoanalitikustól, Lou Andreas-Salométól.

Crews azon állítása sem helyénvaló, hogy Freudnak korai éveiben alig voltak páciensei, akikre meglátásait alapozhatta, vagy hogy rendszeresen téves diagnózisokat állított fel. A Kongresszusi Könyvtár őrzi betegeiről készült 1896 és 1899 közti feljegyzéseit. Freud körülbelül hatvan beteget kezelt évente, akik több mint ötszáz alkalommal keresték fel. E kezelések során és saját önelemzésén keresztül jutott el a hipnózis rövid ideig tartó használatától a szabad asszociációkon, álmokon és átviteleken alapuló elemzésig. 1900 után, a háborús éveket leszámítva, akár napi tizenegy órát is betegeivel töltött.

Úgy tűnik, hogy a lelki konfliktusok szavakba öntése segít terápiás környezetben. Annak kitudódása, hogy milyen mértékben lettek eltusolva a sokat reklámozott pszichoaktív gyógyszerek klinikai kísérleteinek árnyoldalai gyógyszeripari cégek által lefizetett orvosok közreműködésével; továbbá annak módja, ahogy a klinikai eredmények csak azt emelték ki, ami nyereséggel kecsegtetett; és ahogy eltitkolták a mellékhatásokat, köztük az öngyilkosságot

– mindezek szinte ártalmatlannak tüntetik fel a pszichoanalitikusok állítólagos gaztetteit. A beszélgetés talán nem eredményez rögtön csodákat; de hasonló kártékony hatása sincsen. A biztosítóknak érdemes lenne újra elgondolkodniuk arról, hogy mennyibe kerül egy beteg egy életen át tartó kezelése. Ugyanakkor ezeknek az új, sokat emlegetett „tudományos” pszichoaktív szerekeknek a kifejlesztésével párhuzamosan rendkívüli mértékben megnőtt a mentális betegségekben szenvedők száma.

Ellentétben Adam Phillips kiváló *Freuddá válni* (*Becoming Freud*, 2014) című könyvével vagy Joel Whitebook nemrégiben napvilágot látott intellektuális életrajzával (2017) Crews soha nem mutat az iránt érdeklődést – még csak rövid kitérő erejéig sem –, hogy Freud írásai mit üzenhetnek még mindennapi életünk rejtélyeiről. Úgy gondolom, hogy amikor Freudról és a pszichoanalízisről van szó, méltó befejezést jelentenek Stanley Cavell szavai: *Azt hiszem, a legtöbb filozófus, gyanakodva szemléli a pszichoanalízist, ha egyáltalán viszonylik hozzá valahogy, és általában azt kérdezi, hogy a pszichoanalízis megérdemli-e a tudomány nevet... Én részemről meg vagyok győződve, hogy Freud írásainak gyűjteménye és a rajta alapuló művek jelentős része az emberi elméről szóló tudás felülmúlhatatlan horizontját nyitják meg előttünk. Következésképpen nem lennének megelégedve egy olyan válasszal, amely a pszichoanalízist tudománytalannak nyilvánítja, ha ez a válasz tagadja ennek a tudásnak a látóhatárait.* (New York Book Review)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Andó István nyugdíjas gyártástechnológus, közíró, Békéscsaba
Bartók László közgazdász, politológus, Párizs
Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest
Koudela Pál szociológus, Harsányi János Tudásközpont, Budapest
Kranzieritz Károly hadtörténész, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest)
Kun Tibor független kutató, Pécs

Dr. Ménes András MBA; PhD, Budapest
Mihály Barbara egyetemi hallgató, Budapest
Mihályi Dorottya egyetemi hallgató (Szegedi Tudományegyetem, francia-történelem tanári MA), Szeged
Tamáská Máté PhD építészsociológus, a Magyar Nemzeti Levéltár kutatója, Budapest
Dr. Udvarvölgyi Zsolt történész, szociológus, főiskolai docens, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Mihály Barbara</i> : A modern telekommunikációs eszközök viselkedésünkre vetített hatása	1
---	---

SZÁZADOK

<i>Kapronczay Károly</i> : A trianoni békeszerződés egyik aláírója: Benárd Ágoston	18
<i>Mihályi Dorottya</i> : Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban	24
<i>Tamáská Máté</i> : A magyar reformáció településképi öröksége	32
<i>Udvarvölgyi Zsolt</i> : Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről	55
<i>Ménes András</i> : Száz éve született Veres Pál	63

MŰHELY

<i>Andó István</i> : Kvantumfizika és önazonosság-tudat.	71
<i>Bartók László</i> : A konzervatív szocio-gaullista közgazdasági irányzat nyomában	82
<i>Koudela Pál</i> : Délkelet-Ázsia két legnagyobb elvándorlóországa: a Fülöp-szigetek és Indonézia.	92

NAPLÓ

<i>Kun Tibor</i> : Terrorizmusról, terroristákról	109
<i>Kranzieritz Károly</i> : Huszár őbesterek, viceőbesterek és főstrázsamesterek nyomában	115

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Pauline Krätzig</i> : Testvérpárok: Albert és Maja Einstein – Az ész és a szív szövetsége (118) <i>Lisa Appignanesi</i> : Freud rejtett hibái (122)	
--	--

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái	
--------------------------	--

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2018. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2018. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
  - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
  - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.